

QUVCHINING KJTOB JAVONI

Abu Nasr Farobiy
FOZIL ODAMLAR
SHAHRI

- Abu Nasr Forobiy.
 F84 **Fozil odamlar shahri.** Nodir va dono fikrlar. — T.: “zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2004. — 160 b.

BBK 84<5U)1

Ushbu kitobda Sharqning buyuk mutafakkirlaridan biri, z davrinining yorqin yulduzi Abu Nasr Forobiyning ayrim risolalari rin olgan.

Allomaning “Fozil odamlar shahri”, “Aflatun qonunlari mohiyati” (Talxisu navomisi Aflatun), “Arastu falsafasi” (Falsafatu Aristutolis) kabi asarlari bu muhtaram zot haqidagi tasawurimizni birmuncha kengaytirishga xizmat qilishi shubhasiz.

Majmua Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti tomonidan 1993-yilda nashr etilgan “Fozil odamlar shahri” tanlangan asarlari asosida qayta tartiblandi.

F 4702620202-2
 358—2004

© “zbekiston milliy ensiklopediyasi”
 Davlat ilmiy nashriyoti, 2004.

451333

ABU NASR FOROBIY

Forobiy (taxallusi; t liq nomi Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uzlu Tarxon Forobiy) (873, Forob sh. — 950, Damashq) — jahon madaniyatiga katta hissa q shgan mutafakkir, rta Osiyolik mashhur faylasuf, ensikiopist olim. rta asrning bir qancha ilmiy yutuqlari, umuman Yaqin va rta Sharq mamlakatlarida taraqqiyat parvar ijtimoiy-falsafiy tafakkur taraqqiyoti uning nomi bilan bo liq. Forobiy z zamona si ilmlarining barcha sohasini mukammal bilganligi va bu iimlar rivojiga katta hissa q shganligi, yunon falsafasini sharhlab, dunyoga keng tanitgantigi tufayli Sharq mamlakatlarida ulu lanib, “Al-Muallim as-soniy” (“Ikkinchi muallim”, Aristoteldan keyin), “Sharq Arastusi” deb yuritilgan.

Boshlan ich ma'lumotini ona yunida oldi, Toshkent (Shosh) da b 1di, Buxoro, Samarcandda qidi. Keyinroq o'z ma'lumotini oshirish uchun arab xalifaligining madaniy markazi b lgan Ba dodga qarab yo'l oidi. Ba doda bu davrda musulmon dunyosining turli o'lkalaridan, xususan rta Osiyodan kelgan ko'p ilm ahllari t planishgan edi.

Ub u yerda rta asr fani va tilining turli sohalarini rghanishga kirishdi, yunon falsafiy maktablari bilan chuqr tanishdi. Turli diniy e'tiqod va falsafiy fikrdagi kishilar bilan ilmiy muloqotda bo'ldi. Ayrim ma'lurnotlarga qaraganda, u 70 dan ortiq tilni bilgan.

Taxminan 94i-yi!dan Forobiy Damashqda yashagan, kamtar va aribona kun kechirgan, asosan ilm bilan shu uliangan. S nggi yillar u Xalab (Aleppo)da turib ijod qilgan, tadqiqotchilar uning bu davrdagi hayotini eng samarali davr deb hisoblaydilar.

ABU NASR FOROBİY

Forobiy 949-950 yillarda Misrga borgan, so'ng Damashqda yashab, shu yerda vafot etgan. Damashqdagi "Bob as-sa'ir" qabristoniga dafn qilingan.

Forobiy rta asr davri tabiiy-ilmiy va ijtimoiy bilimlarining qariyb barcha sohaiarida 160 dan ortiq asar yaratgan. U turli bilimlarning nazariy tomonlari, falsafiy mazmuni bilan k proq qiziqqan.

Forobiy yunon mutafakkirlari — Platon, Aristotel, Evklid, Ptolemy, Porfiriy va boshqalar asarlariga sharhlar yozgan.

Forobiy rta asrlar sharoitida birinchi b lib jamiyatning kelib chiqishi, maqsad va vazifalari haqida izchil ta'limot yaratdi. Bu ta'limotda ijtimoiy hayotning k p masalalari — davlatni boshqarish, ta'lim-tarbiya, axloq, ma'rifat, diniy e'tiqod, urush va yarash, mehnat va boshqalarni qamrab olgan.

Bu borada uning "Fozil odamlar shahri" asari alohida ahamiyatga ega. Unda jamiyat ("inson jaroasi")ning keiib chiqishi haqida shunday yozadi; "Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun k p narsalarga rnuhtoj b ladi, u bir zi bunday narsalarni q lga kirita olmaydi, ularga ega b lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tu iladi... Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur b lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari k paydilar va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rnashdilar, natijada inson jamoasi vujudga keldi".

Forobiy shaharni ijtimoiy uyushishning yetuk shakli, insoniyat kamolatga erishishining zaruriy vositali, deb hisoblaydi. Butun insonlarni zaro hamkorlikka, xalqlarni tinchlikka chaqiradi, dunyoda yagona inson jamoasini tuzish haqida orzu qiladi. Mutafakkir inson qadr-qimmatini kamsituvchi jamiyatga qarshi chiqadi. Doimiy urushlar va bosqinchilikka asoslanuvchi jamiyatniadolatsiz, johiljamiyat sifatida qoralaydi.

FOZIL ODAMLAR SHAHRI

Abu Nasr al-Forobiyning "Fozil odamiar shahri" asari boblari ta'rif:

1. Alloh Taolo nima va unga qanday e'tiqod qilish kerakligi haqida s z; u qanday tavsif etilishi kerak, qaysi vajdan u boshqa mavjudotga sabab b lib qoldi; bu undan qanday qilib yuz beradi; ularni qanday yuzaga keltiradi; u bilan bog'liqligi qanday; u qanday qilib bilinadi va qanday qilib aq! yuritilishi kerak; uni qaysi nom bilan atash lozim bo'ladi; bu ismlar nimalarga dalolat qilishi kerak b ladi.

2. FarishtaSar deb e'tiqod qilinishi kerak b lgan mavjudot haqida s z. ularning har birining mohiyati nima, ular qanday, ularning paydo b lish sabablari, darajalari, birbiriga b lgan martabalari, ularning har blrida nimalar yuz berishi mumkmljgi, qanday qilib ulardan yuz beradigan narsa (boshqa) har bir narsaga sabab b lgan, ularning choralar haqida; chindan ham ularning har biri osmon jismlaridan b lgan jismning sababladir, uni idora qilish unga topshirilgan.

3. Osmon jismlarining zaro bo liqligi haqida s z; ularning har biri alohida-alohida ikkinchisi bilan bo liqligi haqida; ularning har biri ikkinchisi unga bo liq b lgan osmon jismlarini idora qilishi haqida;

4. Osmon ostida bo'lgan jismlar haqida so'z; ular hayulloniymodda jismlardir; uning borligi qanday yuz berdi, u qancha, ularning har birining javhari — substansiysi nimada; oldin aytib tilgan mavjudotdan uning farqi nimada — shular haqida.

5. Modda va suvrat haqida s z; ularning har biri aiolahida olganda nimadan iborat; ujar ikkalovi jismlarning

k rinishimi, ularning har birining boshqasidan farqi, darajasi nimada; ular bilan zohir bo'ladigan moddalar nimalardan iborat; ularning ikkalovida moddaga asoslangan vujud nimadan iborat; suvrat bilan qaysi vujud hosil b ladi — shular haqida s z.

6. zi maloika deyilishi mumkin b lgan va kayfiyatidan mavjudot deb tavsif qilinadiganlar haqida s z.

7. Umuman Osmon jismlari deb tavsif qilinadigan narsalar haqida so'z.

8. Umuman moddiy jismlar qanday yuzaga keladi; ularning qay biri — birinchi, qay biri — ikkinchi va qay biri - uchinchi va shu taripa ketaverib, nihoyat oxirida yuzaga keladigan narsa inson b lib qolishi haqida; qisqacba, har bir sinf — turning yuzaga kelishi haqida xabarlar.

9. Uiardan bo'lgan har bir turning boqiy qolishi uchun qanday shart-sharoit choralar b lishi haqida; har bir nav shaxslarning saqlanishi haqida; ularni idora qilishda adolatli chora-tadbir haqida; ulardan nima yuzaga kelsa, bari adashmasdan, xiloflikka bormasdan, nuqsonga yo'l q ymasdan, adolat natijasida, hukmlar yuritish va kamolatga erishish bilan b lishi kerak. Chunki bular hammasi b lishi vojib b lgan narsalar b lib, ularning mavjudot tabiatlarida b lishi mumkin b Imagan narsalardan boshqa narsa emasligi haqida.

10. Inson haqida, inson nafsining quvvatlari haqida va uning paydo b lishi haqida, avvalan, qaysi biri yuzaga kelgani, ikkinchisi - qachon, uchinchisi — qachon yuzaga kelgani, uiarning zaro munosabatlari haqida, ularning qay biri boshqarishi haqida; qaysi biri boshqasiga xizmat qiladi; qaysi biri faqat boshchilik qalidi; qay biri ularning biror narsasiga xizmat qiladi, qaysi biri qaysisini idora qiladi - shular haqida.

11. Inson a'zo!arining paydo bo'lishi va ularning darajalari haqida, ba'zilarining boshqalari bilan munosabat darajalari haqida; ularning qaysinisi bosh masala va qay biri al-xodim - ikkinchi darajali masala, raisi qanday qilib boshchilik qila oladi va ularning ikkinchi darajalisi qanday qilib xizmat qila oladi — shu haqida.

12. Erkak va xotin jinsi haqida; ularning har birining quvvati hamda ularning har birining fe'l haqida; ulardan qanday

qilib bola paydo b lishi haqida; ularning bir-biridan farqi, bir-biriga nisbatan umumiyligi haqida; uning erkakligi va xotinligining sababi; nega bola z ota-onalariga xhashi yoki zining ajdodlariga xhash b lishi yo bo'lmasa ularning hech qaysinisiga —na ajdodiga va na ota-onasiga xshamasligi haqida.

13. Nutqli insонning ma'qulot-aql qabul qiladigan qismi tuzilishi qanday, ularning turlari qanday; quvvatli aql (aqli qaviy) nima va fe'lli aql - aqli bilfe'l nima va moddiy aql nima va aqli munfail (passiv intellekt) nima degani-yu, faol aql (aktiv aql) nima degani va uning darajalari haqida va nega faol aql deb ataladi-yu, uning fe'l-harakati nima - shular haqida; yana quvvatda b lgan hatto fe'lli aql b la oladigan quwatlar qanday qilib ma'qulot sifatida tasvirlanadi, hatto fe'lli — harakatdagi aql b ladi. Iroda degani nima, ular ikkalovi nafsning qaysi b laklariga taalluqli, to'la baxt-saodat nima-yu, fazilat va nuqsonlar nima, ixtiyor degani nima, harakatdagi xayr ishlar nima-yu yomon ishlar nima, ulardan nima g zal sanaladi-yu nima qabih sanaladi - shular haqida.

14. Nafs b laklari haqida b lgan mutaxayyil-xayolga boriladigan b laklar haqida s z; ular fe'l-harakatlarining turlari haqida; u nafsning qaysi turiga taalluqli, uning t riligiga bo'lgan sabab, unda nimaga to'g'ri deb ishonish mumkin; (pay ambarlik) vahysi qanday yuz beradi; insonlarning qaysi turiga vahiy kelishi mumkin; qaysi bir toifadagi odam vahiyga duch kelishi mumkin; kelajakda b ladigan narsadan xabar beradigan va unga ishonadigan kishilar k pligining sababi nimada - shular haqida.

15. Jamiyatda inson hojati va zaro yordami haqida; insoniy jamiyatlarning turlari haqida va fozil jamiyat haqida; fozil shahar nima degani, u qanday idora qilinadi, uning b laklarining tartibi qanday, fozil shaharda fozil raisning turlari va avvalgi fozil raisning tartibi qanday b lishi kerakligi haqida; fozil shaharga boshliq b ladi deb e'tiqod qilinadigan bola yo yigitda qanday alomat va belgilar bo'lishi mumkinligi haqida; unda bunday belgilar topilguday bo'lsa, qaysi sharoitda kamolga yetib, hatto unga birinchi fozil rais b lib olishi mumkinligi haqida; fozil shaharga qarama-qarshi b lgan

Shu bilan birga uning borligi undan oldin keladigan hech qaysi narsadan foydalanmagan, chunki u zidan past b lgan narsadan foydalanishdan uzoqdir.

2. ALLOHNING SHERIGI Y QLIGI HAQIDA S Z

Birinchi mavjud b lgan zot (ya'ni Tangri) zining asl mohiyati bilan boshqacha, barcha narsalardan farqlidir; uning borligi esa uning zidan boshqa hech kimga tegishli ham emas (faqat uning ziga tegishlidir). Chunki borli i shu borliq b lgan narsa bilan ayni borliqqa sohib b lgan boshqa bir narsa orasida har xil farqlilik va ayirma b lishi mumkin emasdir. Unday holda rtada ikki narsa esa asl mohiyat b Imay, balki biringa asl — zak b lishi mumkin, xolos. U hech zgarmasligi mumkin. Bordi-yu, oralarida biror farqlilik b Iguday b Isa, u holda ularni birlashtiradigan ayni sha narsa b Imay, balki boshqa bir narsa b lishi mumkin. U holda ularning bir-birining boshqasidan farq qiladigan tomoni ular borli ining bir qismini tashkil etadi. Ularni birlashtiradigan tomoni esa uning boshqa qismini tashkil etadi. Shunday qilib, bu ikkalovining har biri tushuncha bilan belgilanadi, ikkala qismning har biri esa sha asosning sababi b ladi. U, o'z navbatida, endi birinchi b lolmaydi, balki bunda undan oldin keladigan boshqa borliq b Hb, u uning borli iga sabab b ladi - bu esa (o'z navbatida) amri maholdir.

Bordi-yu, agar bu borliq boshqa b Isa-yu, u shu sababli ilk borliqdan ajralib tursa - u farq qilishda ham faqat ilknii ajratib tursa shundagina ilk borliq ajraladi, uning z borli i b ladi, mana shu borliq esa, z navbatida, ularni birlashtirib turadi. Mana shu borliq ikkalasiga ham mushtarak hisoblanadi. Shunday ekan, bu boshqa bir borliq ikki narsadan tarkib topgan b ladi, unga maxsus b lgan va bunga sherik b lgan narsadan tuzitgan b ladi. Natijada birinchining borligi boshqasining ham boriligining ayni o'zi b lolmaydi, balki bu borliq sodda b limmaydigan bo'ladi, birinchisi esa bo'linadigan b ladi. U holda bu boshqa borliqning borli i

qoim b lgan ikki parchasi b ladi. Shunday ekan, birinchisini ikki qismi b ladi, bundan u tashkil topgan b ladi, uning borli imng sababi ham b ladi, nihoyat, bundan past bo'ladi, hamda noqis b ladi. Bundan chiqdi, bu narsa borliq nuqtai nazaridan birinchi darajali emas deganidir.

Xuddi shuningdek, bundan boshqa ilk borliqdan tashqari, tur — nav jihatidan uning xshashi b lgan boshqa bir narsa bor b Isa, ilk borliqning borligi mukammal b lolmaydi. Chunki mukammallik o'z turidan boshqa b lgan borliqning zidan tashqarida bor b lishi mumkin b Imagan narsadir. Bu har bir narsada kechishi mumkin bo'lgan holatdir. Chunki buyuklik xolilik nuqtai nazaridan mukammal b lgan, z luridan boshqa bir buyuklikning zidan tashqarisida bor b lishi mumkin b Imagan narsa. Demak, mukammallik asl ildizida b lgan b Isa, undan tashqarida b lgan narsada bo'Mishi mumkin emas. Ayni shaklda mukammal bo'Igan har birjism Quyosh, Oy va boshqa kezadigan yulduzlarda bo'Igani kabi o'z turidan boshqa bir narsada bor bo'lishi mumkin b Imagan narsadir.

Shuningdek, birinchi sabab mukammal borliq b lgan b Isa, u holda u zidan boshqa navdag'i narsa bo'la olmasligi turgan gap. Demak, uning bir zi bu borliqda yakkayu yagonadir, u shu jihatdan ham birinchidir.

3. UNING ZIDDI Y QLIGI HAQIDA S Z

Shuningdek ilk mavjud zotning ziddi b lishi ham mumkin emas. Zidning tushunchasi (ya'ni ma'nos) anglashilgan taqdirda bu ayon b lib qoladi. Chunki zid (barcha) narsalardan (butunlay) farq qiladi va bir narsaning ziddi shu narsaning zi - asli b lib qolishi mumkin emas. Ammo bir-biridan farq qiladigan har bir qarama-qarshi narsa ham uning ziddi b lavermaydi. Shunisi ham borki, bu narsaning o zi bo'la olmaygan barcha narsa ham uning ziddi b lishi mumkin emas. Lekin har bir qarama-qarshilik ham zid b lavermaydi. Narsa b la olmaydigan har bir narsa ham bir-biriga zid bo'lomaydi. Lekin ayni paytda narsa b lgan barcha narsa ham qarama-qarshi harakatda b ladi. Qarama-qarshi bo'Igan har bir narsa birga b Isa, u albatta, buzilishga va

zy lida aynashga olib keladi. Zidlarning har birining tabiat shunday b ladi, ulardan **birining** qay yerda **bo'lishidan** qat'i nazar, uning y qligi ikkinchisining **borlagini** taqozo etadi. Ziddi **bo'lishi** mumkin b lgan har bir narsada ahvol shundaydir. Bordi-yu, utarning biri boshqasi turgan yerda bor b lguday b lib qolsa bormi, u holda u uni **halok** etadi. Bu shuning uchunki, u joyni u **birinchi** b lib egallagan b ladi. (shu tariqa biri - boshqasining joylashishiga yo'l bermaydi). Bu hol qarama-qarshiligi bor b lgan barcha narsaga taalluqlidir. Shunday ekan, agar bir narsa boshqa hollarda **bo'lmay**, balki z harakt-fe'lida boshqasiga zid b lar ekan, bu holda bu faqat harakatiga taatluqli b ladi. Agar **javharlari** (substansiyasi) xoliligi nuqtai nazaridan bir-biriga zid **kayfiyatda** b lsalar, bu holat sifatlariga ham taalluqli b ladi. Bordi-yu bu qarama-qarshilik javhariga taalluqli b lsa, u holda ularning ikkalasining javhari ham shu sifatni oladi.

Shunday ekan, agar ilk mavjud zot zid b **ladigan** b lsa, u shu sifatdan uning ziddiga aloqadorligi tushuntiriladi. Bundan chiqdi har bir qarama-qarshilikda b lgan narsa boshqa **tomondan** buzzadirishi lozim b ladi va **birinchi** esa z tabiat bilan qarama-qarshi **tomondan** inkor **etilgan** b ladi. Bu esa uning **javharida** (substansiyasida) mavjud b lgan b ladi. Demak, nimaiki inkor etilgan b lsa, u z javhari va **boqiyligini** topolmagan b ladi. Balki uning mavjudligi davom etishi uchun javhari yetarli b lraagan b ladi. Borligini hosil qilish uchun javharining **bo'lishi** yetarligina emas, balki uning borligiga qandaydir narsa b lishi talab qilinadi. Ammo bor b lishiga imkon b **Imagan** har bir narsaning azaliy **bo'lishi** imkon ham mumkin emasdir. Asl javharining boqiyligiga yoki borligiga yetarli b **Imagan** narsa z borligi yoki boqiyligiga **zidan** boshqa yana biror sabab b lishi kerak **b ladi**. Bunday narsa esa ilk borliq b **lolmaydi**.

Shuningdek, uning borligi uning ziddi b **Imaganligi** tufayligina b ladi. Demak, ziddining y qligi esa uning borligining sababi b ladi. Demak, bu holda ilk borliq butunlay birinchi sabab b lolmaydi.

Shuningdek, bu ikkaloviga shu narsa b lishi lozim b ladi: bir-biriga **qarama-qarshib** lgan ikki zid narsa t qnash kelishi

ham mumkin. Shunda ularning biri boshqasini y q qiladi. Ammo bu joy uning rni sanaladi, yo jinsi, yo b lmasa ular ikkalovidan boshqa bir narsa b lishi ham mumkin. Bu joy sobit b lishi mumkin. Bordi-yu, bu ikkalovi bir-biriga (qarama-qarshi) tomon b lishsa, u holda ular bir-biridan keyin ketma-ket kelgan b lur edi. Shuning uchun bu yer ularning har biridan awalroq b lgan vujud **bo'ladi**.

Bordi-yu, agar bir kimsa bu keltirilgan sifatlarga sohib b **Imagan** boshqa bir zid **narsalarni** rtaga q ysa, bu rtaga q yilgan narsa boshqasining ziddi b **lmaydi**, balki u qarama-qarshisi **bo'ladi**. U ziddan b lak bir **qarama-qarshiliklardan** b lgan bir narsa b ladi. Biz ilk borliqning zidan boshqa narsalarga ega **bo'lganini** inkor etmaymiz. Buning natijasida ayni shu boriiqqa sohib b lgan bir zidning va yoki boshqa bir narsaning borligini qabul etolmaymiz. U holda hech bir bor b lgan narsa ilk borliqning ayni sha borliq darajasida b imaydi. Chunki ikki qarama-qarshi tomonlar bir va ayni boriiq martabasida b la olmaydi.

Demak, ilk borliq, aslida borliq xoliligi nuqtai nazaridan yagonadir, uning mavjudligiga undan boshqa hech narsa ishtirot etmaydi, uning borliq turini b la oladigan hech bir narsa yo'q. Demak, u birdir, u z navi jihatidan ham, martabasi jihatidan ham yakkayu yagonadir.

4. POK TANGRINING TA'RIFI Y QLIGI HAQIDA S Z

Shu biian birga ilk borliq-aytib tilganidek, javhar-aslini maydonga keltiradigan narsaiarga b linmaydigandir. Bu shuning uchunki, ilk borliqning ma'nosini **sharhlabberadigan biror ta'rifning** zi y q. Bu ma'no uning ikki qismidan iborat b Igan jihatini sharhlab bera olishga **dalolat** qiladi. Shunday b lgan **taqdirda** javharlashishga (ya'ni, substansiyalashishga) yordam bergen b lakkari uning borligiga sabab **bo'lgan** b lardi. Bu xuddi tushuncha **ma'no** biror narsaning **ta'rifiga** b lak b lganidek, uning ta'riflanganiga sabab ham b ladi. Shunday qilib, modda ham xuddi suvrat kabi **ular** ikkalovlaridan tarkib **topishiga** sabab b ladi. Bu esa ilk borliqqa bo liq o'laroq

mumkin b lImagen narsa. Chunki u ilk borliqdir, uning borli iga butunlay sabab ham y qdir.

Shunday ekan, u bunday qismlarga b linmaydigani kabi, sonlarga (kammiya) yo qandaydir boshqa mayda parchalarga ham b linmaydi. Bundan ayni zamonda shu bir zarurat kelib chiqadiki, bunda uning ulug'ligi va uning aslo jismi y qligi ma'lum b ladi. Bu jihatdan esa u birginadir, xolos. Uning birligining ma'nosi ham shuki, u b iinmasdir. Bundan chiqdi, har bir narsa biror sabab b lib b linmas ekan, demak, u b linmasligi jihatidan ham birdir. Bordi-yu, agar u fe'li jixatidan b linmasa, bu jihatdan u birdir. Bordi-yu kayfiyat jihatidan bo'linmasa, u kayfiyatjihatidan ham birdir, z javharida b linmas ekan, u javharida ham birdir. Shunday ekan, Birinchi Borliq zjavhari jihatidan ham b iinmasdir.

5. UNING BIRLIGI ZOTINING ZIDIR, U ALLOH TAOLO, OLIM, HAKIMDIR, U HAQDIR, BARHAYOTDIR

zining borli i bilan u boshqa barcha mavjudotdan ajralib turadi, u zotida mavjud bo'lgan narsadan boshqada bo'lishi mumkin ham emas. Mana shuning uchun ham u zidan boshqa va zotida bo'Imagen barcha narsadan zining yagonaligi bilan ajralib turadi. Uning yagonaligining ma'nosi shuki, u ziga xos bo'lgan vujuddan iboratdir. Ana shu bilan barcha mavjudot

zidan boshqa b liganlaridan farq qilib turadi. Xuddi ana shu holat barcha mavjud narsalar birdir, deyishga olib keladi. Bu shuning uchunki, u faqat ungagina xos b ligan vujudga ega b liganligi jihatidan shunday bo'ladi. Xuddi shu ma'no al-mavjud ul-avval (Birinchi Mavjud) ma'nolaridan biriga borib taqaladi. Birinchi borliq ham shunday. Shu jihatdan ham birinchi mavjud ham birdir, undan tashqari b ligan har qaysi birga birning ismi va uning ma'nosi t ri keladi.

Madomiki, u modda emas ekan, biror sabab bilan modda ham b la olmagan ekan, u z mohiyati (bivujudihi) bilan fe'lli aqldan iboratdir (aql bilfe'l). Chunki u aqlni suvrat b lishidan tutib turadi. Chindan ham u fe'l orqali aqlga keladi.

Bu esa modda b lib, unda biror narsa bor b ladi. Xuddi shuningdek, narsa moddaga muhtoj b lImagen holda mavjud b Isa, bu z mohiyati bilan fe'lli aql b la oladi. Birinchi borliqning ahvoli mana shu. Shunday ekan, demak, bu holda u faol aql (aktiv intellekt) b la oladi. Shu bilan birga u shunday z javhari bilan ma'qul, (ya'ni aql qabul qila oladi). Chindan ham, u z mohiyati bilan fe'l orqali aql qabul qila oladigan sub'ekt b ladi. Chunki, u shuningdek, aql qabul qiladigan ob'ektdan aqlni tutib turadi va natijada, u modda b la oladi. U aql orqali qabul qiiinadi, chunki uning zi aqldan iboratdir. Modomiki, z mohiyati e'tibori bilan aql bo'lgach, aql qabul qaladigan zaruratga ehtiyoji qoimaydi, natijada, zidan tashqaridan bo'lgan boshqa bir aqli bo'lgan zotga zarurati ham qolmaydi.

Balki, aksincha, uning zi z zotini bilishga qodir b ladi. Modomiki, u z zotidan fikr qilishga qobil b la olar ekan, u oqil bo'la oladi. Natijada uning zoti aqlga erishsa, u holda u fe'li bilan aqlga ega bo'ladi. Shuningdek, u z fe'li bilan aql bo'lishga qodir b la olmaydi, uning zotiga aql b lishga ham qurbi yetmaydi, natijada tashqaridan ham foydalana olmaydi. Balki u aql b la oladi, u z zoti bilan fikr qiladigan, oqil b la oiadi. Zotining zi aqlga erishdimi, demak, uning zi ham aqlga erisha oladi. U bir jihatdan aqlga erisha oladimi, demak, u ma'quldir (aql qabul qiladigandir). Modomiki, u aql b lar ekan, demak, u aql qabul qiladigan ob'ekt ham b la oladi. Modomiki, u oqil b lar ekan, demak, uning barchasi yagona zotdan iborat u b linmaydigan bir javhardan iboratdir.

Inson zi, masalan, aq[qabul qiladigan intellektdan iborat, lekin unda bor b ligan ma'qul (aqli) narsa ham aqlni egallaydigan fe'l b lolmaydi. Balki u qabul qiladigan quvvatdagi aql b la oladi. U aql z martabasiga erishadigan b Isagina qabul qila oladi. Demak, bundan chiqdi, insondagi aql qabul qiladigan-ma'qul narsa hech mahal intellekt b lolmaydi (boshqacha qilib aytganda "aqlga olib kelolmaydi").

Ayni zamonda bizning aqlimiz oqil b lmoq nuqtai nazaridan intellekt emas, bizning substansiyamiz oqil

b Iganligi sababii uni aql qabul qilolmaydi. Biroq, iik borliq bunday emas. Bilamizki, substansiyamiz intellekt b lgani uchungina emas, balki bizni aql egallay olishi nuqtai nazaridan olamdan xabardormiz. Ularning hammasi bir ma'noda tutashib ketadi. Ular bir javhar (substansiya) b lib, b linmas bir negizdan iboratdir.

Bila on (olim) haqidagi ahvol xuddi maaa shundan iborat. U z fazilati biian bilish uchun z zotidan tashqarida b Igan boshqa hech qanday narsadan foydalanishga zida ehtiyoj sezmaydi. Xuddi shuningdek, uning zini bildirishi uchun ham boshqa bir zotga zarurati y qdir. Aksincha, uning zi ham bilish va bilinishi uchun z javhari (substansiysi) bilan kifoyalanadi. Uning flmi ham z javharidan boshqa bir narsa emas. Natijada, u bila ondir va bilingan hamdir. Uning bilimi esa yagona zot va yagona javhar (substansiya)dan iboratdir.

Shuningdek, u hakimdir, uning hakimligi eng yaxshi narsalarni eng afzal bilimlar bilan bilishdan iboratdir. U zini tushunishi va bilishi bilan eng mukammal b Igan narsalarni ham bilib oladi. Eng mukammal b Igan bilim esa doimiy bilimdan iboratdir, u y q bo'lib ketmaydi, bu bilim esa uning zini bilishidir.

Shuningdek, uning t ri va haq b lishining zi ham ayni shu holatni bayon etadi. Chunki t ri va haq bo'lgan narsa shu bor b Igan narsadan iboratdir. U shu narsaga xos b Igan eng t ri va haqiqat ham uning zigagina oid b Igan borli idir. Eng mukammal borliq ham uning borli idan o'lgan ulushidir. S ngra chindan ham t ri va haq b Igan va ba'zan aql soyasida bor bo'lgan - bu bor b lish ham bir tushuncha nuqtai nazaridan-narsani aql qabul qilishiga aytildi. Unda bu mavjud-bor b Iganga ma'qul b lishi nuqtai nazaridan t ri va haq deyilur; chunki borliq - uni aql qabuJ qiladimi-y qmi, bari-bir, borliq deyiladi. Shunday qilib, ilk borliq ikki munosabat bilan haqiqat b la oladi: biri - borligining eng mukammal borliq b lishi bilan va boshqasi - ikkinchisi esa aql egallaydigan tarzda egailanadi va u sha mavjud b Igan narsa bilangina t ri egallanadi va u sha mavjud b Igan narsa bilangina t ri va haqiqat b Ia oladi. Ut ri va haqiqat

bo'lmoq uchun ma'qul b lish e'tibori biian tushunadigan va uning salohiyatini egallaydigan zidan boshqa kimsaga muhtoj emasdir. Yana u bu har ikki tomon aloqasi tufayli boshqa har narsadan yana ham t ri b lishga loyiqdir. Uning t riliqi va haqiqiyligi shundan iboratki, ut ri va haqiqiylikdan boshqa bir narsa emasdir.

Shu bilan birga u tirikdir (hayy) va hayot b lishi nuqtai nazaridan ham ahvol shundaydir. Bu ikki so'zbilan ikki zotga emas, balki bir zotga ishora qilinmoqchi. Chunki tirik (hayy)ning ma'nosи eng afzal aql bilan eng mukammal ma'qulning qamrab olishidan iboratdir, va yoki eng mukammal biluvchining eng mukammal bilim bilan qurollanishidan iboratdir.

6. ALLOHNING ULU VORLIGI, SHON-SHAVKATI VA OLIJANOBLIGI HAQIDA S Z

Shuningdek, bu uning ulu vorligi, shon-shavkati va olijanobligiga ham taalluqlidir. Chunki ulu vorlik, shon-shavkat va olijanoblik biror narsada namoyon b Igan, bu uning kamolot hosil qilganiga bo liq, yo b lmasa zining V)javhari (substansiysi)ga bo liq, yo b lmasa zining birorta oraz (aksidensiyasi)ga bo liqdir. Bu narsa k pincha tasodifiy kamolot haqida gapirliganda, xusumat biz haqimizda gapirliganda seziladi.

Chunonchi, boylik, ilm va yo badan hodisalaridan biror narsa gapirladi. Birinchi borliq kamolotiga k ra boshqa barcha narsadan ajralib turadi. Masalan, uning ulu vorligi, shon-shavkati va oijanobligi boshqa barcha ulu vorlik va shon-shavkatdan ajralib turadi. Uning ulu vorligi, olijanobligi va sharafl uning asli-ildizi b Iib, bu uning javharidagi kamoloti b ladi. (Lekin) uning javhari (substansiysi) va zotidan tashqari bo'lgan boshqa bir narsa b Iolmaydi. U z zoti bilan ulu vor, olijanob va sharafl b ladi, uning asli zidan boshqa har qanday bir narsaga qaram emas. U boshqasini qanchalik maqtasin yo maqtamasin, buyukligini k kka k tarsin yo k tarmasin, sharafini yuksaltirsin yo

yuksaltirmasin, baribir, zi buyuklikka, zi shon-sharafga sohibdir.

Barcha mavjudotning husni, g zalligi, ziynatining (xosiyati) shundan iboratki, u z vujudini afzal holatga keltirib, s nggi kamolotga erishadi. Shunday qilib, ilk borliq eng mukammal (afzal) vujud b lgach, uning g zalligi ham g zallik sohibi b lgan har qanday chiroydan ustun turadi. Xuddi shundayin, barcha go'zallik sohibining ham ziynat va g zalligida shunday b ladi. So'ngra bularning hammasi uning zoti (mohiyati)da va javhari (substansiya)da b ladi. Bu esa uning zi (borliq)da b ladi va uning k magi bilan zoti aql qabul qilgan bo'ladi, demakdir.

Ammo bizga kelganda, shuni aytish kerakki, bizning jamolimiz, ziynatimiz, g zalligimiz bizning orazimiz (aksidensiyamiz)da b ladi, bizdan tashqarida b lgan narsalarimizda, zotimizda, javhar (substansiya)mizda ham bo'lmaydi. Undagi jamol va kamolot bir zotdan boshqada b Imaydi. Xuddi shunday ahvol boshqa narsalarda ham yuz beradi.

Lazzat, shodlik va faro at yuz beradi, zining t Iaqonliligi eng g zal, cng ulu vor va eng ziynatli narsani k proq idrok qilish bilan nihoyasiga yetiladi va kamolotga yetkaziladi. Demak, ilk borliq nihoyatda g zal, oljanob va eng ziynatlidir. Uning z zotiga b lgan idroki butunlay nihoyasiga yetgan, mukammal edi. Uning o'z javhari (substansiya) bilan egallagan sha bilimi esa mutlaqo eng afzal ilmlardan edi. Ilk borliq lazzatlanadigan lazzat tabiatini biz hatto idrok qilishga ham erisha olmaymiz, uning ulu lik miqdorini ham bilolmaymiz. Bilsak ham faqat qiyos (analogiya) bilan, zimiz lazzat deb biladigan narsamiz orqali sezibgina bilamiz. Bular nazdimizda nima b lgan b lsa,

shuning hammasi eng mukammal, eng g zal va nihoyasiga yetib idrok qilingan b lsa b ladi; bular yo his bilan va yo xayol bilan yoki b lmasa aqliy bilimlar jarayoni bilan tugallanadi. Bunday hoilarda bizda shunday lazzat paydo b ladiki, g yo u zidan ustun b lgan barcha buyuk lazzatlardan baland keladi. Garchi bu hol bizga lazzat paydo qilsa ham, biz unda bularning hammasi ulu likda barcha

lazzatlardan ham yuqori turishini bilib olamiz. Garchi bu hol bizni baqoga erishtiradigan va tez tar bo'lsa ham, ana shunda biz zimizni baxtga ta sazovor va unga arq bo'lgan deb bilamiz.

Uning ilmining qiyosi va asl zotidan alzal b lgan uning jdroki eng g zal, eng porloq b lgan narsaning tamoman mukammal bo'lgan bir yinda idrok etganimiz misoti bir uning sururi, qiyosi, lazzati va rohat-faro ati bizning zavq-shavq bilan kutib olishimizni bildiradi. Chunki bu ahvolda bizda buyuklik nuqtai nazaridan butunlay boshqa rohatdan ustun b lgan bir rohat-faro at hosil b ladi va shunda biz

rniga q yganimiz bilan natijasi va buyuk bir baxtlilik tuy usi bilan t lamiz. Shundayki, bu ahvol bizda uzoq muddatli emas, balki tezginada rtadan k tariladi. U holda ilk borliqning zi eng mukammal, eng g zal va eng porloq b lgan narsa haqidagi bilimi va idroki bizning zimizga ko'ra eng mukammal va eng porloq b lgan narsa haqidagi bilim va idrokimiz bilan yuzma-yuz kelib qolsa, bizning zimiz erishganimiz chegarali xursandchilik, sevinch va baxtlilik oldida uning shodligi, sevinchi va baxtligli kabidir. Endi bizning idrokimiz bilan uning idroki orasida bizning bilimimiz mavzui bilan uning bilimi mavzui orasida hech bir nisbat b liganiga k ra-bunchalik bir nisbat bo'lsa s ngsiz darajada ahamiyatsizdir-bizga tuyulgan rohat, shodu-xurramlik bilan ilk borliqning tuygan xursandchiliqi orasida hech bir nisbat y qdir. Oralarida bir nisbat b lsa ham, bu ta ahamiyatsizdir. Chunki kichik bir parcha b lgan bilan zamon ichida miqdori chegarasiz b lgan bir narsa orasida qanday nisbat bo'lishi mumkin va yana oxirgi darajada kamchilikli b lgan bir narsani yuksak mukamma! darajasida bo'lgan narsa bilan qanday nisbati b lishi mumkin? Shunisi borki, uning zi z zoti bilan lazzatlartadi, k proq shod-xurramlikka erishadi, zi bilan zi rohatlanadi, rohatlanganda ham uning (ya'ni rohatning—tarjimon.) eng ulu voriga erishadi. U z zotini sevadi, unga oshiq, zi ziga ko'proq berilgan.

Shunday qilib, ochiq-oydinki, Birinchi Sabab z zotini yaxshi k radi. Uning zi ziga mahliyo va zi bilan zi

ma **rur b lishi** bilan zimizni o'zimiz sevishimizdan paydo b lgan ishqimiz orasidagi nisbat uning zining ustunligi va mukammalligi bilan bizning zimizdan ururlanganimiz sha ustunlik va mukammalligimiz orasidagi nisbat kabitidir. Shu Birichi Sababdag'i muhib-sevguchi (sha) mahbub-seviluvchining zidir. **Bu** esa oramizda **b ladiganning** teskarisidir. Chunki biz uchun ma'shuq - u fazilat va jamolg zallikdan iboratdir. Vaholanki, oramizda b lmish oshiq hech qanday jamoi va kamol - fazilatga erishmagan **b ladi**. Lekin oshiq boshqa quwatga ega **b ladi**. Ammo u na ma'shuqqa va na sevgi ob'ektiga tegishli **b ladi**.

Ammo chindan ham oshiq misoli sha ma'shuqning zidir. Muhib-sevuvchi sha seviluvchi-mahbubning zidir. U Birinch'i mahbub va Birinch'i ma'shuqdir. Harqalay, birining uni sevishi va yoki sevmasligi, unga oshiq **b Hshi** va yoki bo'lmasligining ahamiyati y qdir. U ilk sevgan va oshiq bo'lgandir.

7. BARCHA BORLIQ QANDAY QILIB UNDAN SODIR B LGANI HAQIDA S Z

Ilk borliq shunday borliqki, undan barcha borriq vujudga keladi. Chindan ham Ilk borliqning qay vaqtidan beri borligidan boshlab, undan nima yuzaga kelishi, barcha borliq inson orasidagi bo liqlikmi yoki Uning ixtiyori bilanmi, - bizga ma'lum bo'lgan borliq hislar orqali bilinadimi yo burhon - isbotlar bilan bilinadimi - (shularni qamrashi kerak.) Undan vujudga kelgan narsaning borli i shundayki, u boshqa bir narsaning borligiga kerak **b lgan** fayzning natijasidir. Ilk borliqdan boshqa bo'lgan har qanday bir narsaning borligi uning zining borligidan sodir **b ladi**. Shu nuqtai nazardan undan vujudga kelgan narsaning borligi Tlk borliqdan kelib chiqadi, bu esa uning zining borli ining nihoniy sababchisi degan gap emas. Bu xuddi Birinchining borli i misoli bir ilning borligiga ota-onasi borligi sabab **b lgani** kabitidir. Bu degan s z (Birinch'i Borliqdan) yuzaga keladigan narsa **k pincha unga qandaydir** mukammallik keltiradi. Misol uchun,

biz birovga pu! berdik, **buning** evaziga biz ulardan minnatdorchilik eshildik yo b lmasa qandaydir boshqa yaxshiliklar k rdik. Bu bilan biz **o'zimizda** qandaydir **barkamollik** paydo qilamiz. Demak, ilk borliqning borligi boshqa har qanday bir narsaning borligi uchun **emasdir** va boshqa bir **narsaning borligining** zi ham uning borligini maqsad qilib olib, usiz yashay olmaydi. Chunki agar shunday **bo'lganda** edi, bu holda uning borligi tashqi bir sababga ega **b lgan b lardi**. Shu bilan u boshqa Birinch'i Sabab **b la** olmasdi.

Undan tashqari boshqalarga mavjudlikni berib, uning zidan avval paydo **b lmag'an** barkamoilikka erishmaydi. Bu xuddi pul berib yo boshqa biror bir narsa berib, **uning** evaziga lazzat yoki minnatdorchilik, yo ustunlik, yo **bo'lmasa** yaxshiliklardan birortasiga ega **b lishga** xshab ketadi. Bu narsalarning **hech** biri birinch'i borliq bilan sodir **b lishi** mumkin emas, chunki bu uning birinchilagini va awallagini barcha sohada xarob qilgan **b lardi** va u **zidan** tashqarida **b lgan** bir borliqni va uning mavjudligi sababini vujudga keltirgan **bo'lardi**.

Aksincha, Ilk borliq faqat zining borligi uchungina mavjud, boshqa mavjudot esa uning **zida** bordir. Demak, bu uning javhariga va uning borli iga aloqador **b ladi**. Shuning uchun ham uning borligi boshqalarga tosbib tib, boshqa mavjudotlarga va **ular** javhariga borliq baxsh etadi. Natijada uning borli i aslida javharini **tashkil** qilib, u shu bilan birga zidan boshqasi borligini yuzaga keltiradigan borliqning ayni zidir. Lekin ilk borliq hech mahal ikki qismga **bo'linmaydi**: uning biri bilan u z zoti aslini javharlashtirishini yuzaga keltirsa, boshqasi bilan esa undan boshqa narsaning hosil **b lishini**, ya'ni bir narsaning zidan chiqqan ikki narsaga **b Hnmasligini** bildiradi. Bu xuddi biz ikki unsurdan tuzilishimiz kabitidir: (g yoki) ulardan biri bilan biz javharimizni bilib olamiz, boshqasi bilan esa yozish san'atini, asarlar ta'lif qilish yo'l-yo'rig'ini bilib olamiz. Balki u yagona zot va yagona javhardan iboratdir, uning zidan boshqa narsalar yuzaga keladi.

U tufayli undan xuddi uning ziga xshagan boshqa bir narsayuzaga keiadi. Shuningdek, uning vujudidan fayz oladigan va z zotidan bo'lmagan boshqa bir narsaning b lishiga ham uning ehtiyoji y qdir. Xuddi shunday unga na oraz (aksidensiya) kerak yoki na u awal sohib b Imagan, (ammo) unga shakl beradigan harakat kerak, na z zotidan tashqarida bo'lgan olat kerak, (ularning hech qaysisiga uning ehtiyoji y qdir). Bu xuddi olovda yuz beradigan zaruratga xshab ketadi. Suvdan bu chiqarilib, s ng haroratga ayianishi uchun u orqali suv bu latiladi, u shu bu latilishga muhtojdir. Shu bilan birga quyosh dunyomizga issiqlik berish uchun harakat etishga ham muhtoj. U z harakati tufayli awal sohib bo'lmagan holatga ega b ladi. Bu harakat bilan erishilgan hofat natijasida telegramidagi narsalarda issiqlik hosil b ladi. Bu xuddi duradgorga daraxtni arralashga arra, b lish va parchalashga bolta kerak b lganiday bir holdir.

Shundayki, ilk borliqning mavjudligi boshqasining borlinining fayzi bilan z javharidan b lgan borliqdan yana ham mukammal b Imagani kabi, zining javharlashgan borli i ham zidan boshqasining borligidan mukammal emasdir. Balki bularning ikkalasining ham zoti birdir.

Demak, undan fayz olishga hech kim t siq b Iolmaydi, garchi u t siq uning zidanmi yo b lmasa undan tashqaridanmi - buning farqi y q.

8. MAVJUDOT DARAJALARI HAQIDA S Z

Mavjudot k pdir. U shu k pligi bilan birga mukammailigi bilan ham farqlidir. Ilk borliqning asli shundayki, ular xoh mukammal b lsin, xoh nuqsonli bo'lsin, baribir, qanday b lishidan qat'i nazar, barcha borliq undan fayz olgan asldan iborat. Uning asl javhari shunday bir asl zotki. barcha mavjud b lgan narsalar uning zidan toshib (fayz olib), bu sirada z darajalariga k ra, undan ayritib borliqqa keladilar va har bir bor b lgan zini borliqdan ayirganiga va ilk borliqqa

yaqinlik darajasiga k ra maydonga keladi. Borliq nuqtai nazaridan qaraganda, bu vaqtida eng mukammal b lgandan boshlanadi. Uning ketidan ozroq mukammal b lgan narsa keladi. Shunday qilib, mukammal b Imagandan yana ham oz mukammal b lganlar, ya'ni nuqsonli b lganlar keladi. Shunday qilib, nihoyat borliq nuqtai nazaridan shunday darajaga yetib kelinadiki, uning narigisida hech qanday boshqa borlik b lmasligi ayon b ladi, demak, undan tashqarisida boshqa vujud y qdir. Uning javhari undan bor b ladigan barcha borliqning javhari kabitdir. Busiz u z borli idan ham farq qilgan b lardi.

Ilk borliq z zotidan juvomard - saxiydir va uning juvomardligi uning javhari - aslida singdirilgandir. Undan mavjudot qismlarga b linib, tartiblanadi. Ilk borliq bu darajalarga b linear ekan, unga qanday bo liqligi b lsa, shanchalik z ulushini oladi. Shunday qilib u odil va uning odilligi uning javhariga singdirilgan va undan ilgari keladi. U narsa javharidan tashqarida b lgan qandaydir biror narsadan ilgari kelmaydi.

Ilk borliqning asli — javhari ham shunday, agar mavjudot undan paydo b ladigan b lsa, zlarining darajalariga qarab birlashadilar, bir-birlariga bog'lanadilar, tartibga tushadilar. Bu shunday b ladiki bu qadar k pchilikning hammasi misoli bir narsa yaxlit kabi borliq sifatida maydonga keladi. Ularni bir-biri bilan birlashtiradigan va bo laydigan narsa ular javharidan oldin keladi, shundayki, ularning borliqlarini tashkil etgan zlarining javhar — asllari ularning birlashishlari va kelishishlarini yuzaga keltiradi. Ba'zilarida esa bir-biriga bog'liq b lgan javhar asosida yuz beradi. Chunonchi, inson borliqlarini bir-biri bilan birlashtirishga xos b lgan muhabbat kabi. Bunda ularning hollariga bo liq b lib, ularning borligini tashkii etadigan javhariga aloqasi y qdir. Chunki sevgi-muhabbat insonlarda b ladigan bir holatdir, lekin u javhar emasdir. Bularning bu hollari ilk borliqdan yuzaga keladi. Chunki ilk borliqning javhari - asli shunday bir javharki, boshqa borliqlar z javhari bilan birga ularni bir-biri bilan birlashtiradigan kelishtiradigan va bir butunlikni tashkil etishni saqlab qoladigan hollarini ham undan olgan b ladi...

11. MARTABALAR RTASIDAGI B LINISH, MODDIY VA ILOHIY B LINISHLAR HAQIDA S Z

Bu mavjudotning tartib va darajaiari avvalo eng nomukammallikdan boshlanadi. S ngra zidan yanada mukammal b Igandan tortib, undan ham mukammal b lganga qarab boradi va hattoki undan oshib b lmaydigan darajadagi mukammallikka erishgunga qadar ham boradi. Ularning eng past qadrлиси mushtarak b lgan ilk moddadir. Unsurlar bu ilk moddadon ham qadrлиси sanaladi. Keyin bular sirasiga ma'daniy jismlar kiradi. Tii va tushuncha sohibi b lgan tirik zotdan ortiqroq mukammal bo'lgan biror zot y qdir.

Ammo avval eslatilgan mavjudotga kelsak, ular tartibi shundayki, ular eng afzal darajalar bilan boshlanadi. Ulardan oldin eng mukammal b Igani keladi. Keyin eng qusurli b lganga yetgunga qadar yana k p mukammallikdan oz mukammalikka qarab boradi. Ular ichida eng mukammal b Igani ilk borliqdir. Ammo ilk mavjud zotdan yuzaga kelgan borliqlar orasidan chiqqan eng afzali bir s z bilan aytganda bular jism b lmag'an va jismlardan deb hisoblanmaganlardir. Undan s ng samoviy jismlar keladi. Moddadan ajralib bor b Jganlar ichida eng mukammali ikkinchisidir. Undan s ngra tartib bilan to o'n birinchiga yetgunga qadar boshqalari keladi. Eng yuksak jismlar ichida eng mukammali awalgi osmondir. Keyin ikkinchisi keladi. Keyin boshqalari kelib, u to tugagunga qadar n birinchisigacha keiadi. Shu bilan u oy kurrasiga qadar keladi. Ilk borliqdan s ng keladigan ajralgan sonlar sano i ndir. Osmon jismlari t plami t qqiz donadir, xulosa qilib aytsak, bularning hammasi n t qqizdir.

Har bir nta (borliq)da z y liga bittadan darajalari b ladi. Uning borli i zidan boshqa hech kimga hech qachon tegishli b lmaydi, chunki boshqasi uning borli iga qatnashadi. Bu butunlay boshqa b lib, u bu s nggisidan butunlay farq qiladi. U zaruratiga k ra undan ajralib turadigan boshqa bir narsaga ega b lishi kerak. Shunday qilib bu holatda boshqa borliqning borligi chindan ham, uning borli ining ayni zi b lolmaydi. Shunda bu boshqa borliqning zining

borligi sha tufayli bor b lganligiga qaramasdan bor b lolmas edi. Bundan chiqdi, demak, ikki vujud bir xil vujud bo lmay, balki ularning har biri boshqasiga xos b lmay, zigagina xos b lgan vujud b ladi.

Shunisi ham borki, yana har birining qarama-qarshi tomoni ham b lishi mumkin emas, chunki ziddi b lgan har bir narsada shunday holat b ladiki, unda ziga va ziddiga mushtarak b lgan umumiy bir modda b ladi. Ammo bu ortiqcha borliqlarning hech birining moddasi b lishi mumkin emas.

Yana shunday, bir turga oid b lgan sha bir narsaning zining xili k pligining zi bu turning shakli sonining k p b lishidandir. Ammo shunisi ham borki, moddasi b lmag'an har bir narsa navida zidan boshqa bir narsaning ziddi b lishi mumkin ham emas.

Shuningdek, zidlari esa yo asl - javharlari qarama-qarshi b lgan narsalardan yuzaga keladilar va yoki ahvollari xuddi sovuq yo issiq kabi bir-biriga qarama-qarshi b lgan bir narsadan yuzaga keladilar.

Shu bilan birga zidlар shu narsadan yuzaga keladilar: yo asllari bir biriga qarama-qarshi b lgan narsalardan paydo b ladilar yoki hollari va nisbatlari bir-biriga qarama-qarshi b lgan bir narsadan yuzaga keladilar. Misoli sovuq yo issiq kabi.

Bu ikkalasi ham quyoshdan chiqadilar. Ammo quyoshning turli-tuman ikki xil holati bor. Ba'zan u dunyoga nisbatan yaqinlashadi, ba'zan uzoqlashadi. Mana shu ikki qarama-qarshi holatda bir-biriga teskari bo'lgan hollar va nisbatlar chiqadi,

Demak, Ilk borliq ikkinchi borliqqa nisbatan zid b lolmaydi va uning hollari ikkinchi bor b lganga nisbatan nam zid b lolmaydi: ikkinchiga b Igani nisbati ham biror zidlik munosabatida b lmaydi. Ikkinci borliqda ham biror qarama-qarshilik b lishi mumkin emas. Xuddi shuningdek u to ninchiga yetgunga qadar uchinchi va boshqalarida ham shu holat yuz beradi.

n ilk borliqning harbiri z zotini tushinadi va ilk borliqni ham tushinadi. Lekin shunisi borki, ularning hech biri ham z zotini tushinishda undan ortiqcha qobiliyatga ega bo'lomaydi. Balki aksincha aql qabul qiladigan fazilatning hammasini t laligicha zlashtiradi. Shunda u buni ayni shu holda z zoti b lgan Birinchi sabab bilan zlashtiradi.

Ilk borliqning mukammalligi ularning har qaysisining mukammalligidan qanchalik ortiq b lsa-da; ularning har birining ilk borliqni tushingan zamon sezilgan zavq uning zini tushingan vaqt sezilgan zavqdan shancha ortiqchadir.

Bu xuddi shuningdek, Birinchi sababga erishib, uning z zoti bilan lazzatlanishi uning ziga b lgan zavq va sevgisidan afzal b lgani kabi. Bu xuddi z g zalligi va zavqiga erishgan kabi Birinchi sababga erishganidekdir. Shunday qilib ularning har biri dastlab Birinchi sababga qanday erishgan b lsa, shanday birinchi mahbub b ladi, xuddi awaldan aql olganday.

Birinchi sabab zavqlanadigan b ladi. Undan keyingina z zotidan aql oladi,

Birinchi sabab bu sha nta borliq bilan aloqadorligi tufayli u Birinchi mahbub va Birinchi ma'shuq ham b ladi.

12. OSMON JISMLARI NIMALARDA ISHTIROK ETISHI HAQIDA S Z

Osmoñ jismlari t qqiz turkumdan iborat b lgan t qqiz darajalardan tashkil topadi. Har bir turkum doiraviy birjismni qamrab oladi. Uning birinchisi faqat yagona jismdan iborat b lib, u faqat doiravji tusda tez harakatda b ladigan jism ichida b ladi. Tkkinchisi esa biror mushtarak harakatga sohib b lgan jismni qamrab oladi. Bu esa faqat ikki harakatga sohibdir, ular darajasida ishtirok etadilar. Uchinchisidan keyin kutilgan yetti jismga qadar b lgan har bir jism o'z barakatlari ziga xos b lgan k p jismlarni qamrab oladi.

Bu jismlarning har birining ziga xos harakatlari bilan birga boshqalari bilan mushtarak b lgan boshqa harakatlari ham b ladi.

Bu jismlarning barchasi jins nuqtai nazardan ayni bir xil h lib, tur jihatidan bir-biridan farq qiladiganlardir. Har hir turda bir jismdan boshqa jism b lmaydi. Shu shaklda bu iiism bilan hech qanday q shilib ketadigan narsa ham bo'lmaydi. Masalan, quyoshti olsak, uning turiga sherik b lib ketadigan boshqa biror nav narsa b lmaydi. U z borligida vakkayu yagonadir. Oy va shunga xhash sayyorlarda ham ahvol ayni shuning zidir. Buiar barchasi osmoniy jismlar b lib, ular moddiy jismlarni eslatadi, ular shakl va asos - substansiya xhash shaklni qabul qiladigan bir xil sababga egadir. Bu shakllar mana shu sabablar (al-mavzuot) ichidadir. Shunisi ham borki, bu suvrat - shakllar qarama-qarshiliklarga ega emasdiriar. Bu osmoniy jismlarning hech qaysisi ham z shaklidan boshqa hech qanday shaklni qabul qilishga qobil bo'la olmaganlari kabi usiz hatto mavjud ham b lomaydilar. Chunki bu sabablarni tashuvchi unga mos bar qancha suvrat-shakllar y q b Imaydi, sababi shuki, uning suvratlari aql qabul qilishiga t sqinlik qilmaydi yoki z mohiyat e'tibori bilan aql qabul qiladi.

Shunday qilib, har bir samoviy jism z suvrat-shakllari orqali aql qabul qiladiganlardan sanaladi, ya'ni bilfe'l aqldir. Bu esa ma'lum bir borliqni biladi va ilk borliqni tushunadi degan s zdir. z zotidan aql oladigan barcha narsalar ham aql bo'la olmaydi, chunki uning (ayni bir bolda) z sababini aql qamrab oia oladi. Vaholanki, bu narsa (ya'ni sabab) unga aql qamrab oladigan narsa emas edi. Demak, modomiki, zini tushungan suvratda aql b lish bilan birga z shaklida aql qabul qila olmaydigan bir aql ham bor b ladi. Bundan chiqdi, sha narsa barcha javharlanadigan va tasvirlanadigan narsani aql qabul qiladi. Demak, u z mohiyati bilan bir shakl va sababdan tuzilgan b ladi. Xuddi mana shu bilan moddadan va birinchi sababdan va har turli uni tashuvchi bo'lmish ilk borliq va nta moddiy borliq va boshqa barcha sabablardan farq qiladi, inson b lsa shu mushtarak bir narsa bilan qatnashadi.

Har bir osmon jismlari z zoti e'tibori bilan zidan lazzatlanadi. U faqat z zoti bilan bo liq b lgan narsalarni bilib ulgurgani bilangina emas, balki birinchi sababni bilib

ulgurgani bilan lazzatlanadi, undan s ng z zotidan ajralgan vujuddan aql oladi. Shu bilan birga u birinchiga bo'lgan ishqil bilan, zi bilan zi mahliyoligi bilan qatnashadi. Bu narsa Birinchi sababdan sodir b ladigan g zallik va jamol bilan yuzaga keladi. Aslida esa bu narsalarning barchasi sha n (aqldan) pastda turadi.

Bunda ishtirok etadiganlardan hayulloni—moddiylari ular ichida eng sharaflisi va eng afzali sanaladi. Chindan ham bu narsaning eng ustun bo'lgan shakllari bo'ladi, bu doira shaklida b ladi. Ularning eng yaxshi k rinishli sifatlari bo'ladi. Bu esa ziyodur. Chindan ham uning ba'zi qismlaridan ziy chiqariladi. Chunonchi, bunga yulduzlarni misolga olsak ham b ladi. Ularning ba'zi qismlari shaffofb ladi, chunki ular zlari dan- zlari nurga t la, ba'zisi nurni yulduzdan oladi. Ularda eng afzal harakatlari ham b ladi. Bu doiraviy harakatdan iboratdir.

Osmon jismlarining ntasi avval boshdan ularning javharlarini tashkil etadigan eng afzal mukammal asoslari bilan birlashadilar. Shu bilan birga ular zlari xos b lgan ulu lik, shakllari va kayfiyatları k rinadigan tomonlari bilan kamolot hosil qiladilar.

13. OSMON JISMLARI HARAKATI VA ULARNING QAYSI NARSAGA NISBATAN HARAKAT QILISHI HAQIDA S Z

Osmon jismlari sha (ntadan) shu bilan farq qiladiki, unda hammadan oldin unga tomon intilishi mumkin b lgan t ri harakatlarida maqsad ayon bo'lmaydi. O'z-o'zidan t ridan-t ri harakat etadigan narsa bir jism biian yuzaga j kelgan eng unimsiz va eng quyidagi orazlar guruhidan sanaladi. Chunki har bir jism biror (ma'lum) yerda b ladi. Bu jism ega b lgan yer turida esa bir jismga aylanish zarurati paydo b ladi. Bu turdan bir yerga ega b lgan bir jism bir butun b lgan holda bu turning butunligidan tashqari chiqolmaydi. Lekin bu navlarning parchalari bor, bu yerda b lgan jismlarning ham parchalari bor. Endi bu jismning parchalaridan

hech biri uning rinchagan erining b laklaridan qaysi birida b lmasin, bir boshqa parchasi b lishidan a'lo emasdir. Aksincha, bu jismning har bir parchasi uni rab olgan verining har bir parchasini bir-birining ortidan egallab olishi kerak edi. Ayni shaklda u bu parchani har qanday vaqtida b lsa ham egallab olishi boshqa bir vaqtida egallahidan a'lo emas edi. Jismning har bir qismi istagan vaqtida sha rab olgan b lakni egallay oladi.

Shunday qilib, bu holat doimiy yuz berib turadi. Jismning har qanday bir parchasi belgilangan yerning ma'lum bir parchasini ish ol eta borgan har gal zini rab olgan va shu tariqa u doimiy b lib turishi zarurdek b Iib k rinadi. Shu vaqtida rinchagan yerning ikki parchasini bir vaqtning zida jismning bir parchasi tarafidan egallanishi imkonsizdir. Chunki zining tevaragidagi bor imkoniyatlarining hamma qismlarini izchil ravishda egallamasdan turib, zi bor b lgan va (keljakda) boshqasining y nalishi (jismning parchasi) z makonini tark etishi kerak. Chunki unda b lgan qism bu vaqtida u bilan vaqt jihatidan avlo b lolmaydi. Bu esa unga doimo (shunday) b lishi kerak edi. Bordiyu agar u qism unga doimo tegishli b lmagan ekan, vaholanki, u son jihatdan (vohidan bi-1-adad) u z navbatida yakkayu-yagonadir. Bu esa shuning uchunki, goho u unga tegishli b ladi, goho tegishli b lmaydi. Keyin u navi z xhashiga qaytadi. S ng, shuningdek, undan bir qancha vaqtga b linadi. Keyin uchinchi xhashiga qaytadi. Shu bilan bir qancha vaqtga undan b shaydi, keyin t rtinchi xhashiga qaytadi. Shu tariqa u benihoya bu zaylda davom b faveradi.

Bundan ma'lum bo'lishicha, uning doirasida harakatga kelgan jismlar u bilan rin almashinadilar va ularga qaytadilar, bular hammasi tevaragida samo b lgan jismlar bilan munosabatda b ladilar. Bu yerda nisbatda b lgan so zning ma'nosi shuki, agar shunday deyilsa, bu shunga tegishli yo bu shunday kelib chiqqan yo shunga xhash deganidir¹...

¹ Qolgan qismi tarjimada tushirib qoldirildi.

18. INSON JONI VA QUVVATLARI B LAKLARI HAQIDA S Z

Insonning borliqqa kelishi bilan dastlab rtaga tushgan narsa shu bo'ladiki, unda u zini boqadigan quvvat paydo qiladi. Bu esa izolantiruvchi quvvat edi. Bundan s ngra rtaga chiqqan narsa misoli bir issiqlik, sovuqik kabi jismga tegib bilinadigan tuy un quvvatlar, ta'm, hid, ovoz kabi seziladigan narsalar va rang, ziyo kabi barcha k riladigan narsalar b ldi. Ammo shunisi ham borki, tuy ular paydo bo'lishi bilan birga boshqa bir quvvat ham rtaga chiqadi. Bu esa tuyulgan narsalarga bo liq b lib, ularni istash va yoki ulardan qochish tarzida yuzaga keladi. Undan s ngra insonda butunlay boshqa bir quvvat rtaga chiqadi. Bu unga tegishli hislar kuzatuvlarida oyib b Iganidan s ng bu orqali uning zida rnashgan tuy un narsalarni saqlab qoladi. Bu esa mutaxayyla - xayol qilish quwati edi. Bu quwat bilan inson tuy un narsalarni bir-biri bilan birlashtiradi, yo b Imasa ularni bir-biridan ayiradi. Bu tarkib b Igan narsalar yo ayirilgan narsalar lurli-tuman bo'ladi, bularning ba'zilari yangiish - kozib b ladi, ba'zilari t h - sodiq bo'ladi. Bu xayol qilingan narsalar bilan bog'liq holda bu quvvatga kelib tutashadi. Bundan keyin esa insonda aql quvvati maydonga chiqadi, bu bilan inson aql qabul qiadigan narsalar -ma'qulotni bilmak imkoniga erishadi. Bu tufayli u g zal bilan xunukni bir-biridan ayira oladi, san'at bilan bilimni yaratadi. Shuningdek, u aql qabul qiladigan narsalar bilan bo liq b Igan bir orzu ham bu quwatga kelib tutashadi.

Bulardan izolanuvchi quwat esa unda yakkayu yagona boshqaruvchi (rais) quvvat b lib, u bir qator yordamchi va xizmatkorlari bo'lgan quvvatlardan iboratdir. izolanuvchi quwat asosiy quvvat b lib, u badan a'zolari orasida - o izda b ladi. izolanuvchi va yordamchi b Igan quwatlar boshqa quvvatlar orasida tarqatilgan b Iadi. Bularning har biri ma'lum bir quvvatga rnashgan b ladi. Bu quwatlar ichida hukmron hisoblangan quvvat z tabiatib bilan boshqa quvvatlarni idora qiladi. Boshqa quvvatlar z harakatlarida ularga xshab ketadi. Ular hukmron quvvatlar fe'llarida markazi qalbda b Igan tabiiy arazlariga xshaydi. Bu xuddi

me'da jigar, qorataloq kabi bunga xizmat qiladigan a'zolar, bu xizmat qiladigan a'zolarga xizmat etadigan a'zolar va bu a'zolarning xizmatkori b Igan boshqa a'zolar ham shu qabildadir. Chunki qorataloq (z tabiatib bilan) ham boshqaruvchi a'zo, ham boshqariladigan a'zodir. U qalbning ma'muri hisoblanadi, u t, buyrak kabilarga xhash a'zolarning amiri sanaiadi, siyidik qopи buyrakka, buyrak qorataloqqa, qorataloq qalbga xizmat qiladi. Boshqa a'zolarning ahvoli ham ayni shuning zidir.

Tuy u quwatining (al-quwatu al-xossa) ham bir amiri, ham uning yordamchilari bor. Yordamchilari esa sha hammaga mashhur bo'Mgan besh tuy u bo'lib, har kimga bilingan k z, quloq va boshqa tuy u a'zolariga tarqalgan b ladi, bu tuy ularnjing har biri ziga xos b Igan jinsni idrok etadi.

Amir quwat b lsa beshta tuy u tomonidan idrok etiladigan sha har bir narsadan xabardor qiluvchining egalari b ladi. Xuddi bu besh tuy u sha quwtaga o'xshab ketadi va xuddi ularning har biri misoli bir turli xabar birla yo b lmasa mamlakatning bir qismidan ziga ayrim bir xabar keltirishni b yniga olgan xabarchilardan sanaladi. Amir hisoblanadigan quwat misoli bir podishoh kabitur, uning nazdida xabarlar podishohlikning barcha qismlaridan xabarchilar orqali yi ilib turadi. Mana shu podishoh ham yurakdan joy olgan. Xayol surish quvvati (quvvati mutaxayyla)da jismning boshqa a'zolariga ham tarqalgan yordamchi a'zolari y q; u yakkayu yagona b lib, uning yeri ham qalbdir, u sezigilarga ta'sir qilmay q ysa, zi sezgan narsalarini saqlab qola oladi. z tabiatib b yicha u seziladigan narsalar - mahsulotga hokimdir, ular ustidan hukm yuritadi. U bir narsani ikkinchisidan ajratadi, turli-tuman tarkib topadigan narsalarning biri bilan muvoqiqat topib, ikkinchisi b Igan seziluvchi narsalar bilan qarama-qarshi b ladi.

Ammo notiqa quvvatiga (quwati notiqaga) kelsak, ular boshqa a'zo turlari ichida na oziqlanadigan turlarini va na xizmat qiladigan turlarini biladi, balki ular boshqa xayol suradigan barcha quwatlarni, ya'ni boshqaradigan va b yinsunadigan quvvatlarni biladi. Har bir jins ham boshqariadi, ham boshqaradi. Chunki u mutaxayyla quvvatlarni boshqaruvchisi va un boshqaradigan maxsus quvvatlarni ham raisi sanaladi.

izolantiruvchi quvvat ularda asosiy quwat hisoblanadi. Intiluvchi quvvat – bu shunday bir quvvatki, u yo **b** narsani istaydi yo b lmasa undan yuz **giradi**. U quvvat boshqaruvchisi (rais) sanalib, uning yordamchilari b ladi. Bu quwat tufayli unda iroda (istak) yuzaga **keladi**, iroda esa qabul **qilingan** va idrok qilingan narsadan yo his **orqali** yo xayol-tasavvur orqali yo b lmasa nutqiy quwat **orqali** yuz **giriladi**. Unda iroda biror bir narsani bilishi va yoki badani **orqali** yo b lmasa biror a'zosi **orqali** biror narsani bajo keltirishga intilishi kerak. Ammo yuz girishga kelsak, u asosiy yuz **giradagin** quwattdan iborat b ladi.

Ammo badaniy fe'ilarga kelsak, ular shunday quwatlar bilan yuzaga keladiki, ular yuz girish quwatiga xizmat qiladilar. Bu quwat a'zolarda tarqalgan b ladi, **ularga** bu harakatlarini amalga oshirilishiga imkon beradi. Bulaming ba'zisi asablardir, ba'zisi paylardir, **bular**, z navbatida, hayvon va insonni ularga b lgan intiladigan (ya'ni orzu etgan) fe'llarini bajo keltirish uchun badan ichiga **yoyilgan** b ladi. Bu a'zolar, chunonchi, inson va hayvonning q illari, oyoqlari va badanning istak bilan harakat **qiladigan** boshqa a'zoiari sanaladi. Bu holda yuqorida aytilgan va badanning bir tur b laklariga yoyilgan bu quwatlarning hammasijismiy qurollar sanalib, yurakda b lgan asosiy ham **buyuradigan** iroda quwatinining badaniy olatlari va xizmatkorlaridir.

Bir narsani bilish nutqiy quvvat bilan yo b lmasa xayol surish - taxayyul quwati biian va yoki tuy ular - hislar bilan q lga kiritiladi. Agar **aqliy** quwat bilan idrok etiladigan narsalar xususiyatiga ega b lgan bir narsani bilish istalganda, orzu qilingan narsani zida saqlagan fe'l aqliy quvvatda b lgan boshqa bir quwattan tu iladi. Mana bu **fikriy** quwat sanaladi. Ana shu bilan **fikr** yuritish, tush k rish, diqqat bilan lekshirish, xulosa chiqarish mumkin b ladi.

Bordiyu agar his bilan bilinadigan narsalarni his **orqali** bilish **istagi** paydo b lsa va unga erishish mumkin b isa, bu, albatta, badan fe'l bilan ruh fe'lining birlashishidan yuzaga kelgan b ladi. Chunonchi, k rishni orzu qilgan

rsalarimizga qarash uchun nigohimizniunga qaratishimiz na, misol b la oladi. Agar u narsa uzoqlashtirilsa, biz unga **tappa-t** ri yuramiz, bordiyu unga yetishga biror t siq hor b lsa, biz q Ilarimiz bilan u t signi bartaraf qilamiz. Bu **holda** sha harakatlar jismoniy harakatlar b lib, lekin hisslar z y lida ruhning bir fe'l b lishi bilan birga butun badan fe'llari bo'ladilar. Boshqa tuy ular bilan ham ahvol xuddi shuning zidir.

Bordiyu agar bir narsaning taxayyuli orzu etilgan b lsa, bu narsaga har xil vositalar y li bilan erishiladi. Ulardan biri, avvalan, taxayyul quvvati bilan ishlaydi, misoli bir istalgan va yoki kutilgan narsani tasavvur qilganday, yo b lmasa, tmishdagi biror narsani tasavvur qilish yoki taxayyul quvvatidan hosil b lgan narsani istash kabi; s ngra sha narsani, misoli q rqtadigan yo quvontiradigan ishlarni taxayyul y li bilan yoki notiqa quwati bilan tasawur qilish mumkin. Mana bu narsa quvvatlar sanaladi.

19. BU QUVVATLAR QANDAY QILIB YAGONA JON B LAKLARI B LA OLISHI HAQIDA S Z

Asosiy izolantiruvchi quwat asosiy tuyg'u quvvatining moddasi kabitdir. Tuyg'u quwati – izolanuvchining suvrati - shaklidir. z navbatida, asosiy tuy u quvvati mutaxayyila, xayol suradigan quwaiga xuddi modda b lgandaydir. Bu esa, o'z navbatida, asosiy tuy u quvvatining moddasi, taxayyul quvvati esa amir b lgan tuy u quvvaiining suvrat-shakli b lganidaydir. Taxayyul quvvati esa **fikr** yuritadigan quvvatning moddasidir, bu esa z navbatida, barcha suvratlarning nihoysisidir. U hech qanday boshqa quvvatlarning moddasi b lmay, balki undan oldin keladigan barcha shakllarning qiyofasidir. Orzu etiladigan quvvatga kelsak, issiqlik-haroratning olovda b lishi va olovning esa o'zi bilan cheklangan narsaga qaram b lishi kabi amir b lgan tuy u quvvatiga, taxayyul quvvatiga va aqliy quvvatga bog'liqdir.

Qalb shunday bir asosiy a'zoki, badanni undan boshqa hech qanday a'zolar bilan idora qilib b lmaydi. Undan keyin miya keladi. U ham asosiy a'zolardan sanaladi. Lekin uning raisligi birinchi darajali b lmay, balki ikkinchi darajadadir. Bu shuning uchunki. u barcha a'zolarni boshqarishini qalb bilan idora qiladi. U faqat qalbgagina xizmat qiladi. Shunisi ham borki, uning tabiatidan maqsadi qalbga xizmat qilish b lgani uchun boshqa a'zolarga ham xizmat qiladi. Bu xuddi uy egasi b lgan kishiga xshaydi. U o'z tabiatidan odamlarga xizmat qilishi borasida z x jayiniga xizmat qiladi, uning

ziga esa hovlining barcha odamiari xizmat qilganidek. Ikkala holatda ham xo'jayinining istagiga k ra xizmat qilishi turgan gap. Miya yurakdan keyin uning rimbosari sifatida ish yuritib, xuddi uning xizmatini bajo keltiradi, shunda u asosiy a'zo moslanmagan holatga u moslanib oladi, shu bilan birga u yurakning olijanob hatti-xarakti xizmatini bajo keltirib yuradi.

Shundan ma'lum b lishicha, qalb tu ma haroratning bulo idir. Harorat undan boshqa barcha a'zolarga o'tadi, shunday qilib q llab quvvatlanadi, oziq oladi. Bu esa tabiiy hayot ruhini y on tomirlar vositasi bilan qalbdan a'zolarga yuborish bilan bajo etiladi. Qalbning saqlanishi uzoq muddat davom etadigan haroratning tabiiy a'zolar ichida k rinishida davom etadi. Miya (addimo) qalb uzatadigan haroratni yumshatadi, shu bilan har bir a'zoga yetishadigan harorat unda rtacha - m tadir holatda bo'ladi. Bu miyanmg eng awalgi fe'l-harakatlaridan bo'ladi. Shu bilan birga u avvalgi va umuman a'zolarga yetkazadigan xizmati sanaladi.

Bu ishlarning bir turiga quyidagilar kiradi: asablar ikki xil b ladi. Uning bir turi qalbda b lgan boshliq (ar-rais) tuy u quvati yordamchilarining asboblaridir. Bu xuddi har bir his ziga xos b lgan sezgi a'zolarini sezganiga xshab ketadi. Boshqalari esa misoli a'zolarning quroli kabitdir, bu yurakda b lgan orzu quvvatiga xizmat etadigan a'zolarning olatlaridir. Unga istagan harakatiga b lgan imkoniyatni beradi.

Miya esa yana qalbga xizmat qiladi, u his asablariga yordam beradi, bu asablar (z navbatida) oziqlantiradigan

quvvatlarni sezdigan kuchlarni q Uab-quwatlaydi. Miya blarining istagan harakatlarini ta'minlab unga yordam beradi, u a'zolarining irodaviy harakatlarini amalgalashirishga odir bo'ladi, bu harakat vositasida bu a'zolar markaziylar qalb bo'lgan orzu quvatiga xizmat qiladi.

Aksar bunday asablarning yurakda ildizi b ladi, bu bilan ular miyadan oziqlanib, z quvvatlarini barqaror qila oladilar. Boshqa k p ildizlari esa z ibtidolarini orqa miyadan oladilar, orqa miyadan yuqorisi ham bosh miya bitan bo liqdirdi. Miya bu borada orqa miya ishtiroki tufayli yordam qiladi.

Bularning boshqa bir turiga kelsak, taxayyul quvati yuzaga kelishiga qalbning harorati chegaralangan bir darajaga kelishi tufayligina b ladi. Ayni shu holatda notiq quvvati ham, shuningdek, yurak harorati z harakatining ma'lum darajasiga yetishi bilan yuzaga keladi. Narsalarni fikrlarda saqlab qolish va biror narsani eslab qolish ham shunga o'xshashdir.

Shuningdek, miya qalbga xizmat qiladi, bunda uning haroratini tiklab beradi, natijada uning taxayyuli yaxshilanadi, yaxshi tafakkur qiladi, xotirasida durustroq mushohada qiiadi, yaxshigina eslab qolishga qobil b ladi. zining bir bo'lagi bilan miya haroratni rtamiyona qiladi, u bitan taxayyulni tuzatadi; boshqa bir bo'lagi bilan fikr yuritishni tuzatib, uning ish qobiliyatini rtamiyona qiladi; uchinchi bo'lagi bilan esa esda saqlash va xotirada qoldirishga xizmat qiladi. Bu shuning uchunki, qalb tabiiy haroratning bulo i b Iganidan boshqa barcha a'zolarga ham yetmay qoimaydigan, ham ortib qolmaydigan tarzda tarqatish uchun uning harorati haddan tashqari kuchli b lishi mumkin.

Harorat shuningdek, zicha juda kuchli b lmasligi ham mumkin, ammo qalb maqsadiga mos b Hshi mumkin.

Shuningdek, a'zolarning zlari, qalb tomonidan zlariga yuborilgan bu haroratga moslanib, tuzalishga yetarli bo lmaydilar. Bundan chiqди, a'zolarga kirib boradigan qalbning rtacha harorati z holicha harakatlarini yaxshi yakunlashga imkon beradigan m tadir holatda b lmaydi. Shuning uchun miya o'z tabiatidan boshqa a'zolarga nisbatan

sovuj va nam (boridan rutuban) qilib yaratilgan, hattu shunday bir nafsoniy kuch bilan qalbning harorati chegaralangan rtacha holat b Iadi.

Undan keyin tuy u va harakat asablari z tabiatlari b yicha yerli sanalgan, ya'ni tez fursatda qurishni qabul qiladigan xususiyatga ega. Shuning uchun ularda namlikni uzoqroq muddat saqlab qoladigan bir ch zilishga va qisqarishga zarurat mavjuddir. Shu bilan birga tuy u asablarida bu tu ma va butunlay xiralikdan mahrum b lgan ruhga muhtojlik ham bor; bu esa miya qismlarida harakat qiladigan tu ma ruhning oddiy bir holati b ladi. Yurak zi tli haroratga ega, uning bu xususiyati yurakda kuchni (sezgi asablarida) saqlab qolish uchun imkon bermaydi. Shu sababdan ham uning qurib qolishini tezlashtirmaslik, noziklashib qolib nuramasliklari hamda kuch va harakatdan qolib ketmasliklari uchun ularning asab ildizlari qalbning ichigajoylashtirilgan. Bu shuning uchunki, bularning ikkalasa ham ta namlidir, ular asablarda namlikni saqlab qoladi, bu namlik asablarni yumshoq holda saqlab turadi. Shu tarzda bu asablarga bo liq b lgan ruhiy quwatiar mana shu namlik tarafidan ziga xos k rinishga ega b ladilar. Ba'zi asablarda bunday rutubat kirib borishiga zarurat seziladi. Bu esa suvsimon latif, lekin tutib b lmaydigan b lishi kerak. Boshqa ba'zilari esa qandaydir yopishqoq b lishi kerak. Bundan chiqdi, sha suvliga zarurat sezgan va yopishqoq b Imagani miyada ildizi b ladi. Bunda shu bilan birga suv kabi namlik b Iishiga zarurat sezib, yana u yopishqoq b Isa, bu holda uning asab ildizlari miyada b ladi. sha rutubatga oz zarurat sezgan asablari o'z ildizlari bilan umurtqanining ost qismida va quyruq qismida b ladi.

Miyadan s ng daraja nuqtai nazaridan kelsak, jigar keladi, undan keyin taloq va undan s ng esa bachadon keladi. Har bir quwat a'zoda b ladi, bu esa jismoniy qovushish bilan bajo keltiriladi, bular vositasida ular bir a'zodan ikkinchisiga tadi. Bunda bir zururat paydo b ladi, bunda u sha boshqasi shundoq ham birinchi asablar birlashmasi bilan tutashirilgan b ladi. Bu xuddi asab va miya bilan ko'p tomonidan tutashgan, yana k p tomonidan orqa miya bilan

tashgan, yo bo'lmasa, bu a'zoga muttasii oqish y li bilan tuasngan, bu jism bo langan b ladi.

Bu quvvatlar unga xizmat qiladi, yo b lmasa misoli bir og'iz, pka, buyrak, taloq, jigar va boshqalar kabi istasa ma'mur yo b lmasa amir va quvvat b lib, bu a'zolar bilan birlashadi, bu jism ichida oqadigan bir yo'l yo oqar suv b lish zarurati lozim b ladi. Bu xuddi miyaning yurakka ta'sir etgani kabi yuz beradi.

Birinchi b lib a'zoda qalb paydo bo'ladi, undan s ng miya, keyinjigar, keyin taloq, undan s ng boshqalari b ladi. Harakatda bo'lgan a'zolarning eng oxirisiga bola tu adigan a'zo kiradi. Bular badanni boshqaradi. Bu xuddi tuxumiaming fe'li va erkak haroratning saqlab qolinishi bilan bu ura da xotin jinsi tabiatli ruhini beradi.

Tu ilish bilan b ladigan quvvat ikkiga bo'linadi. Birinchisi hukmron b Iadi, boshqasi xizmat qiladigan b ladi. Hukmron b lgan quwat qalbda makon tutadi; xizmat qiladigani esa tu ish a'zolarida b ladi. Tu adigan quwat esa ikkiga ajraladi. Ularning biri moddadon b Hb, undan bunday quvvatlar mavjud b lgan hayvon yuzaga keladi. Boshqalari esa hayvondan b lib, bunda modda to bu navga tegishli shakl hosil b ligancha harakat qiladi. Modda tayyorlaydigan quwat bu xotin jinsi quwatidir. Unga shakl beradigan quvvat bu erkak quvvatidir. Xotin jinsi shunday bir quvvatki, bu bilan modda tayyorlanadi, erkak jinsi shunday bir quvvatki, bu bilan sha modda sha quwati b lgan nav shaklni yuzaga kettiradi, Qalbga xizmat qilgan a'zo unga hayvon moddasini beradi, bu bachadon sanaladi. Moddaga shakl berishga xizmat qiladigan va unga inson yo (boshqa bir) hayvon tusini beradigan modda maniydir. Maniy agar xotin jinsi bachadonga kiritilsa, unda qon bilan uchrashadi, u esa, z navbatida, bachadonda inson shaklini qabul qiladigan bir holat hozir b lib, unda to bu qondan inson shakli vujudga keladi. Bachadonda paydo bo'lgan qon bu inson moddasini sanaladi. Uru esa sha rcoddani shakl hosil qilgunga qadar harakatga keltiruvchi omildir.

Bachadonda tayyorlangan uru ning qonga munosabati misoli bir sutning sutfonda quyuqlashganiga xhash bir

darajadadir. Sutdon bunda misoli sutning achishida uning na bir qismi va na bir muddasi b liganidek, bachadonda uru ham quyuq b ligan qonning na bo'lagi va na muddasi b lolmaydi. Maniy ham xuddi mana shunday b lib bachadon qondan tuzilib qotadigan na bir bo'lak ham emas va na bir modda ham emas, g yoki sut mis qozonda ivib qatiq b lganidek, bachadonda ham qondan (bola) paydo b ladi.

Insonda uru paydo qiladigan narsa — bu uru turadigan idishdir, bu esa teri ostidagi yo'g'on tomirlardir. Bu tomirlar erkak uru idan yordam olib turadi. Mana shu y on tomirlar orqali olatda b lgan uru unga qarab oqib tushadi, bu esa zarur b lgan uru b lib, u bachadonga tushadi, unda mavjud bo'lgan qon esa to a'zo tashkil b lgunga qadar har bir a'zoning va barcha a'zolar shaklini zgartirib turadi.

Urug' - maniy esa erkak asbobi sanaladi.

Asboblar ba'zan birlashgan bo'ladi, ba'zan esa ajralgan b ladi. Masalan, tabib asbob-uskunalarini misol b lgani kabi. Tabib q li davolash asbobi sanaladi. Jarroh picho i ham tabib asbobidir, bu bilan u odamlarni davolaydi. Davo ham tabib asbobi hisoblanadi, lekin quvvatga sohib b loImaydi. Bu bilan tabib xastani davolaydi. Nihoyat, dori — bu alohida asbob sanaladi, tabib esa z harakati va amaliyot qilayotganida bu ish bilan mash ul b ladi. Shundagina tabib badanga harakatga keltiradigan quvvat berib, kasal badanini so liqqa lomon y naltiradi. Bordiyu agar davo bu kuchni paydo qila olsa, shundagina fabib sha davoni, masalan, kasal badaniga yubora oladi. Bu shundayki, buni davolayotgan tabib hozir b ladimi yo hozir b Imaydimi, va yoki u lganmi, buning farqi b Imaydi, iioj xasta so ligiga y naladi. Erkak uru i bilan b ladigan voqeа mana shundan iborat. Jarroh picho i ham faqat undan foydalanadigan tabib bilangina ish bajo keltiradigan asbob sanaladi. Tabib q li esa pichoqqa nisbatan ham k proq ishlatiladigan narsadir. Ammo doriga kelsak, u tabib bu ishga aloqasi b Idimi-y qmi, bundan qat'iy nazar, bir quvvat bilan harakat qiladi. Uru bilan ham xuddi, shunday b ladi. Chunki u erkakning tanosil quvvatini ishga tushiradigan asbob b lib, u alohida harakat qiladi. Maniv

qoplari va idishlar esa badanga tutashib ketgan tu dirish bidir Y on tomirlar holati misoli bir qalbda asosiy ai b lgan maniy asboblari kabi davo tayyorlaydigan quvvatdan unga ta'sir kuchini beradigan tabib q liga o'xshash kasal badanini so liqqa yo'naltirgan b ladi. Chunki bu yo' on tornirlanu, chindan ham, qalb tabiiy ravishda ishlatadi; bu asboblar uru ga shunday bir quvat beradiki, bu quvvat bilan u bachadonda qonni to sha tirik zotning ma'lum bir navi shakliga keltirgunga qadar harakat qiladi.

Agar qon uru ni qabul qilsa, sha quvvat shaklcha tomonga intiladi, bunda birinchi galda qalb yuzaga keladi. Uning tuzilishi orqaii boshqa a'zolar tuzilishini ham boshlan ich kuchini yurakdan oladigan tomonlarini ham bilib olish mutnkin. Bordiyu agar oziqlantiruvchi quvvat bilan birga muddani tayyorlaydigan quvvat ishlab chiqarilsa, u holda barcha boshqa a'zolar misoli muddaning a'zosidagidek bo'ladi. Agar unda shakl beradigan quvat boshqa a'zolarga xshab qolsa, u holda erkak a'zosiga aylanadi, Boshqa hollarda esa ur ochilar turi paydo b ladi. Undan keyin ur ochisigayam, erkagigayam bir xil holatda bo'ladigan nafsoniy quwatlar yuzaga keladi.

Bu ikki quvat, men bunda xotinlik va erkaklik quwatini nazarda tutayapman, insonlarda farqli b Iib, turli-tuman b ladi. K pchilik simliklarda bu ikkalasi ham uru idan unib chiqadigan simliklar b lgani kabi, ba'zi bir sbaxsda bu butunlay birlashgan holdadir. Chunki simlikda tnodda b lgani kabi bu muddani shaklga harakat ettiradigan bir quwati ham bor. Uru shaklni qabul qilish uchun zidagi quvvatni shaklga qarab tortadi, u shaklni qabul qilib olishga mtiladi. Shaklni qabul qilishga tayyorgarlikni beruvchi xotinlik quvvati b ladi. Shaklga tomon b lgan harakatni berguvchi erkaklik quvvati sanaladi.

Hayvonlar ichida ham xuddi shunday xususiyatga sohib bo'lganlar bo'ladi. Ularning ba'zilari borki, bularda xotinlik quvvati to'la-t kis namoyon b ladi. Ulart la k rsatilmagan erkaklar quwati bilan birlashib ketadi. Xotinlik quwati bu holatda ma'lum miqdorda z vazifasini bajaradi, s ng y q

bo'ladi. Shu jihatdan xotinlik quwati tashqi yordamga muhtoj b ladi. Bu misoli tuxumini shamolga uchirib yuborgan parrandalarga xshab ketadi. Shunga xshash **holat k** pchilik baliqlarda yuz beradi, ularning modalari **uru** larini sochib yuboradilar, ulardan keyin erkaklari ular ketidan yurib tuxumlarga namlik sachratadilar. Suyuqlik tekkan **uru** laridan hayvonlar chiqadi, suyuqlik tegmaganlari esa buziladi, ya'ni ladi.

Ammo inson hoii bunday emas. Bu ikki kuch ikkita ayrimayrim shaxsda b ladi. Ularning har birining ziga xos b lgan a'zolari b ladi. Bu a'zolar ularda bir xildir, har bir jinsda ham bu a'zolar **mushtarakdir**. Ularning nafsoniy quvvati ham, a'zolari ham **shanday** bir xil, bunda faqat ikki jinsiy kuch boshqacha, xolos. Erkaklari issiqroq **bo'ladi**, harakat etish va urinib a'zolari erkaklarda kuchli b ladi. Bu jihatdan erkaklar baquwat sanaladi. Ruhiy xususiyatlarga kelsak, **azab** va shiddat kabi quvvatlar xotin jinsida b shroq, erkaklarda kuchliroqdir. Marhamat va shafqat kabi xislatlar xotinlarda yana ham kuchlidir. Shundayki, erkaklar orasida tuy ulari xotinlarnikiga nisbatan va yoki xotinlar orasida tuy ulari erkaklarnikiga xshagan b lishligi hech bir monelik ham qilmaydi. Erkak va xotinlar shunday qilib bir-birlaridan ayriyidurlar.

Ammo tuy u **quvvati**, muxayyila quvvati va notiqa quwati borasida erkak va xotinlar orasida hech qanday farq y q. Tashqi dunyoning b ladigan ta'siri tufayli **tuy** u quvvatlarida turlituman jinslar yuzaga keladi; besh asosiy sezgi a'zolari tufayli seziladigan turli-tuman turlar paydo b ladi, ular asosiy sezgi quvvatlarida bir-birlari bilan birlashtiriladi. Bu quwatda maydonga keladigan tuy ular **muxayyila** quvvatida taxayyulning ko'rinishlari (rusum) kabi yuzaga keladi. Shu bilan ularda hissiy tuy ular oyib b lganda ham ular saqlanib qoladilar. Muxayyila quvvati ba'zan ularni bir-biridan ayirmoq, ba'zan esa bir-birlari bilan birlashtirmoq borasida turjihatdan benihoya tarkibda b ladi. Ularning ba'zisi t ri (sodiq), ba'zisi esa not ri (kozib) b ladi.

26. FOZIL SHAHAR HOKIMINING FAZILATLARI HAQIDA S Z

Runday shaharga hokim b ladigan odam (Allohdan aa) hech kimga b ysunmasligi kerak. Fozillar shahrining **bosh** boshli i shu shahar aholisiga imomlik qiluvchi oqil **birinchchi** b lib, u tabiatan n ikkila xislat-fazilatni zida birlashtirgan b lishi zarur. Fozillar shahri hokimi avvalo **rt** muchasi so -solim b lib, ziga yuklangan vazifalarni baiarishida biror a'zosidagi nuqson halal bermasligi lozim, **aksincha**, u so -salomatligi tufayli bu vazifalarni **oson** bajarishi lozim. (Ikkinchidan), bunday shahar hokimi tabiatan nozik farostli b lib, suhabatdoshining s zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez il ab olishi, shu sohada umumiylahvol qandayligini ravshan tasavvur qila olishi zarur. (Uchinchidan), u **anglagan**, ko'rgan, eshitgan, idrok etgan narsalarni xotirasida t la-t kis saqlab qolishi, barcha tafsitolalarini unutmasligi zarur. (T rtinchidan), u zehni tkir, zukko b lib, har qanday narsanining bilinar-bilinmas alomatlarini va u alomatlari nimani anglatishini tez bilib, sezib olishi zarur. (Beshinchidan), u fikrini ravshan tushuntira olish maqsadida, chirolyi s zlar bilan ifodalay olishi zarur. (Oltinchidan), u **(ustozlardan)** ta'lim olishga, bilim ma'rifatga havasli b lishi, qish, **organish** jarayonida sira charchamaydigan, buning mashaqqatidan qochmaydigan b lishi zarur. (Yetinchidan), taom yeishda, ichimlikda, ayollarga yaqinlik qilishda ochofat b lmasligi, aksincha, zini tiya oladigan b lishi, (qimor yoki boshqa) yinlardan zavq, huzur olishdan uzoq b lishi zarur. (Sakkizinchidan), u haq va haqiqatni, odil va haqq y odamlarni sevadigan, yol onni va yol onchilarni yomon **koradigan** b lishi zarur. (T qqizinchidan), u z qadrini biluvchi va nomus-oriyatli odam b lishi, pastkashliklardan yuqori turuvchi, tu ma oliyhimmat **bo'lishi**, ulu , olyi ishlarga intilishi zarur. (ninchidan), bu dunyo mollariga, **qinor** va dirhamlarga qiziqmaydigan (mol-dunyo ketidan quvmaydigan) b lishi zarur. (n birinchidan) tabiatan adolatparvar b lib, odil odamlarni sevadigan, istibdod va jabr-zulmni, mustabid va zolimlarni yomon k ruvchi, z odamlariga ham begonalarga ham haqiqat qiluvchi, barchani

adolatga chaqiruvchi nohaq jabrlanganlarga madad beruvchi, barchaga yaxshilikni va zi suygan g zalliklarni ravo ko'rvuchi b lishi zarur. zi haq ish oldida jarlik qilmay, odil ish tutgani holda har qanday haqsizlik va razolatlarga murosasiz b lishi zarur. (n ikkinchidan), zi zarur deb hisohlagan chora-tadbirlarni amalga oshirishda qat'iyatli, sabotli, jur'atl jasur b lishi, q rroqlik va hadiksirashlarga yo'l q ymasligi zarur.

Mana shu barcha xislatlarning bir odamda jamlanishi amri mahol, zero bunday tu ma fazilatlar sohibi b lgan odamlar juda kam uchraydi va ular nodir insonlardir. Mabodo fozillar shahrida shunday barkamol inson topilib qolsa, unda yuqoridagi fazilatlardan oltitasi, yoki beshtasi kamol topganida ham, u aql va zakovotda benazirligi tufayli foziliar shahriga rahbarlik qiiya oladi. Ba'zi mahallarda fozillar shahrida bunday odam y q b lib qolganida ham (vafot etganida, yoxud boshqajoyga ketgan vaqtida – tarjimon) anashu imom (hokim) yoxud uning izdoshlari (agar mazkur imomdan s ng birin ketin shaharga boshliq b lsalar) chiqargan qonun va tartiblarga amal qilinadi.

Awalgi imom rniga kelgan keyingi rahbarda ham yuqorida aytilgan xislatlar — fazilatlar yoshlikdan shakllangan b lishi zarur. Ana shunda bu keyingi imomda yana oltita fazilat hosil qilinishi zarur:

Birinchisi — donishmandlik.

Ikkinchisi — avvalgi imomlar rnatgan qonunlar va tartiblarni xotirida yaxshi saqlab qolish va ularga amal qilishl uchun quwai hofizaga ega b lish.

Uchinchisi — agar awalgi imomlar davridan biror (yoki bir qancha) sohaga taalluqli qonun qolmagan b lsa, bunday qonunni ylab topish uchun ijod, ixtiro qilish quwatiga ega b lish.

T rtinchisi — hozirgi haqiqiy ahvolni tez payqab olish va kelgusida yuz beradigan, awalgi imomlar k zda tutmagan voqealarni oldindan k ra bilish uchun bashoratg ylik xislatiga ega b lish. Bu xislat unga halq farovonligini yaxshilasb y lida kerak b ladi.

Beshinchisi — avvalgi imomlar rnatgan qonunlarga shuningdek, avvalgilardan ibrat olib, zi yaratgan qonunlarga

xalq amal qilishi uchun qiz in s zlash - notiqlik xislatlariga ega b lish.

Oltinchisi — zarur hollarda harb ishlariga mohirona rahbarlik qish uchun yetarli jismoniy quwatga ega b lish; ham jang qilishni ham sarkarda sifatida jangu-jadalga rahbarlik qilish uchun harbiy san'atni yaxshi bilish.

Mabodo shu xislatlarnmg barchasini zida jamlagan bir odam topilmasa, lekin ikki kishi bиргалашив, shu xisiatlarga ega b lishsa (ya'ni biri – donishmand, ikkinchisi – qolgan xislatlar sohibi b lsa) shu ikkovini fozillar shahriga rahbarlikka q yish zarur. Mabodo bir guruh odamlar bиргаликда ana shu xislatlarga ega b lishsa (ya'ni - birida bu, ikkinchisida u, uchinchisida yana boshqa xislatlar b lsa) ana shu fozillar gumbini yurt rahbarligiga q yish zarur. Shu guruh a'zolari bиргалашив, zaro kclishib harakat qilsa har biri fozil hokim b lishi mumkin. Mabodo biror zamonda fozillar shahrida hokimlik qilayotgan bir yoki bir necha kishida boshqa zarur xislatlar b lsayu, ammo, donishmandlik b lmasa, fozillar shahri yaxshi hokimsiz qoladi, bunday shahar halokatgayututadi.

27. FOZIL SHAHARNING ZIDDI B LGAN SHAHARLAR HAQIDA S Z

Fozillar shahrining ziddi b lgan shahar - johillar shahri, benomuslar shahri, ayirboshlovchilar shahri, adashgan, zaloatdag odamlar shahridir. Bu shaharlarning vakillari – ayrim odamlar ham fozillarning ziddi b lgan odamlardir.

Johillar shahrining aholisi baxt-saodatga intilmaydi, baxt-saodat nimaligini bilmaydi ham. Chunki, jaholatdag odamlar hech qachon baxt topmagan va baxt saodatga ishonmaydi ham. Farovonlikka kelsak, jaholatdag odamlar (haqiqiy obodlitni bilmasdan) ba'zilar nazarida baxtu-davlat b lib ko'rin digan o'tkinchi, yuzaki narsalarni, mol-dunyon, jismoriy tlni tlarni, xirsu-shahvatni, obr , amal, shonshuh tni qiqiy baxt, farovonlik deb ylaydilar. Shu ne'matlard har biri jaholatdag odamlar nazarida hayotdan maqsad, baxt-saodat b lib k rinadi.

Zotan, (moddiy va ruhiy) ne'matlarning hammasi **birgalikda** uy **unlashgan cho** dagina haqiqiy baxt-saodatga erishish mumkin. Bu ne'matlarning teskarisi — tan kasalliklar, kamba alchilik, zavq, lazzatiar va hurmat, obr ning y qligi - baxtsizlik b lib k rinadi.

Johillar shahrining bir qancha turlari bor. Shulardan biti zaruriy ehtiyojlarshahridir. Bunday shahar **aholisiga** faqat badan uchun zarur b lgan narsalar: oziq-ovqat, ichimlik, kiyim-kechak, turarjoy, jinsiy aloqa hamda shularga erishish uchun bir-birlariga yordam berish bilangina **cheklangan** odamlardir.

Ayirboshlovchilar shahrining aholisi - t qchilik va mol-dunyoga erishuvda **bir-birlariga** zaro yordam berishni hayotning asosiy maqsadi deb biladilar.

Razolat (**tubanlik**) va **badbaxtlik shahri** — bunday shahar aholisi faqat yeyish, ichishdan, jinsiy aloqadan huzur-halovatga erishishga, hissiy lazzatlar, ishrat, kayf-safoning barchaturlariga intiladilar.

Obr parastlar shahri. Bunday shahar aholisi zaro bir-birlarini maqtashni, k kka k tarishni yaxshi k radilar. Ularai zga xaiqlar s zda ham, ishda ham ulu lashlarini istaydilar. Bir-birlarining oldida yoki begonalar k ziga ulu vor, shon-shavkatli b lib k rinishni xohlaydilar. (Butun dunyoni bosib olishga intilgan Rumo (Rim) imperiyasi poytaxti shunday shahar namunasidir - *tarjimon*).

Amalparastlar, hokimiyatparastlar shahri. Bunday shahar aholisi - barcha xalqlar ularga b ysunishini, zlari hech kimga b ysunmaslikni xohlaydilar. Ularning fikru-zikri alabalar, futuxatlar nashidasini surishga qaratilgandir.

Shahvatparastlar shahri. Bunday shahar aholisining har biri ehtiroslari tizginini jilovlamay, istalgancha shahvat nafslarini, tuban mayllarini qondirishga intiladi.

Jaholatdagi shaharlarning hokimlari ham xuddi shu shaharlar aholisi kabidur. Ular zi hukmronlik qilgan shaharlarda yuqorida sanab tilgan shaxsiy istaklarini tinimsiz qondirishga intiladilar.

Jaholatdagi **shaharlar** aholisining mash ulotlari ham yuqorida aytilgan maqsadlarga xizmat qiladi.

Benomuslar shahrining odamlari fozillar **shahri** odamlariday baxt-saodatni, xaq-taoloni, u yaratgan hilqatlarni. aqlni va boshqa narsalarni biladilar, va ularga ishonadilar, ammo ularga amal qilmay, yuqorida aytganimiz jaholatdagi shaharlarning aholisiga o'xshab yashaydilar.

Beqaror shahar. Bunday shahar aholisining nazariy qarashfari va amaliy ishlari avvallari fozillar **shahri** aholisining arashlari va ishlariga xhash b lgan, ammo keyinchalik bu yurtga begona oyalar asta kirib olib, uning aholisi qarashlarini butunlay o'zgartirib yuborgan.

Adashgan shahar aholisining fikricha, baxt-saodatga **faqat** lgandan keyin yetishish mumkin. Ammo, bu shahar xalqining Alloh-taolo azza va jalla haqida, uning yaratgan hilqatlari va faol aqlga doir fikr-mulohazalar, tasavvurlari shu qadar chalkashib ketganki, bunday tasavvurlar halol yashash uchun asos b lolmaydi, bu (chalkash) tasavvurlar Alloh yaratgan hilqatlarning suvratlarini ham aslini ham aks ettirmaydi.

Bunday shaharning birinchi boshli i zini ilohiy **nur** sohibi qilib k rsatadi, ammo aslidida bunday emas; u zining ilohiyligini isbotlash uchun aldov, riyo, kibru-havo bilan ish tutadi.

Bunday shaharlarning hokimlari fozillar shahri hokimlarining teskarisidir. Shaharniboshqarish usullari ham mutlaqo qarama-qarshidir. Bu fikr shu shaharlar aholisiga ham taalluqlidir. Fozil shaharlarning bir-biriga izdosh b lgan imom-boshliqlari yagona abadiy boshliqning yagona ruhini mujassam etadilar. Mabodo bir zamonda k pchilik shunday shaharlarning hokimlari yashasalar ular ham birgalikda yagona abadiy hukmdorni, ularning ruhlari esa yagona abadiy hukmdor ruhini mujassam etadilar. Fozillar shabri **odamlaridan** ba'zilari hamma uchun mushtarak — umumiy b lgan bilimlarni organib ish yuritadilar, ba'zilari esa faqat muayyan mavqedagi odamlar bilishi zarur b lgan bilimlarni organish va isn yuritish bilan shu ullanadilar. Bu odamlarning har biri, shunday umumiy va xususiy bilimlar va faoliyatlar orqali saouatga erishadilar. Har bir shaxs baxt-saodatga eltuvchi faoliyat qancha uzoqroq va awalgidan yanada yaxshiroq shug'ullanaversa uning k ngH, ruhiy holati ham shunga

muvofiq komilroq, fozilroq b lib boradi. G yo mohir xattor husnixat bilan uzlusiz shu ullanaverganida dastxati tobora g zallahib, bundan tobora zining ham zavqi oshib boraverganidek, kamolot orqali, baxt-saodat topishga intiluychi zotning ham qalbi tobora poklanib, yaxshiliklar qilganiga zining ham k ngli sib, zavqi oshib boraveradi Bunday zotning k ngli - ruhi shu qadar yuksilib, g zallahib, barkamollahib boradiki, endi uning ruhi moddiy tayanchlarga yoki vositalarga bo liq b lmay, tobora ulardan ozod bo'lib boradi va oxiri moddiy holatning vayronligi yoki y qolishi barkamoi ruh uchun ahamiyatsiz b lib qo'jadi.

Ruh moddiyiikdan, hayulotdan ajralib, boshqa bir vujud shakliga ham kirmagach, u endi vujudda yuz beruvchi turli holatlardan ham holi b ladi. Endi bu ruhga nisbatan harakat yoki sukunatda degan fikrlarni aytib bo'lmaydi. Endi bunday ruhga nisbatan vujudsiz (ya'ni sof) ruhlarga ishlatiladigan sifatlarnigina q llash mumkin. Inson aqlida moddiy vujudlatga nisbalan q llaniladigan barcha narsalarni (va hodisalarni – tarjimon) endi vujuddan qutulgan ruhga nisbatan q llanish mumkin emas. Ruhning bunday holatini anglash va tasavvur qilish mushkul va ayrichadir. Ozod bo'lgan ruhlarning bir-biridan farqi nimada? Farq shundaki, mazkur ruhlar jismida ekanligida, inson vujudlarining mizojlari turlichaligi tufayli ruhlar ham turlicha bo'adi. Vujudlarning holati zgarishi bilan ruhlar ham zgarishi tabiiydir. Jismlarning zgaruvchanligi cheksiz b lgani kabi ruhlarning zgaruvchanligi ham cheksizdir.

28. RUHLARNING BIR-BIR! BILAN Q SHILISHI HAQIDA S Z

Odamlarning bir avlod o'lib ketgach, ulaming jismlari y q b lib ketadiyu, ammo ularning mhlari vujud (qafasi) dan qutulib, saodatga erishadi. S ng boshqalar ularning o'mini egallab, ular qilgan ishlarni qiladilar. Bu avlod odamlan ham dunyodan tgach, xuddi shunday yo'l bilan ruhlar awalgilarning izidan borib, qiyofalari (fe'l va fazilatları), quwati va sifati xhash, yaqin ruhlar bilan qo'shilishlari

mumkin. Ammo, bir qancha xhash ruhlar bir-biri bilan qo'shilgan ida har qancha kabir (ulkhan) boMsalar ham (jismsizligi) makonda bir-birini siqib chiqarmaydilar. Chunki, hech qachon makonni egallamaydiar va ruhlarning q shiluvlari tanalarining q shiluviday yuz bermaydi.

O'zaro vaqin (k ngilyaqin) ruhlarning qanchalik ri bir-biri biian q shilsa, ular shuncha ko'p huzur-halovatga erishadilar. (K ngilyaqin ruhlar bu dunyoda, tirikligida bir-biriga yaqinlashganlarida ham rohat-faro atga erishadilar - tarjimon). Har bir yangi kelgan ruh o'ziga xhash awalgi ruh bilan q shilganida huzur-halovat yanada ortadi. Shuningdek, keyin kelgan (xhash) ruhlar q shilganida awalgi ruhlarning huzur-halovati ham yanada ortadi. Chunki, z mohiyati (ma'nosi)ni topgan avvaigi ruh keyin kelgan (xhash) ruhlarning mohiyatlarini qayta-qayta topishdan rohat-faro atti yana va yana ortaveradi. Ruhlarning sifatlarinmg bunday zaro q shilishi oqibatida ularning (aq'iyy) quwtlari miqdor jihatidan ham tobora ortadi. Bunday holatni yana yuqorida aytganimiz xattotning uzoq mashq davomida naqshdag'i mahorati organi sari bu mash ulotdan oladigan zavq-shavqi ham ortib borishiga xshatish mumkin. Xattot izchil ravishda mahorati ortganida zi ham barkamollahib borganiday ruhlar ham izchil ravishda bir-biriga q shilganlarida (ma'naviy) kuchlari ortib, barkamollahib boradi. Ruhlarning bir-biriga cheksiz qo'shilaverish imkonи b lgani uchun har bir ruhning boshqalari bilan cheksiz q shilaverishidan oladigan huzur-halovati ham cheksiz ortib boraveradi.

Bizdan avval (bu dunyodan) ketgan avlodlar-ajdoddlarimizning ruhlarning ahvoloti ham xuddi shundaydir.

29. KASB-HUNAR VA BAXT TUSHUNCHALARI HAQIDA S Z

Baxtning turli darajalarining bir-biridan afzalligi uch xil alomatga qarab aniqlanadi. Biz quyida ko'rib chiqayotgan hunar va sanatlarning bir-biridan afzalligi ham xuddi shu alomatlarga qarab aniqlanadi.

Hunar va san'atlar qaysi tur va sohalarga taalluqli ekanligiga k ra bir-biridan afzal k rinadi. Masalan, b z t qish, shoyi to'qish, attorlik, hovli supurish, raqs san'ati, fiqh ilmi, tabiblik yoki s z san'ati bir-biridan qanchalik afzal b lsa baxtga erishuv darajalari ham shunga xshashdir.

Bundan tashqari bir turdag'i san'at, hunar sohiblari ham raalaka (miqdori) jihatidan farqlanishi mumkin. Masalan, bir xattot z hunarining k pginga sirlarini bilishi, keng bilirn egasi bo'lishi mumkin. Boshqa biri z hunari sirlarini kamroq bilishi mumkin. Mazkur hunar (xattotlik)ni yaxshi egallash uchun xattot tilni, s z san'atini, husnixatni va hisob-kitob, riyoziyotni puxta bilishi zarur. Shu hunar egalaridan biri masalan, husnixatni va riyoziyotni yaxshi biladi, boshqasi tilni, s z san'atini va husnixatning ba'zi jihatlarini yaxshi biladi, uchinchisi — mana shu ilmlarning hammasida mohir.

Xattotlarning sifat jihatidan bir-biridan afzalligi shundaki, masalan, husnixat san'atini egallagan ikki xattotdan biri (zi tanlagan) shu sohada kuchihiroq, biri — kuchsizroq b lishi mumkin. Bu, sifatdagi afzallikdir.

Baxtlilik darajasiga erishuvda ham insonlar yuqorida giga xshash bir-biridan afzalroq bo'lishi mumkin.

Boshqa shaharlarning aholisiga kelsak, bu odamlarning fe'li yomon b lgani uchun hunarlari ham ularning k ngli yomonligini tuzatolmaydi. Yomon xattot tabiatan badbaxtligi tufayli yozuvi ham tobora xunuklashib boraveradi, uning hunari, san'ati tobora orqaga ketaveradi. Fazilatsiz shaharlarning odamlari yomon fe'llari, tabiatlari tufayli k ngillari - ruhlari ham yomonlashib boraveradi. Mabodo ular ana shu yomon ishlarida izchii sa'y harakat, kuch-ayrat k rsatsa ularning ruhlari yanada k proq yomoniashadi va oxiri mayib-majruh b lib qoladi. Shu tufayli ular zlariga yoqadigan yomon ishlardan huzur-halovat oladilar. Vujudi, jismi kasal b lgan odam (masalan, bezgak tutayotgan kishi mijoji buzilganidan, ziga yoqmaydigan taomlarni yeyishdan huzur qiladi va tabiatan me'dasiga yoqadigan taomlar unga yoqimsiz k rinadi; ruhan kasal odamlar ham yomon istaklari va odatlari tufayli buzilgan tasawurlariga qarab, yomon, (axloqsiz) fe'1-harakatlardan huzurlanadilar va g zal

-nlarni ishlarni yoqtirmaydilar yoki umuman g zalligini tasavvur qilolmaydilar. Vujudi kasal odamlar z kasailigini bilmasdan zlarini soppa-so deb ylab, tabibning slahatlarini olmagani kabi ruhan kasal odamlar ham o'zlarini soppa-so (va fazilatli) deb ylab, rahbari, muallimi yoki ustozining nasihatlariga quioq solmaydilar.

31 FOZIL SHAHAR AHLI UCHUN MUSHTARAK B LGAN NARSALAR HAQIDA S Z

Fozillar shahrining barcha aholisi uchun umumiy b lgan xususiyatlari quyidagilardir. Birinchidan, ular asliy sababni va uning barcha sifatlarini bilishi zarur. S ng moddiylikdan tashqari mavjud narsalarni va ularning sifatlarinini, shuningdek, ularning faol aqlga qadar bo'lgan darajalarini hamda ulardan har birining sifatalrini bilishi zarur. S ng ular samoviy xilqatlarni va ulardan har birining sifatlarini, s ng shu hilqatlardan pastdagi tabiiy jismlarni, shuningdek, ularning qanday vujudga kelishi va y qolishi hamda ularda yuz berayotgan barcha hodisalarning mukammailigi, yaxlitligi, muruvvat, adolat bilan, oqilona ekanligini, bu hodisalarda hech bir nuqson, hech bir adolatsizlik y qligini bilishlari zarur. Fozil odamlar yana odamzod qanday yaralganini (uning jismiga kirgan) ruhning xususiyatlarini, faol aql uning ruhini qanday qilib nurlantirganini, shu tufayli insonda dastlabki tushunchalar paydo b lganligini, u Allohning irodasiga b ysunish va nimalarda erkinligini bilishlari zarur. Fozil odamlar yana shahar (davlatning) birinchi rahbari u yoki bu vaqt mobaynida y q b lib qolganida (biror yoqqa ketganida), kasalligida va hakozo, uning rnini bosa oladigan rahbarlarni bilishi zarur. Fozillar shahri, uning aholisi, ularning dillari erishadigan baxt-saodat nima ekanligini bilishlari zarur. Ular yana fazilatsiz shaharlar va ularning aholisi o ganidan so'ng ruhlari oxiratda ne kechishini, ba'zilari baxsizlik, falokatga uchrab, ba'zilari y q b lib ketishini, fozilla r shabri aholisi oxiratda nelarga erishuvini, nelardan saqlanishini bilishlari zarur.

Shuiarning hammasini ikki yo'1 bilan bilib olish mumkin. Birinchidan, yuqoridagi hodisalar aslida qanday maviud b Isa, inson qaibiga, k ngliga shanday rnashib qolsa (boshqalarning k nglida shanday rnashib qolsa), bu bilimlar qiyos yoxud taqlid asosida vujudga keladi. Ba'zi odamlar sha narsalami zlari his etishi tufayli k ngillarida shu bilimlar vujudga keladi.

Fozillar shahridagi donishmandlar bu narsalarni isbotlash yo'li bilan yoki dil sezgisi bilan bilib oladilar. Donishmandlarga ishonib, ixlos q yib, ularga ergashuvchi odamlar o'sha narsalarni donishmandlar bilganday biiib oladilar. Ba'zilar esa bu narsalarni boshqalarning tasavvurlaricha taqlib orqali i biladilar. Bunday odamlar tabiatan yoki odatlariga k ra ruhiy bilimlarni aslida qanday mayjud b Isa, shunday tushunish qobiliyatiga ega emasdir. Mana shu ikki xil tasavvurlar ham] bilim manbaidir, ammo donishmandlarning bilimlari, aibatta I eng yaxshi bilimlardir. Narsa hodisalarni birovlaning tasavvurlari orqali taqlidan biluvchi odamlar ham turlich ra jada biladilar.

Shulardan ba'zilarining narsa, hodisa haqidagi bilimlari sha narsa yoki bodisaning ziga xhash yoki yaqin bo'ladi. Boshqa ba'zilarning bilimlari sha narsa-hodisadan uzoqroq b ladi. Yana ba'zilarning bilimlari sha narsa-hodisadan yana uzoqroq, ba'zilarniki sha narsadan (yoki hodisa yoxud sifatidan) juda uzoq, yana ba'zilarning bilimi narsa-hodisa (yo sifat)dan benihoya uzoq b ladi.

Har bir xalqning, yoki har bir shahar aholisining narsa-hodisalarga doir tasavvurlari zlari tanish tasawurtardir. Ayrim xalqlarning muayyan hilqat haqidagi eng mashhur fkeng tarqalgan) tasavvurlarida ham ozmi-k pmi tafovut, farqlar bor. Chunki, har bir xalq sha narsa, hodisani zicha anglab, zicha aks ettiradi. Shu tufayli fazilati shaharlarning turli xalqlari yagona (haq-taolo)ga ishonib, yagona saodatga va yagona maqsadga (masalan, oxiratda jannatga munosib b lishga) intilsalarda, ularning dinlari turlicha bo'lishi mumkin.

Mana shu (turli xalqlar uchun umumiy) hilqatlar tegishli dalillar bilan bilib olingach, bu hilqatlar haqida hech qanday

bahslara soxta donolikka asoslangan bahslarga ham, narsaning asl tabiatini tushunmay u haqda soxta tushunchaga ega bo'lishdan kelib chiquvchi bahslarga ham ^{rin} qolmaydi.

Ana shu narsalar haqida taqlidiy tasawur hosil qilinganida esa bahsli rinlar uchraydi. Ba'zi taqlidiy tasavvurlarda ozroq boshqalarida k proq bahsli o'rinalar uchrashi mumkin. Va ana hu bahsli, munozarali rinnarning ba'zilari oshkora aytlishi, ba'zilari yashirin qoldirilishi mumkin.

Narsa, hodisalarni taqlidiy tasavvurlar vositasida rghanuvchi odamlar orasidan bahsli rinnarni payqab, shu haqda ylaydiganlar ham turlichadir. Bunday odamlar ham bir necha toifaga b linadilar.

Rahbarga, (y Iboshchiga, ustozga) muhtojlar. Shunday (ustozga muhtoj) kishilardan ba'zilari biror narsa, hodisa haqida tasavvurlarning (bahsli yoki) soxta ekanligini bilib qolsa, boshqa haqiqatga yaqinroq tasavvur darajasiga k tariladilar va ular uchun shu masalada bahsli rin qolmaydi. Agar u mana shu (keyingi) tasavvur bilan qanoatlansa shu tasavvurda qolaveradi. Ammo (qanoatlanmasa) u har gal keyingi tasawurida ham nuqsonlar borligini sezib qoladi, u yanada yuqoriq bosqichga k tariladi. Mabodo unga barcha (keyingi) tasavvurlari ham yoi on k rina boshlasa, u haqiqatga yetishishga yaqinlashadi.

Jaholatdagi shaharlar, (aholisining) maqsadlarini k zlaydigan (obro'-izzatga, mol-dunyoga, boylikdan rohatlanishga intiladigan) odamlar esa alohida toifadir. Bunday odamlar fozillar shahrida haligi maqsadlar bilan yashash ta'qilanganini k rib, u yerdagi (adolatli) qonunlarni buzishga, haqiqatga aloqador narsalardan uzoqlashishga, (bu qonun-qoidalar, tasavvurlarni) buzub aks eltirishga urinadilar. Ular bunga ikki yo'l bilan erishadilar: Ular yuqorida aytigan hujhsli rinlarni zlari taxmin qiladilar, ikkinchidan, soxta dononik va aldov y liga tadilar. Ular jaholatli va tuban maqsadlariga erishuviga hech kim t sqinlik qilmasligi uchun shunday y Idan boradilar. Bunday odamlarni fazilatli slaharlar jamoasiga qabul qilmaslik kerak.

Yana bir toifa odamlar ham borki, ular tafakkuri ~~zaingi~~ tufayli haqiqatdan chal ib ketadilar va tasavvurlaridan qay biri t^o riyu, qay biri yol on, ajratolmay qoladilar. Ular hech bahs talab qilmaydigan haqiqiy tasavvurni ham yol on deb ylaydilar. Ular haqiqatni anglash uchun yaqinroq borganlarida zehni zaifligi tufayli chal ib ketadilar va haqiqatni aslidan boshqacha tushunib, yol onni zlaricha haqiqat deb ylaydilar. Mabodo ularga tasawurlari yol on tuyilsa, ular zlarining tasavvurlari yol on ekanligini bilmay asl haqiqatni yol on deb ylaydilar. Oqibatda bu odamlar "umuman haqiqat yo'q, haqiqatga yetishdim deganlar o'zini aldovchilardir, odamlarni haqiqat y^o lidan boshlamoqchi b^o lganlar yol onchi, kazzoblardir, ular bunday kattaroq mansabga yoki boylikka erishish maqsadida shunday s^ozlarni aytmoqdalar" deb ylaydilar. Pirovard natijada bu toifa odamlarning ba'zilari gangib qoladilar, boshqalari narsa va hodisalarni olisdan k^o ruvchi yoki tushida (ira-shira) k^o ruvchi odamga xshab, haqiqat bor-ku ammo, uni bilishga odamzodning aqli yetmaydi, deb ylaydilar. Bunday odamlar z^olari biigan narsalarni ham ~~buzib~~ talqin etishga intilib, erishgan narsalarini haqiqat emas, balki ~~buzib~~ talqin qilganlarini haqiqat deb ylaydilar.

32. JAHOLATDAGI VA ADASHGAN SHAHARLAR AHLI QARASHLARI HAQIDA S^oZ

Aholilarining diniy e'tiqodlari xurofiy, xato dunyo-qarasblarga asoslangan shaharlarni jaholatdagi yoki adashgan shaharlar deymiz.

Ularning ba'zilari bunday fikrlashadi: ba'zi mavjudotlar bir-biriga qarshidir va bir-birlarini y^o q qilishga intiladilar. Mazkur mavjudollarning har biri yashash sharoitida shunday quvvai maxfuzga egaki, shu narsa vositasida u qarama-qarshi mavjudotdan zini himoya qiladi va z^o zotini y^o qolib ketishdan asrab qoladi. U, yashash sbaroitida yana shunday quwatga egaki, shu narsa vositasida u ziga qarshi narsani y^o qotib, rnida ziga xshash mavjudotni paydo qiladi.

V^onihoyat, unga shunday bir qobiliyat beriladiki, shuning damida u turli narsalardan foydalanib, yashash uchun doimiy yaxshi sharoit vujudga keltirishga intiladi.

Mazkur mavjudotlarning k^o pchiligi zlariga ato etilgan qobiliyat tufayli qarshi ish k^o ruvchi (tu dirgan mashaqqatlarni) yengib ^ta oladilar. Shu tarzd^o olamdag^o har bir mavjudot ziga qarshi va umuman boshqa mavjudotlarni y^o qotib, z^o yashash sharoitini yaxshilashga intiladi. Bizga shunday k^o rinadiki, olamdag^o barcha mavjudotlar faqat z^o yashash sharoitlarini yaxshilash uchun, ziga foyda keltirmay zarar keltiradigan boshqa barcha mavjudotlarni y^o qotish uchun, faqat zining yaxshiroq yashashini ta'minlash uchun dunyoga kelgan. Biz hayotda juda k^o p hayvonlarga tashlanib, zlariga tuzukroq foyda chiqmasa ham ularga zarar yetkazish va y^o q qilish uchun hamla qiladigan juda k^o p hayvonlarni k^o ramiz. G^o yo ularning har biri dunyoda faqat o'zi yashashi kerakday, boshqa mavjudotlarning yashashi unga zarar keltiradiganday, shu hayvon borligining zi uning uchun zararday, tabiatda boshqalarni y^o q qilishga intiluvchi hayvonlarni uchratamiz. Mabodo, biror mavjudot boshqa mavjudotlarni y^o q qilishni k^o zlamaganida ham, z^o foydasi uchun ularni qynab ishlatishga intiladi. Ba'zi navdag^o mavjudotlar boshqa navdag^o mavjudotlar bilan xuddi shunday munosabatdadirlar. Hatto bir navdag^o mavjudotlar zaro ham shunday munosabatdadirlar. Bu mavjudotlar shunday yaralganki, doimo bir->iriga qarshi kurashib, bir-birlariga dushmanlik qiladilar. Eng kuchlilari boshqalariga nisbatan mukammalroq tuzilgan b^o Iadi. G^olib kelganlar ham bir-birini y^o qotishga urinadilar, go'yo boshqa mavjudotlar nomukammalday, ularning borligi bularga zarar keltiradiganday, yoxud boshqalar ularga faqat (qulday) xizmat qilish uchun yaralganday, barchasi bir-birini ezib ishlatishga intiladi.

Mana shu hodisalarda hech bir tartib, izchillik y^o q, deb o'yashadi; mavjudotlarning shu fe'l-atvorlarida turli darajalari y^o q a^{eb} o'yaydilar: bu mavjudotlarning turli xususiyatlari ularning z^o fe'l-atvoridan kelib chiqmasdan, tartibsiz yuzaga chiqaveradi, deb ylaydilar. Biz kuzatgan ma'lum

mavjudotlarda ham shu va shunga xshash hodisalarni k ramiz.

Ba'zilarning ylashicha, mavjudotlarning tu ma fe'l-atvori shunday. Bu mavjudotlar zlarining aqlsiz yoxud aqlli hayvonlarga xshash tabiatlariga ko'ra, z bilganlaricha, erkin holda harakat qiladilar. Shundaylarning fikricha (tabiatan) shaharlar bir biriga qarshi kurashishlari, zaro dushmanlik qilishlari zarur. Ularning (fazilatlik) darajalari y q, birlari boshqalariga nisbatan hurmatga sazovorroq emaslar, ularning xatti-harakatlarida izchillik, tartib y q, deb ylaydilar. Ular har bir odam zidagi barcha noz-ne'matlardan zi foydalanishi, shaxsiy manfaati uchun boshqalarga qarshi kurashishi kerak, eng baxtli odam shu kurashda dushmanlarni yengib chiqqan odamdir, deb ylaydilar.

Mana shu (sabab)larning hammasi tufayli k pchilik shaharlardajaholatdagi shaharlar aholisining qarashlariga xos fikr-AQIDAlar kelib chiqadi. Ba'zilar, odamlar rtasida tabiiy yoki ixtiyoriy bo lanishlar y q, har bir odam z manfaati uchun boshqalarning manfaatiga zarar etkazishi, biri boshqasiga begona b lishi zarur, mabodo ular birlashsalar ham zarurat, majburiyat tufayli birlashadilar, zaro murosaga kelishsalar ham faqat biri olib chiqib, boshqalari ma lub b ilganda kelishadilar, deb ylaydilar. Bunda ular tashqaridan ta'sir etuvchi bir kuch tazyiqida zaro kelishuvga majbur b ladilar, agar ana shu kuch y qolsa kelishuv ham y qoladi, yana begonalashuv paydo b ladi va ular tarqaiib ketadilar, deb hisoblaydilar. Insoniyatga xos hayvoniy aqidalaridan biri mana shu aqidadir.

Boshqa ba'zilar esa, odamlar ayrim holda yashaganlarida yordamchilar va xizmatchilarsiz zlarining hayotiy ehtiyojlarini qondirolmagani uchun, shularning amx rilgisiz yashay oimaganlari uchun birlashib yashash foydalidir, deb ylaydilar.

Ba'zilar fikricha, bunday birlashuv majburlash, zo'rlik ishlatish bilan amalga oshadi, yordamchilarga ehtiyoji bor odam boshqa odamlarning bir guruhini ziga b ysundiradi va sha guruhnizi ucbun ishlatadi. sha odam xuddi shu

guruh yordamida boshqa guruhlarni ham ziga b ysundiradi. Bu holda yordamchi unga teng emas, balki olib oldidagi m... club holatidadir. Chunonchi, kim jisman va qurollari bilan boshqalardan kuchli b Isa sha boshqa bir odamni ziga bo'ysundiradi va uning yordamida yana boshqa odamni yoki guruhnib ysundiradi va shular yordamida yana boshqa guruhlarnib ysundiradi. Oqibatda ana shu odamda muayyan niqdordagi yordamchilar paydo b ladi va ular turli mavgelarga ega b ladilar. O'sha odam ziga yetarli miqdorda rdamchilarini to'plab olgach, ularni z xohish-istiklarining quroliga aylantiradi.

Boshqa ba'zilar ylashicha, odamlar orasida muayyan bo lanish mehr-oqibat va kelishuv bor, ammo ular bu bo lanish, kelishuv zamirida nimalar yotishini turlicha tushunadilar. Ba'zilar insonlar umumiyligi (jamoab lib yashashi)ning sababi ularning bir ajdoddan tarqalganida deb bilishadi. Ya'ni, bir ajdodga rnansub (k pchilik) odamlarning birlashib, o'zaro kelishib, bir-biriga yordamlashib yashashlaridan maqsad, shu yo'1 bilan boshqa ajdod vakillarini yengish uchun va ulardan yengimaslik uchundur. Odarnlar (turli ajdodlardan) kelib chiqishlari tufayli bir-birlari bilan nizolashadilar va yovlashadilar. (Qarindosh-uru lar uchun) umumiy bilan ajdod — bobokalonlariga kimki yaqinroq tursa aloqalari kuchliroq, shajara atrofidagi shox-butoqiarga taalluqli avlodlarning aloqalari kuchsizroq b ladi. Eng uzoqlari esa yaqinligi y qolib bordi-keldi rniga zaro adovatlashib yashashlari mumkin. Tashqi zarurat tu ilganida, masalan tasodifiy falokat kelib qolganida yov hujum qilganida ular yovga qarshi kurashishlari zlarini himoya qilishlari uchun katta guruhlarga birlashadilar.

Ba'zilar ylashicha, odamlarning zaro bo liqligi zamirida qabila, uru lik munosabatlari yotadi, bir qabilaning er... klari boshqa qabilaning qizlariga uylanadilar - demak, qarindosh-uru chilik vujudga keladi. Ba'zilar ylashicha yana er... birinchi hukmdor ziga b ysungan (qabila va uru)larni birlashitiradi va shu bilan alabaga erishib, jaholatdagi shanlar voqtiradigan biror baxt-saodat (masalan, moddiy boyliklar)ni qo'lga kiritadi.

Ayrimlar ylashicha, odamlarning zaro bo lanishlari biror qasam, bitim va zaro ittifoqqa asoslanadi. Bunda har bir shaxs (shu ittifoqdagi, bitimdagи) boshqa **odamlarga** qarshi chiqmaslikni, ularni tashlab ketmaslikni, **yengilmaslik** va alaba qozonish uchun birgalikda jang qilish majburiyatini z zimmasiga oladi.

Yana ba'zilar o'yashicha, odamlar rtasidagi **bo** lanish robitalari shu odamiarning xulq-atvori, tabiat, fe'l va tilining umumiyligiga asoslanadi. Har bir xalq ziga xos mana shunday xususiyatlarga ega. Shu tufayli har bir xalq vakillari boshqa xalq vakillariga aralashib, q shilib **ketmasligi** kerak. Chunki, turli xalqlar xuddi ana shu xususiyatlari bilan farqlanib turadi.

Boshqalar ylashicha, odamlarning zaro bo liqligj uylari, umuman **yashash joylarining umumiyligiga** asoslanadi. Har uydagi odamlar zaro yaqin aloqalarda b ladilar, yana ular bir k chada yana bir mahallada yashaydilar. Shu tufayli odam avvalo q shnisi bilan yaqin b ladi. Yana u xuddi shu q shnisi bilan bir k chada, bir mahallada, bir shaharda va nihoyat shu shaharni yaratgan bir yurtda yashaydi.

AFLOTUN QONUNLARI MOHIYATI

(*Talxisu navomisi Aflatun*)

Agar inson har qanday hayvondan biror narsada ustun **b** Isa, u-narsa va xatti-harakatlarning farqini ajratishga yordam beruvchi bir kuch b ladi va inson sha kuch yordamida narsalar hamda xatti-harakatlaridan **z** xohishi **b** yicha foydalanadi. Inson, ularning qaysi biri foydali, qaysi biri zararli ekanligi ziga ravshan b Imaguncha kuzatadi va foydaligini tanlab olib zlashtiradi, zararligini rad etib, ulardan zini olib qochadi. Kuchlarning harakatga **aylanishi** tajriba yordamida r yobga chiqadi. Tajribaning mohiyati-ayrim turlar **t** risida fikrlash va sha ayrim narsalar bilan mos keladigan umumiyatlar haqida **mulohaza** qilishdan iboratdir.

Tajriba tkazib, bu tajriba va harakatlarda narsaning haqiqiy mohiyatiga qarama-qarshi holati haqida **ylab** adashgan odam barkamol emas, balki bu ishda kim eng k p tajribaga erishsa, sha eng mo'tabar va eng barkamol insondir. Yanglishishlar uchun sabablar bisyor. Ulardan (yanglish fikrlashdan) sufstanik san'at haqida s z yuritganlar foydalanishgan.

Donishmand kishilar, ayrim narsalar ustida **z** kuzatishlari paytida umumiy fikriar va mulohazalarga suyanishga tu ma qobiliyatları **b** lgan **odamlar** emas, balki tajriba orqali asl haqiqatga yetishgan kishilar oqil insonlardir. Shuningdek, ayrim narsalarni zida mujassam etgan vaqt davomida sha narsaning shunday ish-harakati bir necha bor kuzatilsa, sha ayrim narsa su sional bo'lib qoladi. Xuddi bir oki ikki va undan ham ko'p marta t ri gapirilsa, haqiqatning butunlay haqqani haqidagi mulohaza tug'ma qobiliyatga xshab qol qolay, bu narsa haqida shu ish-harakatlar kechgan jam'i

vaqtiga qarab baho beradilar. **Yol** on gapirliganda ham xuddi shunday b ladi. Jasurlik, q ryoqlik yoki inson tabiatining boshqa biror jihatini bir necha bor mulohaza qilinsa, u holda bular haqida hamma, doimo z fikrini bildiradi.

Agar oqillar odamlardagi tu ma qobiliyatlarning bu ahamiyatini bilsalar edi, z k ngillarda k pchilik baho berishi mumkin b lgan, k p marta qaytariluvchi biror fazilatni topgan b lar edilar. Keyin ular sha fazilatni, teskari biror ish qilib, odamlardan yashirgan b lardilar, odamlar esa (shu teskari ishni) uning awalgi xislati, deb

ylar edilar. Bu xuddi imon, **haqq** ylik, zohidlik hamda marosimlardan yaxshi xabardor b lgan va ezguliklarni xaloq orasida tarqatuvchi bir pokdomon taqvodorning **ishiga**

xshaydi. U johil hokim ta'qibidan q rqib shahardal qochmoqchi b lgan. **Ammo** sha hokim tomonidan uj qayerdan topib b Isa-da, **darhol** hibsga olish tog'risida farmon chiqarildi. Taqvodor shaharning hech qaysi darvozasidan chiqib ketolmadi, u sultonning soqchilari q ligi tushib qolishdan q rqardi. Shunda zohid bayramona kiyimlarni kiyib yasanishga, q ligi tanbur oiib zini yol ondakam mastHkka solib, tanburni chertib kechasi shahar darvozasi oldiga kelishga majbur b idi. Darvozabon undan: "Sen kimsan?" deb s radi. **Zohid** masxaraomuz javob berdi: "Men falonchi zohidman". Darvozabon, ustimdan kulyapti, deb ylab, uning y lini t smadi. Shunday qilib zohid, sira yol on gapirmay ta'qibdan qutildi.

Ushbu muqaddimadan k zlagan maqsadimiz, donishmand **Aflatun** (Platon) z ilmlarini hamma odamlarga oshkor etishni ziga ep bilmaganini, shuning uchun timsollar, majozlar, topishmoqlar va idrok etishga qiyin usullar vositasida ilmni unga aloqasi b lagan odamlar tushuna olmaydigan darajaga yetkazganini k rib chiqishdir. Bu, ilmnинг qadriga yetmaydigan yoki undan t ri foydalanmaydigan odamlarga nisbatan t ri tadbirdir. Agar ilm ma'lum va tushunarli bo'lib k pchilik orasida yoyilganida, Aflatun balki ilm t illi

ochiq aniq gapirgan b lardi. Mutolaa qiluvchi va eshituvchi esa, larni bir timsol deb, Aflatun shu timsollar orqali asarl idagi pinhon nuqtalarini va ziddiyatlarni tushuntirmoqda deb ylashi mumkin edi. U avval tushuntirgan, ko'rsatib o'tgan nuqtalarida t xtalib tirmay, z suhbatlarida yoritilan ilmda k rsatilganlarnigina ta'kidlaydi. Bu, uning "Oonunlari" dagi usuldir. Biz, bu kitobni tushunmoqchi bolgan va rghanishga qiyalgan odamlarga foydali b lishi uchun uning ushbu asarida uqdirilgan asosiy ma'noni ta'kidlab ko'rsatishga ahd qildik.

BIRINCHI B LIM

Savol beruvchi (Afinalik) qonunlar joriy etilishining, sababalarini va bu sabablarning ma'nosini, aylib tilganidek, haqiqatan ham qonunlar tuzuvchi nomidan **amalga** oshiriladimi, y qmi aniqlaydi. Javob beruvchi (Kliniy) yunonlarda bu qonunlarni joriy qiluvchi Zevs ekanligini va u, bu ishda buyuk natijalarga erishganligini tushuntiradi. Qonunlarning k pligi va ularning k pi befoyda **ekanligini** tushuntirish uchun Aflatun boshqa bir qonun haqida hikoya qila boshlaydi. U isbot (ariqasida she'riyatdan misol oladi va qadimgi qonun joriy qiluvchilarni madh etuvchi, odamlar orasida keng tarqalgan rnatalni keltiradi. Keyin u, qonunlarni organish t ri ekanligini k rsatib tadi. Chunki qonunlarni bilmagan va ularga b ysunmaganlar (qonunlarni) bema'ni atashni xohlab qoladilar. Aflatun, qonunlarning har gandav oqillikdan benihoya ustun turishini tushuntiradi. U davrida ma'lum b lgan qonunlardan ayrimlarini rghanib chiqadi.

Suhbatda sarylar haqida va savol beruvchi qaysi y ldan borishi zarurligi haqida eslatib tiladi. K p odamfar bu yerdan nozik ma'no bor deb o'laydi. Aflatun bahs-lashu bilarning savol-javoblari va erkin hamda tushunish qiyin o'ziga ma'noda z nutqini ch zmoqchi b lgan. Gapni

bunday aylantirish tufayli u zi berkitmoqchi bo'lgan ma'noning teskarisini yoritishda nutq ravshanligiga erishgan

Keyin u zlarida (yunonlarda) ma'lum b lgan qonunlarni barkamol etishga kirishadi, so lom aql talabiga binoan ularning qanchalik t riliqi va foydalanishga yaroqlilagini organadi. Jamoa b lib ovqatlanish, o ir yuklarni lashishda yengil qurilmalardan foydalanish sbular jumlasidandir. Kishilarning k pchiligi piyoda yurishlarini hisobga olib, notejis y llarda odamlar orasida ahillik va zaro yordam mavjud b lsa bundan foydajuda k pligini tushuntiradi.

S ngra, u muayyan qurollarning q llanishi, ularni ishlatish mahorati, birlashtirish va zaro joylashtirish - ayrim odamlar uchun emas, doimiy urush holatlarida umuman zarur narsa ekanligini tushuntiradi.

Aflotun shuningdek, ba'zilar urushda qanday foydali olishlarini, urushning ayrim rirlari k pchilik tomonidan puxta rganilganmi, y qmi ekanligini bayon etadi. S ong juz'iy va umumi masalalarni izohlaydi. Keyin urushlar masalasiga tadi va urushda ham qonunlarning ko'p foydali tomonlari borligini eslatadi. Masalan, sirtdan tazyiq tkazib singdiriladigan k ngil azabini bostirish uchun insonning zi bilan olib boradigan haqiqat izlash borasidagi kurashda qonunning foydasi borligini aytadi.

U yana, qanday shahar fozil shahar va qanday odam fozil odam ekanligini tushuntiradi, qoidalvi va so lom fikrlesh fazilatiga ega b lgan shahar va fozil odam hamisha olib ekanligini k rsatadi. U, hokimga ega b lish xohishining chin istakekanligini, unga b ysunishning zarurligini tushuntiradi va bundan keladigan foydani k rsatadi. U mehribonlik va boshqaruvdagi asosiy va eng arzimas tomonlardan boshlab, xalqni urushlardan saqlashda hamda jaholatni bostirishda xayrixoh hokimning hayot tarzi qanday b lisbi zururligini ta'riflaydi.

U odamlarning zaro urushlarni bartaraf etishga b lgan chin xohishlarini tushuntiradi va bu xohishni mustahkamlash zarurligi haqida gapiradi, chunki bu - ezgulik, yaxshilikdir. Bu narsa, faqat qonun b lganadgina va u qonun yaxshi ishlagandagina amalga oshishi mumkin. Agar qonun janb

qilishni buyursa, demak bu urush uchun emas, tinchlik uchun qilinadi. Aflotun insonning xavfsiz yashashi uchun birgina farzvonlikning zi yetishmasligini k rsatadi. Misol tariqasida ashhur yunon shoiri Tirteyning she'rlarini keltiradi. Aflotun, madh etilayotgan jasorat tashqi urushdagi jasorat emas, lekin odamlar baholi-qudrat z (illatlari) ustidan g'olib kelib, tinchlikni ta'minlashlari murnkin deydi.

Aflotun aytadiki, balo atga yetgandan s ng va bu ish nasib etganda, qonunlar yaratuvchisining maqsadi xudo lida jasurlik, buyuklikka erishish, narigi dunyoda yaxshi mukofot olishga intilish b lishi zarur. Buning uchun t rt tu ma fazilatdan buyukroq fazilatga erishish zarur. Aflotun, insonlar orasida shunday sohibi qonunlar uchrab qolishi mumkinligini va ular z oldilariga turfi maqsadlar q yishlarini, ammo qonunlarni tuzishda shoshma-shosharlik natijasida yomon natijalarga erishishlari mumkinligini tushuntiradi. Aflotun shalarga xshashlarning avrashlaridan odamlarni ehtiyoq qilish maqsadida bu gaplarni eslatib tadi.

Motun ezgulik, yaxshiliklarni ikki turga b ladi va ularning qaysi birlari insoniy, qaysi birlari ilohiy ekanligini tushuntiradi. Ilohiy yaxshilik insoniy yaxshiliklarga ta'sir tkazadi. Agar ilohiy ezguliklar, yaxshiliklar zlashtirilsa, u holda insoniy yaxshiliklar ham zlashtiriladi, faqat insoniylari zlashtirilganda esa ilohiyalarini boy berib q yish mumkin. Insoniy ezguliklar, xayrli narsalarga kuch, g zallik, boylik, bilim va boshqalar kiradi, bularni Aflotun zining axloq haqidagi kitoblarida tahlil qiladi. U, haqiqiy sohibi qonun ilohiy ezguliklarga yetishish uchun bu ezguliklarni yaxshi bir tartibga soluvchi zot ekanligini tushuntiradi. Chunki u foydalananadigan ezguliklar qonun talab qilganday ilohiy ezguliklardir. Aflotun qonun chiqaruvchilar ezgulikka, yaxshilikka erishishga yordam beruvchi vositalarga intilishlari, odamlar ezguliklarga erishishi borasida qat'iyat k rsatish zarurligini onglariga singdirishlari kerakligini aytadi. Avvalo ular qonuniy nikohlarga, hirs va ehtiroslami tartibga solishga, faqat qonun talab qilgan miqdorda zlashtirishga taalluqlidir. Bu yana, q rqinch va azab, xunuk va g zal

ishlar hamda ezzulikka olib boruvchi boshqa vositalarga tegishlidir. S ngra Aflatun bu vositalarning hammasidan Zeys va Appollonlarning foydalanganligini aytib tadi, ularning qonunlaridagi har bir amru talablardan qanchalik ulkan foyda borligini tushuntiradi, masalan, ovga taalluqli yoki jatnoa bo'lib ovqatlanish yo b lmasa urushga tcgishli b lgan amru farmonlar. U yana, urushlar zaruriyat yuzasidan va ehtiros tuy usi hamda biror afzallikni k zlab bo'lishi mumkinligini ta'kidiaydi. U qanday urush ehtiros va zavq olish uchun, qaysi biri zaruriyat jihatidan b Iishini aniqlab tushuntiradi.

Aflatun zining shoirona s zida savol beruvchi va javob qaytaruvchi orasidagi bahsda xunuk narsalarning ta'siri urgan va ularga bo liq b lib qolgan ba'zi g zalliklar haqida eslab

tish joizligini ta'kidlaydi. Shu sababdan xayrli ishlarni ra batlantirish, bu ishlar haqidagi boshqacha fikrni bartaraf etish, hamda ularning afzalligi va haqqoniyligiga ishontirish uchun sohibi qonun teran mulohaza yuritishi va tekshirishlar

tkazishi zarur. Aflatun sha qonunlardagi ba'zi talablarning zararligini, bunday farmonlar nomaqbul ekanligini k rsatib tadi va ular o'r hamda johil insonlarning ishi ekanligini tushuntiradi. Idrokli odam esa ziga nisbatan shubha uy otmaslik uchun va fuqaroni qonunlar haqqoniyligiga ishontirish uchun bularga xhash misollarni rghanib chiqishi zarur.

Aflatunning aytishicha, eng mushkul ish-qonunni joriy qilishdir. Qonunga shubha bilan qarash hamda qonun ustidan arz qilish esa eng oson ishdir. S ngra, u awalgi qonunlardan ma'lum b lgan ba'zi farmonlar haqida eslatib tadi. Bu, maqsadga juda muvofiq b lGAN bayramlar haqidagi farmondir, chunki ular (bayramlar) zavq ba ishlaydilar, ularga barcha insonlar tabiatan moyillik bildiradilar, ular xudolar joriy etgan qonunlar sifatida barqaror etilgan. Ularga Aflatun xayrixohlik bildiradi, madh etadi va ular qanday tbyda keltirishini zikr etadi. Keyin u, qonun tarafidan talab etilgan taqdirda may ichish haqida gapiradi va bosbqa biror sabab bilan mayx rlik qilinsa nima b lishi haqida mulohaza yuritadi.

Aflatun, g yoki g'oliblar-doimo eng yaxshi odamlar, mag'lublar -- eng yomonlar, degan tushunchadan ogohlantiradi. alaba tasodifiy b lishi mumkin, masalan, xalqning k p b lishidan bu xalqni qahramon deb ylasa xalqning Ammo odam alabasidan ma rurlanmasligi kerak, bo'ladcha z mavqeini qonunlarga muvofiq ravishda k rishi aksin Xohish bildirganlarning hammasi ham haqiqiy sohibi qonun b lmaydi, qonunlarni tuzishga yaralganlarigina sohibi qonun b lishlari mumkin. Bu ilm-fan va boshqa sohaiardagi rahbarlarga ham taalluqli. z faoliyati davrida ham, bu faoliyatdan zini tortganda ham sardor z nomi bilan sardor deb atalishi zarur, agar u boshqalarini bu san'atga rrgatgandan so'ng z faoliyatidan voz kechsa ham u rahbar deb atalishga sazovordir. Agar san'atdagi rahbarning faoliyati maqtovga sazovor b lmasa va bu ish uning q lidan kelmasa, u holda boshliq deb atalishga loyiq emas.

Aflatun sohibi qonun birinchidan, qonunlarni joriy qila olishi, ikkinchidan farmon berishni bilishi zarur, deydi. Agar u o'zi buyurgan narsani joriy etolmasa, agar boshqalar bo'ysungan narsaga zi amal qilmasa u ho'jda uning k rsatmalari qonuniy kuchga ega b lmaydi va uning s zlari qo'l ostidagiariiga ta'sir etmaydi. Bu nomunosib holdir. Qonuniga zi amal qilmagan rahbar zi jasoratdan bebahra b la turib askarlarga rahbarlik qiladiganlarga xshaydi, bundaylarga havas qilib b imaydi.

Shu munosabat bilan Aflatun hokimlari va boshliqlari o'zlariga xshab ichib yuruvchilar b lgan mast-alastlarni misol qilib keltiradi. Ularning boshqaruvi ham zlariga monand. If ast-alastlarni boshqarish uchun zehn, bilim va hushyorlikda minoyatda tkir bo'lish kerak emas. Darhaqiqat, Aflatun aytaganidek, agar sohibi qonun oddiy odamlar kabi johil bo'lsa, u odamlarga naf keltiradigan qonunni joriy etolmaydi. Aflatun qonunlarga rioya qilishda tarbiya va mash ulotlar katta ahamiyatga ega ekanligini aytadi. zi qonunni mensimaydigan va shu bilan birga q li ostidagilarni ham shunga undaydiganlar o'z xatti-harakatlari ila katta tartibszizliklar keltirib chiqaradilar. Star inson uni madh etib k taruvchilarining bahs va suhabatdagi mohirligi, s zga boyligi, kuchli bilimlari tufayli

mashhur b Isa, uni ular qancha k p maqtashmasin odamlar bularning hamrnasi uning fazilati emas, deb

ylashlarini Aflatun eslatib tadi. Agar odamni s zining qudratiga qarab ta'riflasalar, bu-olimlar k pincha murojaat etuvchi an'anadir. Nutqni eshituvchining vazifasi, tub ma'noni t ri va so lom fikrlab, chuqr rganib, sha odamda ta'riflanayotgan sifatlar bormi yoki u sifatlarni notiq s zamolligi va notiqlik mahorati bilan yoxud notiqning hamma narsa t risida yaxshi fikrbildirishga rganganligidan shunday k rsatdimi, bilib olishdan iboratdir... Qonunning zi oz holicha olajanob va ustuvor b lishi kerak va uning nomidan hamda u (qonun) haqida nimaiki gapirlisa ham m tabar hisoblanishi lozim.

Aflatun qonunlarning mohiyati va afzalliklarini xalqqa mantiq qitish va rgtish orqali tushuntirish lozimligini aytadi. Xalq qonunlarga ehtiyoj sezishi va ularni chuqr rganishi zarur, chunki ular keyinchalik xalqning ziga foyda keltiradi. Aks holda qonundan k zlangan maqsadga erishib b Imaydi. Aflatun misol keltirib, g dak bolaning hunar rghanishiga z r ishtiyoqi borligi tufayli u yin orasida eshik va uylarning qanday yasalishini rganib olishini va keyinchalik shu hunarni egallab olishini, bu qobiliyatning foydasi tegishimi aytadi. S ngra Aflatun sohibi qonunga murojaat etib, agar sohibi qonun yoshligidan boshlab davlat ishlari b yicha foydali mashqlar qilib yurishga, davlat ishlarining t ri va not riliги haqida mulohaza yuritishga rgangan b Isa, u holda vaqt-vaqt bilan zi ustidan nazorat rnatishi hamda awallari shu ullangan va hozir ham davom ettirayotgan mash ulotlariga sabot, qunt bilan qarashi zarurligini tushuntiradi.

Aflatun har bir odamning qalbida qarama-qarshi, zaro tutash juft quvvat: amginlik va quvonch, lazzat va iztirob va hokazolar bor deb hisoblaydi. Bu quwatlardan biri I tahsinga sazovor, ikkinchisi hayvoniydir. Qonun hayvoniy kuchni emas, tahsinga sazovor kuchni rivojlantirishga qaratilgan b lishi zarur. Aflatun, hayvoniy quwat tomonidagi ziddiyat kuchli va o ir, tahsinli quvvat tomonidagi ziddiyat-

muloyi oq va xushk ngilroq, deb tushuntiradi. Har bir ayrim shu ikkiziddiyat holati haqida ylashi, tahsinga sazovo auvvatga b ysunishi kerak. Shaharning hamma aholisiga kelganda, agar ular tahsinga sazovor kuchlarga erishishga kuchlari yetmasa, yo'l k rsatuvchi, eng m tabar avliyolarning ishlaridan s z yurituvchi, sohibi qonunlarning adolatlarigab ysunishi kerak b ladi.

Aflatun aytadiki, sohibi qonun tomonidan o ir ishlar va mashaqqatli mehnat bilan bo liq b lgan matonat talab olinishi eng yaxshi adolatdir, chunki uning pirovardida qulaylik va xayrli ishlar keladi, bu holat xuddi achchiq, ammo so liqqa yaxshi ta'sir etuvchi dori ichishga xshaydi.

Aflatun, inson tabiatidagi zaruriy xislatlarni va ularning qarama-qarshi jihatlarini farqlash kerakligini tushuntiradi. Masalan, kamtarlik - tahsinga sazovor, ammo kamtarlik haddan oshib ketsa, u holda z kuchini y qotadi va zararli b lib qoladi. Odamlar haqida yaxshi fikrlash va ularga nisbatan ochiq k ngillilik tahsinga sazovor, lekin, bular dushmanha taalluqli b Isa, ular zararlidir. Hushyorlik ham tahsinga sazovor, ammo haddan oshib ketsa, u qo'rquv va zini tiyishga aylanib, zararli b lib qoladi. Alloma, agar inson z maqsadiga erishib, hurmatga sazovor b Isa-yu, ammo maqsadga egrilik bilan erishsa, bu ham zararli hisoblanadi-deb tushuntiradi. Eng yaxshisi maqsadga chiroyi va halol yo'l bilanerishishdir.

Aflatun, esli odamga foydali ish sifatida, yomoniikkha yaqinlashib, unga tobe' bo'lib qolmaslik uchun uni tushunish, unga nisbatan z hushyorligini oshirish zarurligini eslatadi.

U mayx rlik bilan bo liq misolni keltiradi. Aflatun so odamning mastlarga yaqin b lishi, ularning dasturxonida birga b lib turishi, mastlikdagi bema'nigarchiliklardan, qabib ishlardan zini himoya eta bilishi zarurligini tushuntiradi. Nimjon odam balki kosalab ichib, zini kuchli faraz qilib, o zinmg kuchini k rsatish uchun shovqin-t polon va urishni tusab qoladi, amrao behol b lib kuchdan ayriladi. Ichuvchi odam bilan yana boshqa k p savdolar sodir b ladi.

Yaxshi fazilatlarga erishmoqchi b lgan odam, yaxshi xislatlarga qarshi turgan, zidagi illatlarni yo'q qilishga intilishi

zarur. Chunki yaxshi fazilatlarga erishish qiyin. Odam faqat illatlardan fori b lgandan s nggina yaxshi fazilatlarga erisha oladi. S ngra u har bir inson tabiatiga ma'lum bir xislat t ri kelishini aytadi. Har bir ayrim sharoitda zining yo ma'qullovchi yoxud nomaqbul deguvchi qarorini chiqarishi uchun sohibi qonun ham, insonning zi ham shu narsalarni (ya'ni insondagi bu xususiyatlarni) bilishlari kerak, bu sha qarorning y qolmasligi uchun ham zarur. Agar biror qaror no rin chiqarilsa, bu holda u y qolib ketadi va undan nom-nishon qolmaydi.

IKKINCHI B LIM

Aflatun, inson tabiyi xislatlarga ega - bular undagi xulq-atvor va xatti-harakatlarga sabab b ladilar, deb tushuntiradi. Sohibi qonun bu xislatlarni nazarda tutishi, ularni tuzatishi, shu xislatlarni tuzatuvchi qonunlar chiqarishi kerak, chunki bu bilan sohibi qonun fuqaroning xulq-atvorni ham tuzatadi...

Rohatlanish, dard chekish va qay urish asosiy tabiiy xislatlar hisoblanadi, ular tufayli fazilatlar va illatlar zlashtiriladi. Va nihoyat, balo at va bilimlarga, ya'ni rivqjlanishga tarbiya va mashq orqali erishiladi. Sohibi qonun odamlarga zlarini tiyibroq turishlarini buyurgan b Isa ham, odamiar bayramlarda va orom olganlarida rohatlanadilar, chunki odama rohatlanishga tabiiy moyillik bor. Bunday rohatlanish tuy ularini xudo taolo ato etgan. Musiqaga b lgan moyillik ham shunday: tabiiy mayl tufayli, musiqadan xabardorlik natijasida rohatlanish paydo b ladi. Aflatun yunonlarda mashhur bo'lgan ommaviy raqsalar va surnay navolarini misol qilib k rsatadi. U har bir ayrim holda, g zallik nima-yu, xunuklik, bema'nilik nimaligini tushuntiradi. G zallik – bu turli musiqalar, yaxshi xulq-atvorga t ri keladigan, masalan, saxiylik va jasurlik kabi yaxshi, ijobjiy xislatlar – odamlar erishishiga havas qiladigan narsalardir. Xunuklik - be'manilik esa yomon xislatlarga undaydi. Aflatun, Misr ehromlarida mavjud b lgan kuy va tasvirlarni misol qilib k rsatadi, bu ehromlarda qat'iy qonun rmatilgan b lib, ular ilohiy deb e'lon qilingan.

Aflatun, xursandchilikni xotirjam va sovuqqon qabul qiluvchi katta odamlarga nisbatan smirlar rohatlanishdan olgan quvonchni anchagina kuchliroq his etishlarini ta'kidlaydi.

Chinakam qonun o rnatuvchi yangi qonun qabul ailayotganida uning mamiyatdagi barcha tabaqalar va avlodlarga, barcha viloyatlarning aholisiga baxt-saodat, shodxurramlik keltirishini hisobga oladi. Qonunda odamlarning barcha xislatlaridan farq qiluvchi xislatlarini ham hisobga oladi va u chiqargan qonunda sozandaning tu ma xislatlari ham hisoabga olinishi kerak. Xalqlarni birma-bir ma lub etishga qaratilgan qonun qabul qiluvchi rahbarlar ma'rifatli sohibi qonunlar qatoriga kirmaydilar. Bilimdon qonun rnatuvchi, masalan, sozandaning tu ma fazilatlarini ham yuzaga chiqartiradi. Demak, qonun turli-tuman fe'l-atvordagi, turli-tuman xislatli odamlar xayriyohlik btlan kutib olishiga arziyidigan b lishi zarur. Idrokli va tajribali odamni b ysundiruvchi qonunni joriy etish, olomon va tajribasiz odamlarni olimlarga tenglashtirib b ysundiruvchi qonunni joriy etishdan k ra ma'qulroq va afzalroqdir. Buni katta yoshdag'i, tajribali va matonatli odamlar davrasida q shiq aytuvchi xonandaga xshatsa b ladi. (Bu odamlar qonunni t ri tushunuvchilar bilan qiyosianayotganga xshaydi).

Sohibi qonun ham, uning k rsatmalarini bajaruvchilar ham xalqning juda k p, turli-tuman ishlarini nazorat qilib turishlari zarur, toki hech bir ish ularning nazaridan chetda qolmasin. Agar ular bunga befarq qarasalar, u holda ta'sirlari b lgan barcha sohalardan ularni chetlatish kerak, agar ular biror narsaga uzoq vaqt e'tibor bermagan b lsalar, unda ularning sinchkovligi nom-nishonsiz yo'q b lib ketadi, bu larga odat b lib qoladi va o'z e'tiborsizliklari natijasida nie yor bilmay qoladilar, ular zlariga ergashib, ta'lim oladigan bolalar va smirlarning ishlaridan bexabar qoladilar. Agar yoshlar maishatga rghanib, qonunga zid ravishda dilxushink qilib va rohatlanib yursalar, sohibi qonunlar ularni tuzatishlari qiyin, ammo rohatlanishlarini qonunga

b ysundirishlari zarur, **balo** atga yetgan yosh yigitlar esa bu shart-sharoitlarga k nikishlari va undan foydalanishlari kerak.

Sohibi qonunning har bir guruh odamlarga murojaati tushunarli **b** lishi zarur. Buning uchun qonun chiqaruvchi odamlarning idrok etish imkoniyatlarini hisobga olishi kerak toki odarnlar uni tushunsinlar. Chunki, odamlarga biror narsani tushunish va amaida q llash qiyin b lishi mumkin. Tushunmovchilik bunday sohibi qonundan voz kechishga turtki va a darib tashiashga sabab **bo'lib** qolishi mumkin. Shu munosabat bilan Aflatun, bir bilimdon va mehrli tabib shifobaxsh dori tayyorlab, bemor yaxshi k radigan ovqatga q shib bergenini misol qilib k rsatadi.

Aflatun, mutlaq **ezgulik bo'lмаган** nisbiy ezgulikni tushuntiradi. z s zlarining t rilagini isbotlash uchun so liq, chiroylik, boylik kabi k p avlodlar tomonidan xayrli deb hisoblangan ezguliklar eslatilgan qadimiyl she'rni keltiradi. U, bularning hammasi e'tiborli insonlar uchun ezgulik ekanligini tushuntiradi. Johil va adolatsiz kishilar uchun esa **ezgulik y q** va ular baxtga erisha olmaydi. Ular uchun hatto hayot ham bir kulfatdir.

Agarda yaxshilik, ezgulikka oid qonun mavhum b Isa, sohibi qonunlar va ularning pandlarini yozib boruvchilar va shoirlar ularning s zlaridagi **xatolarni** tushuntirish uchun bunga jiddiy e'tibor berishlari kerak b ladi. Aflatun, "hamma ezguliklar ayni paytda **yoqimli**", "nimaiki chiroyli va ezgu bo'lsa, xayrli va yoqimli", ammo "k p yoqimli narsalar xayrli emas" degan iboralarini tushuntiradi. Ezguligi y q, faqat yoqimli narsalar bilan esa aqli kalta odamlar rohatlanadilar. **Ezgulik**, yaxshilik, ulardan hosil b ladigan natijani biluvchi odamlar uchun yoqimlidir, bilmaydiganlar uchun esa yoqimsizdir. Ayrim bir oilaning turmush tarzi haqida ham shunday deyish mumkin.

Aflatun aytadiki, bir odamga taalluqli qoida, hamma odamlar uchun shart emas, bir guruh uchun yaratilgan qonunlarga, boshqa guruhdagi odamlarning rioya qilishlari hatn shart emas. U quyidagi misolni keltiradi: qarilikning

ususiyatlarini nazarda tutganda, keksa yoshdag'i odamlar uchun raqs tushish yarashmaydi. Agar bunday odam rinsiz shu ishni qilsa, u k zga xunuk k rinadi va odamlarga xush k elmaydi. Agar u bari-bir shunday qilsa va uning zini bunday tutishi yarashsa nima b ladi? (Forobiy **bu** savolni Aflatunning fikriga qarshi q yayotganga xshaydi) Aflatun, bir chol o'ziga yarashmasa ham nay **chalib**, raqs tushgani voqeasini misol qiiib keltiradi. Bu bayramda qatnashayotgan odamlar unga qo'shilib ynamaydilar, quvonib shod-xurram b Imay, beparvo tomosha qiladilar. Agar nay chalib, raqs tushishga ehtiyoj b lmasa-yu, bu ish qilinsa, u **holda** noxushlik va odobsizlik hisobianadi. Shunday **qilib**, agar nimaiki qilinsa ham, vaqt va sharoitga t ri kelmasa keltirilgan misoliardagi kabi bu chiroyli xatti-harakat hisoblanmaydi.

Shunga xshash, agar xatti-harakat zaruratsiz amalga oshirilsa, u noxush va tahsinga sazovor emas, (Buning ustiga) tomosha qilayotgartlarda, ayniqa tajribasiz odamlarda, u jirknish tuy ularini uy otadi. Aflatun, agar biror narsadan rohatlanish odamlarga xush yoqmasa, sha narsa ularning hojati, fitrati (tabiat) va odatiga t ri kelmaydi, deb tushuntiradi. U jasur odamlar, shuningdek biron-bir san'at sohibi **bo'lgan** odamlarga doir misollar keltiradi. Bir san'at sohiblari uchun zavqli b lgan narsa boshqa san'at sohiblari uchun zavqli b lmasligi mumkin.

Shunga xshash, ba'zilarga t ri va g zal,adolatl k ringan narsa boshqalarga yomon k rinishi mumkin. S ngra Aflatun, ashylolar z- zidan g zal va xunuk emas, balki, (boshqa ash'yolarga) nisbatan g zal va xunuk **bo'ladi**, deb q shimcha qiiadi. Agar bu haqda san'atkordan s ralsa, ular albatta bu fikrni tasdiqlaydilar.

Aflatunning tushuntirishicha, narsaning mohiyati noma'lum b Isa, bu narsani aniqlash uchun, uning ayrim qismlarining, uy unligini, tegishli jihatini va zaruriyigini tartibga solib b Imaydi. Agar kimdir shusiz ham (u narsani) aniqlash mumkin, deb da've qilsa, yanglishadi.

Agar biror odam ashyoning mohiyatini bilsa ham, sha narsaning yaxshi va oliy sifatlarini yoki yomon va bema'n'i

xislatlarini bilmasiigi mumkin. Ashyoning ast mohiyatini, uning yaxshi va oliv sifatlarini, yomon va be'mani xislatlarini bilganlaridagina bu ashyo haqida mukammal bilimga ega b lishlari mumkin.

Qonunlarni, hamma san'atlar (hunarlar) va fanlarga oid bilimlarni ham shunga xshatish mumkin. Hokim shularga yo yaxshi yoki yomon munosabatda b lishi uchun sha sohaiarning mohiyatini bilishi zarur. Hokim har sohaning yuqoridagi uch jihatini yaxshi egallashi, ular haqidagi bilimini kamolatga yetkazishi, to'g'ri va haqqoniy boshqaruvi uchun ularni bilishi kerak. Qonunni yaratuvchi, bu uch narsani (ya'ni: mohiyat, sifat va xislat) yaxshi bilib olgan taqdirdagina sha qonun eng yaxshi qonun b ladi. Agar sha uch jihatni t ri tushunmasa, u qanday qilib qonunlar yaratishi mumkin? Bu faqat qonunlargagina emas, balki har qanday ilm va san'atga ham taaltuqli. Aflatun she'rлarni misol qilib ularning (umumiyl) Ichovi, vazni, ohangi haqida gapirib, bularning ijodkorlari hamda bu san'atning hamma turlaridan bahramand bo'lgan odamlarni titga oladi,

Aflatun, qonunlardagi har bir k rsatmadan mohiyatiga qarab foydalanish zarurligini tushuntirish uchun miso! sifatida yana raqs va nay chalish haqidagi gapini davom etiradi. Kimda kim biror narsani talqin qilishda va undan foydalanishda haqiqatga xilof ish qilsa, u odam eng qattiqqo'l, johil va bema'ni odam hisoblanadi, unday odamdan darhol voz kechish kerak.

zlariga ma'lum b lgan musiqaviy san'atlardan t ri foydalanishga odatlangan odamlar tahsinga sazovardirlar. Ularning ma'nosini zgartirib, rinsiz va mavridsiz foydalanuvchilar yomonlanishga va qoralanishga loyiqdirlar, chunki bu bilan am-kulfatga sabab bo'ladilar. Yunonlarda q shiq san'ati muhim rin tutadi, shuning nchun sohibi qonunlar unga alohida tibor berishlari darkor. Darhaqiqat, q shiq san'ati juda foydali, ayniqsa zining ruhiyatga ta'siri hamda ruhiyatga aloqador b lgan qonunlarga ta'siri bilan nihoyatda foydalidir.

Ushbu bobda Aflatun, badan uchun juda zarur b lgan jismoniy mashqlar ruh uchun ham shunday zarurdir, chunki badanni pok, so lom etish ruhni ham pok, so lom etadi, deydi.

Keyin Aflatun boshqa bir masalani tushuntirishga tadi. Shunday narsalar borki, ulardan bir qonunda foydalanishadiyu boshqasida uni jirkanch va noj ya deb voz kechishadi. U shu rinda mayx rlik haqidagi misollarni keltiradi. Yunonlarda bir guruh odamlar may ichishgan, boshqalari esa ichishmagan. Ba'zan zarurat yuzasidan may ichishga ehtiyoj bo'lgan, masalan, es-hushini y qotish uchun, ayollarni t 1 oq tutganda, yoki badan yarasi kuydirilayotganda yoxud badan behol bo'lib qolganida.

UCHINCHI BO'LIM

Aflatun ushbu b limni turli qonunlarning vujudga kelishi, y qolishi va yangilanishi faqat uning zamonasigagina taalluqli bir yangilik emasligini tushuntirishdan boshlaydi. Zotan, qadim zamonlarda ham shunday b lgan va kelgusida ham shunday b ladi. Aflatun, qonunlarning bekor qilinishi va y qolishiga ikki sabab bor, deb hisoblaydi. Birinchisi - ularning amaida qo'llanishi muddatining ch zilib ketishi b Isa, ikkinchisi - dunyoda hamma xalqlar uchun halokatli t fon, vabo kasalligi kabi ommaviy falokatlarning r y berishi oqibatidir.

Aflatun yangi shaharlarning qanday bunyod etilishi, ularda boshqaruv va qonunlarga ehtiyoj qanday tu ilishi haqida yozadi.

Misol tariqasida u hamma shaharlarni yakson etgan umumjahon t fonini keltiradi. T fondan keyin shaharlar (yana) qad k tarib rivojlana boshlaydi, u yerda odamlar t planib, xalqlar va shaharlar vujudga keladi. U, awaliga shaharlar qanday vayron b lganligi va keyinchalik qanday qilib boshqa shaharlar qurilganligi haqida gapiradi. Awaliga bu shaharlardagi odamlarning axloqi tahsinga sazovor b lgan, lekin odamzot avlodи k paya borgan sari bu xulq zgara boshlagan. Oldiniga (ya'ni t fondan keyin) ular zlarini

baxtiqaro sezishib, bir-birlariga xushmuomalada bo'lib, mehr bilan qaraganlar. Odam avlodining k payishi natijasida ular orasida hasadg ylik, jaholat paydo b ldi va ular zaro urusha boshladilar. Bu paytda, t fon tufayli eng zarar k rgan san'atlar (hunarlar) umuman y q b lib ketdi. Asta-sekin, ma'dan qazib olish, daraxtlarni kesish, ustaxonalar, uylar qurish zarur b lgani tufayli hunarlarni qayta tiklay boshladilar. Bu ishlar faqat kitoblardan bahramand b luvchilar uchungina qiyinchilik tug'dirmaydi. Odamlar zlarining asl mohiyatlari (nima uchun yaratilganliklari, maqsadlari, vazifalari nimada ekanligi) haqida fikr yuritib, san'at vositalarini idrok eta boshlaydilar. Avvaliga san'at (hunar) shunchaki, z holicha zarur edi, keyinchalik esa, xuddi, nozik va himoyasiz a'zolarni berkitish va issiq, sovuqdan saqlanish uchun yaxshi kiyimlar kerak b lganiday, g za! va chirolyi buyumlarga ehtiyoj tu ildi. Keyincha ular bu buyumlearning eng chiroylilariga alohida e'tibor bera boshlaydilar. Aflatun, odamlar avvaliga, shahrlar, qal'alar va usti berk, pana joylarda vahshiy hayvonlar yoki kuchsiz mavjudotlar singari boshpana qilganlar, deb hikoya qiladi. Keyinroq bir-birlaridan saqlanish uchun istehkomlar qura boshlaganlar. Shunday qilib, asta-sekin ular orasida urushlar chiqaboshlagan.

Aflatun yana urf-odatlar, ularning otalardan farzandlarga qanday tishi haqida ham ma'lumot beradi. Agar bu jarayon birlik-birdamlikni idrok etishiga olib keladigan b lsa, u holda, turli hayot tarzidagi odamlarni, katta, obr li oilalarning tabarruk yoshdagagi otalar va farzandlarni faro at keltiradigan birdamlikka birlashtiradigan qonunlar yaratishga majbur etadi. Aflatun elladaliklar shahri va uning bunyod etilishini tasvirlagan Homerga murojaat etadi. Yana Aflatun jaholat va z ravonlikka ruju q ygan bir shahar aholisidan boshqa bir shahar aholisi jabr-sitam chekadigan urush ayriqonuniy b lgani uchun (hech qanday) foyda keltirmasligini tushuntiradi. Misol tariqasida u qadimiy yunonlar alaba qozonib zabt etgan shaharlarni keltiradi va sha shaharlarning ahvoli haqida eslatib tilgan ma'noda mulohaza yuritadi.

Aflatun, bir shaharda k ngli tusagan ishni qilib yuradigan bir h kim yashardi, deb hikoya qiladi. Ushbu shaharda yashaydigan odamlar har jihatdan unga taqlid qilishgani uch n hayotlari borgan sari aynib boradi, natijada shahar hinqirozga ochraydi. Bu ikki sabab bilan yuz beradi: biri - o lariga foyda keltirishi mumkin b lgan vazifalarni bajarmagan odamlarning hayot tarzi nopolkligidir. Boshqa bir sabab - ularning ustidan boshqa hokimlarning mayjudligidir. Bu hokimiyat balki qonuniy ravishda amalga oshirilgandir, lekin shunday b lgan taqdirda, bir davlatdag'i bir necha hokimlar Aflatun eslatib tgan, uning davrida mashhur b lgan shaharlardagi kabi ilohiy qonun qabul qilish uchun birlashgan b lar edilar. Aflatun zi keltirgan misollardan birida tushuntirib tgani kabi, biror xalqqa mansub, tu ma odatlarni inobatga olmaganda, uning fikricha, bir shahar aholisi boshqa bir shahar aholisiga qaraganda z qonunlarini tezroq buzadi.

Aflatun aytadiki, maqtov ba'zan qonunning barqarorligiga olib keladi va inson, z mohiyati boyicha farovonlik keltirmaydigan narsani ham ma'qullashi mumkin. Farovonlik keitirmaydigan va baxt sari olib bormaydigan qonunni qanday qilib ma'qullah mumkin? Aflatun, bu juda mushkul masala, deydi va ushbu misol orqali tushuntiradi: ajoyib kemani k rib turganlar unga ega b lishni xohlaydilar yoxud farovonlik va beqiyos boylik xush yoqqani uchun ularni k rgan odamlar hammasiga ega b lishni istab qolishadi. Balki bular haqiqiy farovonlik keltiruvchi narsalar ham emasdir. U yana tushuntirib aytadiki, g daklik paytida bolaga biror narsa yoqishi mumkin, lekin u ulu aygandan s ng avval xush k rgan narsasini xohlamaydi, demak, uni ma'qullamaydi ham. Ushbu (hozir xohlanmagan) narsa esa zining asl mohiyatini zgartirmaydi. So ngra Aflatun, qaysi hollarda xohlangan biror narsa haqiqatan ham yaxshi, foydali, qachon yaxshi emasligini isbot qiladi. Biz bilamizki, bolabir narsani xohlaydi, uning otasi esa o'sha narsani xohlamaydi. Ota ushbu xohish bolani tark etishini xudodan iltijo qiladi, chunki ota oqil, bola esa

nodondir. Oqil, idrokli insonlar xohlagan narsa yaxshi farahbaxshdir; lekin nodonlarning xohlaganlarini rad etmoq kerak.

Aflatun yaxshilik, saodat nimaligini tushuntiradi, bu qonun shahodat berishicha, amal qilinishi zarur, afzal k rilishi kerak b lgan oqillikdir va unga hamisha intilib yashash kerak. Qonun chiqaruvchi - sohibi qonun ruh va idrokni rivojlantiruvchi omillarga intilishi va sha omillarni ra batlantirishi zarur. Va agar bu narsalar har safar ishonchli b lsa, u holda qaror ham ishonchli b ladi. Tarbiya oqillikni vujudga keltiradi. Kishining tarbiyasi b lmasa, u bema'nilikni xush k radi. Qonun farovonlik y lidir, shunday ekan, sohibi qonun tarbiyani mustahkamlashga alohida harakat qilishi zarur. Agar tarbiya shaharlarning hokimlari va ularga xshagan odamlar tabiatlarining uzviy bir qismi b lsa, Aflatuning fikricha, ularni quwatlashdan, ularning sof dalliklari va eng yuksak xislatlar majmuasi b lgan hikmatdan kelgan farovonlikdan ham afzalroq natijaga erishiladi.

Aflatun, shaharda hokimlar va b ysunuvchilar b lgan taqdirdagina u yerda qonunchilikning barkamol b lishi mumkinligi haqida yozadi. Hokimlar, asl oljanob oqsoqollar singari ulu vor yoshda va hayotiy tajribaga ega b lishlari kerak. B ysunganlar esa g daklar, yoshtar va johil odamlardan tashqari, qolgan hamma kishilardir. Ishda bunga qanchaiik rioya qilinsa, shunchalik t ri b ladi. Agar hokimlar tarbiyasiz b lsalar, Aflatuning fikricha, u holda ularning ishlari ham, fuqarolarning ishlari ham inqirozga yuz tutadi. U misol tariqasida yunon hokimlari haqida gapiradi. Agar ular ilm egasi b Imaganlarida qo'l ostidagilarning va zlarining ishlarini barbod etib, shaharlarni halokatga uchratgan b lardilar.

Hokimlarning nodonligi esa xalq uchun eng katta zarardir. Aflatun, hokimning tarbiyali, boshqaruvining ko'ngildagidek b lishi shahar aholisi uchun juda muhimligini uqtiradi. Bubadanga ovqat, kemaga malloh (dengizchi) kerak b lgani kabi zaruriy narsadir, deydi u.

Kasal badan qiyinchiliklarga chidamsiz va yaxshi, samarali rni bajarishga qobiliyatsiz b lgani kabi kasal ruh ham vuksak va foydali narsalarning farqiga bormaydi. Va ularni teb ololmaydi. Ruhning kasalligi ilohiy boshqaruv odobini sara rad etadi. Aflatun, zlarini bilimdon va xushxulq deb bilgan, lekin aslida unday b Imagan hokimlarning z shaxsiyatlariga ortiqcha e'tibor talab etishlarini va ishni barbod qilganliklarini misol qilib keltiradi. U aytadiki, xalq qonun chiqaruvchiga ergashishi uchun qonunning qat'iyligi - olihimmat b lishi, uning (qonunning) kamchiligi - yengilroq b lishi uchun, sohibi qonun boshqaruv sohasida ulkan ishlarni amalgalashirmo i kerak, aks holda ishning mushkilotlari chuqurlashib ketadi. Uning tushuntirishicha, ishni barbod qilgan hokimlar k p b lgan va sohibi qonunning maqsadi aynan hokimlarga qaratilgan b lishi, belgilangan maqsadi ch zilib ketmasligi, uning qonuni abadiy b lib qolmasligi zarur. Agar sohibi qonun maxsus va mustaqil qonunga ega b lmasa, u holda uning ishi xayrixohlik bilan qabul qilinmaydi.

U yana, sohibi qonun uchun eng foydali va tahsinga loyiq narsa qonunning ixtiyoriy zarurat usulida amalgalashirilishi, shuningdek, hasad xizmatkorlar tabiatiga mos b lgani uchun, hokim hasaddan holi b lishi kerak, deb tushuntiradi. Agar qonunchilik erkinlik bilan ixtiyoriy amalgalashirilsa, u holda b ysunish va itoat ham fuqaro tomonidan xayrixohlik va quvонch bilan qabul qilinib, uzoq muddat davom etadi. Bu oyalar va ularning aksini u, forslar, Eron hokimlarining hayoti va odatlaridan keltirilgan misollar bilan t Idiradi.

Aflatun, mehr-shafqatlilik va axloqlilik tushunchalari haqida gapirib, sohibi qonun inson tabiatidagi bu xislatlarni alohida inobatga olishi zarurligini va shu xislatlarning ta'sir kuchiga qarab ish yuritishi joizligini eslatib tadi, toki qonun chiqaruvchi qonunni qullarcha itoatkorlikni talab qilish yo'li bilan emas, balki erkin ravishda qabul qildira olsin. Aflatun o'z hikoyalarida eslatib tgan forslar misolida, hokimiyatning hokimdan liga tishi misolida va dengizdag'i urushdan qanday o'ljar olingani misolida, qullarcha itoatkorlikning illat ekanligini k rsatadi. Bu yerda, bir shahardagi dushman

qanday qilib d st b lib qolgani haqidagi voqeani eslatib tish rinlidir. Qonun chiqaruvchi, qo'l ostidagilarning d stlik tuy ulari mavjudligini kuzatgan holda, qonunning kamchilik va illatlardan xoli b Iishini ta'minlashi uchunjoriy etgan qonunlarini chuqur ishonch va bilim bilan takomillashtirishi zarur. Aflatun, qonunlarning erkin itoat etish y li bilan qabul qilinishi va undan keladigan foyda hamda qonunlarga qullarcha itoat va majbur etish y li bilan qabul qilinishi va undan keladigan zarar masalalarini tushuntiradi. Aflatun xudoj ylikda pay ambarona karomating ahamiyati haqida eslatib tadi. Agar shahar z qonunchiligidan haqiqiy muhabbat, yuksak axloq, barkamol aqlga ega b lmasa, uning qismati halokat va parokandalik b ladi, agarda bu uch (g zal nuqtalar) b Isa, oqibatda u farovonlik va baxtga yetishadi. Buni Aflatun butun shaharga ham, bir uyg'a ham bitta odamga ham barobar taalluqli deydi.

T RTINCHI B LIM

Aflatun, z mavqeい va odamlar jamoasi borligi uchungina shahar deb ataluvchi shahar, haqiqiy shahar emasligini, haqiqiy shahar aholisiadolatli qonunlarga va boshqaruv qoidalariга rioya qilishlariga, xudo yorlaqagan rahbarga ega b lishiga va odamlarning tahsinga loyiq odatlari va axloqি r yobga chiqishiga shart-sharoit yaratilgan, joylashgan yeri, tabiiy sharoiti qulay, ya'ni unga aholi uchun oziq-ovqat va boshqa zarur narsalarni olib kelish mumkin b lgan shahardir, deb tushuntiradi.

Aflatun, agar biror odamning odati va tabiatи (adolatli) Qonunga mos, g zal va talabga javob beradigan b lmasa, u doimo pastkash, jirkanch b Iib, har gal qonunni buzganida jinoyatchi sifatida qoralanadi, degan oyani ham eslatib tadi. Misol tariqasida u, dengizda suzish va shunga xhash sarmoya keltiradigan ishlarga hamda turli san'atlar (hunarlar) bilan shu ullanishga zlarini majbur etgan, z ruhlarini tarbiyalab keyin esa mashqni t xtatib q ygan jasur odamlar haqida hikoya qiladi. Aflatun, zlarining mashhur shoirlari

Homerning, zini- zi mensimay q ygan arslonning oxiri jasurligini y qotib, ohulardan ham q rqadigan bo*lib qolganligi haqidagi she'rini keltiradi. Aflatun mamlakatdagi tuzurnning g zal va yaxshi b Iishini qonun chiqaruvchining bilimdonligi hamda zga tuzumlardagi farovonlik va boshqa iiobiy jihatlardan xabardorligi bilan bo liq, deb hisoblaydi. Yana sohibi qonun mamlakat aholisini boshqaruv silsilasidagi qonunlarga rioya qilishlarini va b ysunishlarini ta'minlay olsagina a'lo darajadagi davlat tuzumi bo'lishi mumkin, deydi. Aflatun hokimiyat masalasiga ham e'tibor beradi; ehtimol, mamlakat aholisi xushxulqqa ega b lmag'an taqdirda hokimiyatga ehtiyoj tu ilar. Agar hukmdor, zamrat yuzasidan va shahar aholisi uchun emas, balki z odatiga k ra hokimiyatga ega bo'lsa, bunday hokimiyat qoralanadi. Ammo, shaharni itoatda saqlash uchun boshqaruvchiga ehtiyoj b Iishi ham mumkin. U shaharni itoat qildiradi, qonunlarni joriy qiladi va bu qonunlar qanchalik ilohiy, adolatli b Isa, shunchalik tahsinga sazovor va qoniqarli hisoblanadi. Agar hokimiyat masalasi haqida mulohaza qilinadigan bo'lsa, bu jihatdan hokimiyat ixtiyoriy qabul qilinganda k proq ma'qul va har tomonlama qulay hisoblanadi, chunki hokim z hukmini aholiga tavsiya qilish bilan ularga qisqa muddatda zlarini tuzatib olishga imkoniyat yaratib beradi. Agarda, hokim shahar ahliga z hokimiyatini tavsiya qila olmasa, ishlar mushkullashadi, hokimning foyda keltirishga imkoniyati b lmay qoladi va uning xayrli ishlarni amalgalashish muddati ch ziliб ketadi. Aflatun, qullar va johil odamlar ustidan hukmronlik va ularni hokimiyatga b ysundirish haqiqatan t ri ish ekanligini, shu bilan birga erkin va mehr-shafqatilarni b ysundirish ta bema'nilik ekanigini tushuntiradi.

Aflatun shahar aholisi qanchalik mehr-shafqatli b Isa, ularni boshqaruv shunchalik yuqori darajada ilohiy b ladi, deb hisoblaydi. Agar ularning hokimi noloyiq bo'lsa, u holda, toki u ilohiv avlodga mansub shahar hokimi b lish darajasiga yuksalmaguncha, aholining ozgina qismidan tashqari, boshqa o'z hukmi ostidagilar bilan til topisha olmaydi. S ngra u

aytadiki, boshqaruv turlarining soni qonunchilikning soniga mutanosibdur, chunki hokimiyat qonunlarga b ysunadi, ulardan hosil b ladi va ularga asoslanadi. Boshqaruv ham qonunlarning soniga va mavqeiga bo liq. Yaxshi boshqaruv, yaxshi qonunlarga bo liq, yomon boshqaruv -- yomon qonunlarga, yetuk boshqaruv - yetuk qonunlarga bo liq.

Aflatun aytadiki, zining kamolati yoxud davlati bilan yoki shuhrati bilan hamda tahsinga sazovor b lmaydigan va dilxush hisoblanmaydigan biror xususiyati bilan kekkayib yuruvchi hokimlar takabbur hokimlardir, aslida hokim, fuqarolarning pokdornonligiga e'tibor berishi, hamda z shaxsiyati va k ngilxushligi bilangina shu ullanuvchi ba'zi behayolarga xudo nomidan shafqatsiz munosabatda b lishi, g zal va dilxush taassurot qoldirmaydiganlarga muruwat k rsatmasligi zarur. Aflatun, hokimning nimalarga e'tibor berishi haqida yozadi. Bu awalo -moddiy huzur, s ngra ruhiy, keyin ulardan tashqari b lgan barcha narsalar, z navbat bilan. Aflatun, k p gapirish bilan qiziqib ketib misollar keltiradi, chunki ularni foydali hisoblaydi va nihoyat,

illar va otalar haqida gapiradi. Ular qanday b lishlari kerak, qonunlarni qanday bajarishadi, hayot yo'li qanday boshlanadi, umrlari oxirida ular nimalarga erishishlari haqida fikryuritadi. S ngra, ushbu mehr-shafqat y lining qiyin va yengil tomonlarini tushuntirib beradi. Shu munosabat bilan u mashhur she'lardan misollar keltiradi.

Aflatunning fikricha, agar shoир, bahslashuvchi yoki mutakkilim (notiq) bir-biriga zid fikrlar aysalar, u holda sohibi qonun faqat foyda keltiruvchijihatlarini himoya qilishi zarur. U, lgan odamlarni k mish marosimi, kafan bilan

rash haqida shoirlarning mulohazalaridan misollar keltirib, bu haqda sohibi qonunning fikri qanday b lishi zarurligi va azasi utilayotgan odamlarning o'zları (vasiyat qilib) nima deganlarini inobatga olish kerakiиги т risida yozadi. Aflatun, odamlarga qonunni manzur etish uchun qanday choralar k rish kerakligini tushuntiradi va misol tariqasida bolalar bilan mutoyim muomalada b luvchi shifokor haqida

zlaydi, s ng hamma tabiblar z yumushlariga k ra birlariga xshashliklarini eslatadi. Xuddi shunga xhash, odamlarni t ri y Idan yetaklab borishda va amaldagi qonunlarni hurmat qilish hamda boshqalar uchun saqlab aolishga majbur qilishda sohibi qonunlarga hokimlar taqlid qiladilar. Aflatunning fikricha, shahar aholisining sonini tartibga solishning asosi - nikoh va tu ilish haqidagi qonun bo'lishi zarur. U oljiy darajada tartibli va yaxshi ishlangan b lishi kerak. Aflatun ba'zi chalkashliklar haqida va sha zamonlardagi qonunlarda jarima hamda jazo kabi choralar b lganligini eslatib tadi.

Aflatun, qonunlarni yaratishdan avval muvaffaqiyatli kelishuvlar, majburiyatlar va tabiiy holat kabi tayyorgarlik choralar k rilmagan b Isa, qonunlar insonlar yuragiga hech jo b lmaydi, deb tushuntiradi. Kelishmovchilik insonlar orasidagi munosabatlarni buzuvchi bir omildir. Shunday b Iganda odamlar birlashtiruvchi va fikrlarini jamlaydigan qonunga murojaat etishga ehtiyoj sezadi. Uzoq davom etuvchi axloq inqirozi va xalqqa mansub zerikish kabi holatlar yuz bergenida aholi bahslar, nutq va tushuntirishlar orqali qonunga b ysunishga chaqiriladi. Agar bu uch holat tayyorlangan b Isa, ular odamlarning qonunlarni ixtiyoriy qabul etishlariga shart-sharoit yaratadi. Odamlar qonunlarga murojaat etishga majburlar, shuning uchun ham ular murosaga kelganlarida qonunlarni mammuniyat bilan kutib oladilar. Ammo bu yerda bu uch holatdan tashqari boshqa bir holat k zda tutilmoqda. Bu yerda sohibi qonunlar va hokimlar takomillashtirishlari zarur b Iganda xom yo'1-yo'riqlar haqida gap boradi. Yaxshi xulq-atvorli b lishga ahd qilgan yoshlar va nodonlar toki qonunni osonlik bilan qabul qilishlari va unga b ysunishlari uchun faollik k rsatishga qodir b Imagunlaricha sha xom yo'1-yo'riqlarga ergashadilar, chunki johil odamlar oson qulq soladilar. Aflatun yana, shahar aholisining ruhlari, badanlari, odatlari va tutgan rinnari qanday farmonlarga muhtoj ekanligi haqida ham tushuntirish beradi.

BESHINCHI B LIM

Aflatun, ruh eng ezgu olam b lgani uchun inson awalo zining ruhini kamol toptirishi zarurligi haqida gapiradi... Ruhni e'zozlash - uning ehtirosini qondirishdan iborat emas, chunki, agar shunday b lsa, (ya'ni faqat ehtirosni qondirish b lsa) bolalar va johil odamlarda paydo b luvchi z ruhiy ehtiroslarini qondirish istagi, ruhni e'zozlashga intilishday tuyulardi. Ular nimani yaxshi va lazzatli deb bilsalar, ruhlari ham sha narsalami xohlardi, vaholanki, bu ehtiroslarni qondirish kishiga ulkan zarar keltiradi. Aslida esa ruhning qadr-qimmati uning poktanishidan va ilohiy qonunlarda maqtovli hisoblangan istaklarini qondirishdan iborat b lishi kerak. Agar muayyan istaklar qonunda qoralansa, ruh ulardan rnuhofaza qilinsa, e'zozlansa sha istaklar tez orada zararli b lib qoladilar. Ruh b lmasa badan ham bo'lmasa edi, degan tushunchaga suyanib, ruh badandan afzalroq, deb ylagan odam xato qiladi. Aflatun bu muammoni qiziq bir yinda tushuntiradi. S ngra u inson bajaradigan k p ishlarda, masalan, boylik tplash va hakazo ishlarda, ruhni e'zozlash zarurligi haqida gapiradi, sha ishlarda ruhni qanday e'zozlash kerakligini k rsatadi. Keyin Aflatun ruhni e'zozlashning qanday xillari borligi va qonun chiqaruvchi rahbar ruhni e'zozlashga e'tibor berishi zarurligini ta'kidlaydi.

Aflatun ruh e'zozlangandan keyin badanning e'zozlanishini tushuntiradi. Olijanob badan z g zalligi, kuchi, zaifligi, so lomligi yoki semizligi uchun olijanob emas, balki qonunlarga mos hayot tarzi b yicha ma'qul k rilgan odatlarga rioya qilgani uchun olijanobdir, Inson tabiatini tarbiyalashga b lgan zarurat, badanni e'zozlashni taqazo qiladi. Bu fikrni Aflatun foydali misollar vositastda keng tushuntiradi. Bolalar hali r b lsalar, ularning badanini e'zozlashga qaratilgan qonunlar, ita yosh va qari odamlarning badanlarini e'zozlashga qaratilgan qonunlarga xshamaydi, deydi u. Aflatun, ruhni e'zozlashga qaratilgan qonunlar chet elliklar, shahar aholisi va qarindosh-uru lar uchun bir xil, ularni badanlariga taalluqli qonunlar esa chet elliklarga boshqa, shahar ahliga boshqa b lishi kerak, deb

tushu ntiradi. Tarbiya ishida chet ellik va qarindosh-urug' qilgan jino tlar uchun fbir xil) jazo b lishi kerak, chunki bu novatlar qonunlarni bir xilda oyoq osti qiladi.

Aflatun axloqiy fazilatlarni qanday zlashtirish mumkinligini tushuntiradi. Bunday yaxshi odatlar vaqtincha o'zlashgan b ladi, chunki jamiyatlar va barcha odamiarda odatlar uzoq muddat zlashtiriladi. Adolatli, pok, jasur b lishga odat qilish, shu bilan birga yomon qiliqlardan qutilish uchun ham ma'lum muddat tishi kerak. Bu vaqt davomida jnson zining yomon qiliqlaridan voz kecha oladi. Agar odamda tu ma, kuchli urur tuy usi bo'lmasa, u holda b sha odam z ruhini mashq ila tarbiyalashi zarur, chunki b zi sevgan insonning k p illatlarini sezmaslik odamning tu ma xislatidir. Zero shunday ekan, shahvoniy xohishlarga erk bermasiik uchun albatta kuchli ururb lishi kerak. Insonni halokatga olib boradigan narsalarni ruhiga ravo k rmaslik uchun bunday hollarda azabdan ham ijobjiy foydalana bilish va ruhni doimo zidan k ngli t lmaslikka rgatish kerak.

Aflatun aytadiki, tarbiyali odamlar o'z ruhlarini doimo quvonish, ortiqcha kulish, qattiq xafa b lish, ortiqcha qay urish kabi holatlarda m tadillik doirasidan chiqmaslikka majbur qila olishlari kerak. Aflatunning aytishicha, odamlar ma'naviy fazilatlarga erishishni istab, iltijo qilib, ularni zlashtirishga e'tibor berishlari kerak, toki axloq qonuniy, maqtovlarga sazovor va ilohiy bo'lib qolsin.

Agar inson ilohiy ezbiliklarga erishishni umid qilsa, uning hayoti quvonchli, turmush tarzi esa, juda g zal b ladi. G zal hayot tarzi esa xalq nazarida ham, xudo nazarida ham yuksak b ladi. Buni k ra bilish va yaxshilab ylab k rish kerak. Aflatun bu fikrni mufassal ifodalaydi, manzur sanalgan hayot tarzi qanday b lishi kerakligini, har bir ayrim holatda bu hayot tarzi axloq va qonunga muvofiqmi yoki muvofiq emasligini k rsatadi; ulardan ba'zilarini misol tariqasida eslatib qau. Bu misollarda u oqillik haqida eslatib, mashaqqatdan rohatni afzal k rish bema'ni hayot tarzi ekanligini, rohatdan mashaqqatni afzal k rish ma'qul hayot tarzi ekanligini tushuntiradi. Yana u so liq, jasurlik, bilim va hakazolar haqida Lepcraui.

Aflatun, qonunlarni joriy qilish uchun davlat boshqaruvida tayyorgarlik k rilgan taqdirdagina shahar tartiboti mukammal b lishi mumkinligini eslatadi. Bu tayyorgariik ishlari qonunning ustuvor va nufuzli b iishini ta'minlaydi. Shu munosabat bilan u, kashtaning guli va chokini misol keltiradi. U ikki xil davlat boshqaruvi mavjud ekanligi haqida gapiradi. Bir xilida odamlar ustidan hokimlar turadilar, boshqasida qonunlar hokimlarga ham taalluqli...

Aflatun, boshqa bir foydali oya - hokimiyat haqida eslatib tadi. Ilohiy qonunni idrok etishga tayyorgarlik k rish va quyidagi yana ikki oyani amalga oshirish uchun hokimiyatga ehtiyoj paydo b Iadi. Bu oyalaridan biri - sa'y-harakati, hunarlari va maqsadlari (adolatli) hokimlarga qarshi b Igan yovuz niyatli odamlardan shaharni tozalashdir. Boshqa bir oya - pand-nasihat y li bilan faravonlikka intilish va odamlarning ilohiy qonunni osonlikcha va quvонch bilan qabul qilishlarini ta'minlashdir. Aflatun misollar keltirib, ushbu fikrlarni qisqacha ifodalaydi...

Aflatunning fikricha, shahar tartibotida eng asosiy narsa multk, noz-ne'matlarni t ri taqsimlashdir. Shunga e'tibor qilish kerakki, k pchiik odamlarning ishi j nlashib, bachkanalashib ketmasin, zarur narsalarning ozayib ketishi odamlarni faqir ahvolga solib q ymasin. Avvalo, ycr va joylarning miqdori, keyin ularning egalari va tutgan rirlari, s ngra nihoyatda zarur narsalar b Igan oziq-ovqat, ekiladigan yerlar, saroy va shaxsiy uylarning miqdori hisobga olinishi kerak. Aflatun taqsimot ishini juda qiyin, lekin zarur ish ekanligini eslatadi. Rahbar z qonunlarini asoslab aks ettirishi lozim. Aflatun z zamonasida ma'lum b Igan misollarni keltirib, sohibi qonunlar shahar aholisiga yer b lib berayotganlarida qonun loyihalarining joriy qilinmoqchi b Igan b Hmlarini xalqdan yashirmasiiklari kerakligini aytadi.

Bolalar va smirlar hamda johil odamlar masalasiga Aflatun yana bir bor qaytib, ularni qanday boshqarish kerakligini k rsatadi. S ngra u, qonunlarni va boshqaruvni hurmat qilish hamda ularga jiddiy ehtirom bilan qarash

zarurligi haqida gapiradi. Aflatun, mulkni befoyda jamg'arishdan farqli ravishda mulk egasi b lish yomon odat emasligini, chunki mulk halollik bilan t planadigan bo'lsa, qashshoqlikda yashashga qaraganda badavlatlik afzal ekanligini t shuntiradi. Agar mol-mulk nafsoniyat uchunt planadigan bo'lsa, unda odam bir kun uyatga qoJadi. Shunday qilib, manfaatdan zini tiyish, qanday qilib b lsu ham nopolk yo'l bilan erishilgan manfaatdan yaxshiroq, deydi u. Bu bobda Aflatun mol-mulk orttirishning yo'llari haqida batafsil gapiradi va yunonlarga ma'lum b Igan usuliarning qaysi biri halol, qaysilari haromligi haqida misollar keltiradi. Bufikrlar sayohat va tijoratga ham taalluqli. Aflatunning fikricha bu halol ishlarning majmuasi: avlodga zarar keltirmaydigan mol-mulk orttirish va ruh hamda badanning e'zozlanishi tufayli tahsinga sazovor ish hisoblan mish qonunlar muqaddimasi b Igan tarbiyadir. Boshqalarga zarar keltiradigan narsalar esa yomonlanadi. Zararkunandalikdan voz kechish, zararkunandaiikka intilishdan afzaldir, chunki tarbiya va qonunlarning maqsadlari — odamlarni yomon ishlardan tiyishdir. Qonun chiqaruvchining faqirlarga va boylarga bir xil e'tibor berishi shartligi, ularning ruhlarini tuzatuvchi va yaxshilovchi qonunlar yaratishi zarurligi haqida u k p gapiradi.

Rahbar yana o irlik o'lchovi, don-dun va shakarga xshash narsalar Ichovlari haqida ham hech kimga zarar keltirmaydigan savdo haqida qonunlar chiqirishi kerak. Shu bilan birga qonun chiqaruvchi, qonunlarda hamma badavlat va faqir kishilarning ahvolini aks ettirishi zarur, toki qonunlarni buzuvchi va zining nuqsonlarini oxirigacha tuzatmay razilliklarni yangilovchi odamlar toifasi nazardan tushib qolmasin...

OLTINCHI B LIM

R bobda Aflatun, fozillar shahrida hokimlar va hokimiyat durust tabiiy tartibga keltirilgan b lishini, bunday tartib **be** Imagan shahar yaxshi hisoblanmasligini tushuntiradi.

Hokimlar rtasida tabiiy tartibni rnata olmagan qonun chiqaruvchi ko'p tmay masxara b ladi va nihoyat uning ishlari tushunarsiz b lib, chiqargan qonuni hamda u bilan birga shaharning o'zi ham inqirozga yuz tutishi mumkin.

Aflatun, agar shahar aholisi ma'rifatsiz, tajribasiz odamlar va bolalardan iborat b lsa, u holda ular sohibi qonun rnatgan tartib va boshqaru usulini yaxshi qabul qilmaydilar, deb hisoblaydi. U, qonunning tartib-qoidalarini qabul qilishning shart-sharoitlari haqida gapirib, shahar ikki holda: yo u qadimiy b lgani uchun yoki yangi b lganidan aholi bilan gavjum b lmasligini k rsatib tadi. Agar shahar qadimiy b lsa, u holda qonun chiqaruvchi rahbarning ishi osonlashadi, chunki bu shaharda aholi axloqi va ahvoliga ta'sir tkazuvchi hamda keyingi qonunlarga muqaddima b ladigan avvalgi qonunlar kuchini y qotmagan b ladi, agarda shahar yangi b lsa, u holda sohibi qonunning ishi ancha qiyinlashadi, chunki u, odamlar orasidan qonunlarni qabul qilishga tabiatan tayyor b lgan kishilarni tanlab olishi kerak b ladi, shunda sohibi qonun ular bilan hamkorlikda ishlay oladi, k ngillarida qonunga hurmat uy ota oladi va ularni yordamga jalb eta oladi.

Agarda, ushbu shahar qonunlari bilan boshqa shahar fuqarosi tanishib, shu shahar aholisiga vatandosh b lganlari uchun ularga ergashsalar, u holda bu shaharga mansub qonunlar boshqa shaharlarga ham taalluqli b ladi. Qonunlarni joriy etish uchun hayot tajribasiga ega va xush xulqli odamlarni jalb etish kerak, ammo aslo bu ishga go'l va johil odamlarni y latmaslik darkor. Agarda sohibi qonun tasodifan bundaylarga r bary b lib qolsa, ularni tartibga solish uchun nimanidir ularning tabiatiga mos ravishda zgartirib tartibga solishi va qonunlarini tan oldirib, sha qonunlarga b ysunib yashay olishlariga ishontira olishi kerak. Biz awal eslatib tgan bu fikrni Aflatun ham Krit va boshqa shaharlarning aholisi haqidagi misollarda ta'kidlab tadi.

Aflatun, yangi qurilayotgan shahar qanday ahvolda b lishi, unda odamlar qanday joylashishi, hayot kechirish uchun zarur mahsulotlar qanday taqsimlanishi, aholi nimaga

muhtoj b lishi mumkinligi, yoshlariqa qarab vazifalar qanday b lishi haqida gapiradi.

OqsoqoIlar amalga oshiradigan va takomillashtiradigan ishlar yoshlari uchun t ri kelmaydi. Faylasufbuni ishonchti ravishdaisbotiaydi.

Aflatun, odamlar orasida tartib o'rnatilgandan s ng urush b lib qolish ehtimolini hisobga olib, harbiy q mondonlarni va boshqa rahbarlarni tayinlash kerak, deb ta'kidlaydi. Keyin u tartibot oyasiga taalluqli boshqa bir fikrni eslatadi. Ehtimol, butunlay t ri tartibni darhol rnatib b lmas, deydi u. Agar ba'zi noshud va ishni uncha yaxshi bilmaydigan hokimlar (ishdan) chetlatilganda, ulardan faolroq va ustaroq boshqa biri topilsa, u holda ikkinchisi faqat oqk ngillik va haqq ylik bilan oliv maqsadga yetish uchun tartib o'rnatadi.

Aflatun, kengashlar tkazilayotganda vazirlar, savdogarlar va mansabdorlarning bajarayotgan ishlari, ularning zaro munosabatlari - ahil yoki noahil ekanliklariga katta e'tibor berish zarurligini va shu bilan birga sohibi qonunlar va shahar aholisi tomonidan ularning fazilatlarini e'tirof qilib ra batlantirish kerakligini ta'kidlaydi. Aflatun rahbarlar uchun zarur bo'lgan turli fazilatlarni tushuntiradi. Eng birinchi fazilat - oqk ngillik, ikkinchisi - mehrshafqat, uchinchisi - kelajagi porloq bo'lishi, t rtinchisi - obro-e'tibor qozonganligi deydi u. Y lboshchilarga kelsak, ularning barcha fazilatlari foydali bo'lib, moddiy ne'matlarga taalluqli, ularning rtasidagi tartib, boyliklari miqdori asosida b lishi zarur. Bu tartiblarning hammasiga rioya qilish kerak. Aflatun z fazilatini qabohatga almashtirgan, tanbal va jar odamlarga qarshi hokimlar kurashsaiargina ma'qil tartib b lishi mumkinligini tushuntiradi. Agar ularning faziat va qabohatlarini huquqshunos hisobga olib tartibga keltirmasa, qonun buzilishi mumkin.

Aflatun shaharda tartib rnatish b yicha qiziq bir oyani eslatib tadi. Bu - d stlikni paydo qiluvchi tenglikka taalluqli bo'lib, ularning ikkalasi ham tartib rnatishda katta ta'sir kuchiga ega. Qullar va badar a qilingan odamlar bilan erkin bo lib tu ilgan va fazilatli odamlar teng darajada fozil

b ladilar, deb tushunish xatodir. Tenglik ularning har **biriga** ato etilgan, **zi munosib b lgan** mavqedir. Bu tenglikdan muhabbat va **d** stlik tu iladi...

Uxarajat qilishda xotamtoylig va ziqlalik haqida **so'zyuritadi**. Agar yashash uchun beriladigan mabla odamlarning xarajatiga **t ri** kelmasa, **turli nomaqbulchiiklar ro'y** beradi. Bu **-boshqarilishi** eng qiyin **bo'lgan** ishdir. Kimda-kim **z** ixtiyorida **b lgan** mulkni foyda chiqarish uchun muomalaga **q shmay**, **zi uchun jam arsa**, juda katta zarar keltiradi. Hokimlar bunday odamlarni nazorat qilishlari (mulknishlatmay jamg'arishlarini) man etishlari va boylikni sovurishlariga **yo'l q ymaslikJari** kerak. Aflatun bu fikri batafsil izohlaydi va **z** mabla larini ortiqcha sarfiyadiganlarning illatlari haqidagi masalan tushuntiradi, chunki xuddi sha odamlarning sarf va mabla lari shaharga **oyat** katta kulfat va zarar keltiradi.

Aflatun **q riqlovchilar** va **soqchilar** haqida eslatadi. Ular ikki xil **b** ladilar, deb **ta'kidlaydi**. Birinchisi shahar **q riqtaydiganlar**. Ulargatungi **soqchilar** va **muntazam q shin** askarlari kiradi. Boshqasi esa, qonunlar va saltanatni **q riqlovchilardir**. Bular hukmdorlar, voizlar, rahbarlar va mansabdorlardir. Aflatun bunday davlat **tuzilishini** dengizda suzib borayotgan kemaga xshatadi. **U** yana choparlik aloqalarining, **davlat** ishlarida hushyorlikning foydalari, tanballikdan voz kechish va **q riqchilar** saqlashning foydalari haqida eslatadi.

Aflatunning fikricha, mansabdorlarni **t ri** tayinlash ulkan foyda keltiradi. Shu bilan birga **u xalq** ichida yurib, gap teradigan jouslar va ay oqchilar xususida ham **t xtalib o'tadi**. **S ngra** u erkaklarning mohiyatiga **t xtaladi**. Bu masalani tahlil qilish foydadan xoli emas. Chunki bu masala qonun chiqaruvchi va hokimlarning ishlariga yaqin ishlarni amalgalash uchun erkaklarni tanlash muammosiga **taalluqlidir**. Aflatun yetarli miqdorda **b lishi** kerak **b lgan** tabiiy **idoralari** **t risida** batatsil gapiradi. Yuzlik, yuzlikka nlik, nlikka birlik, birlikka **z rni**, holati va vaziyati jihatidan **to"g'ri** kelishi zarur. U yana dastyorlik masalasiga **t xtalib**, shahar

ahol uchun eng muhim narsalardan biri dastyorlarga ehtiyoj ekanligini tushuntiradi. Dastyorlik ikki xil **bo'ladi**. Birinchi xiliga erkak va ayol qullar kiradi. **Ikkinchisiga** - tinchlik davrida va urush paytlarida ham shahar ahli muhtoj **b ladigan hayvonlar** kiritiladi. Shahami idora etishda va qonunlar tuzishda qonun **chiqaruvchilar** va **hokimlar** buni hisobga **olishlari** kerak.

Aflatun suv masalasiga ham e'tibor beradi, chunki shahar aholisi uchun suv manba'larini tartibga solmay turib hayot kechirish mumkin emas.

Qonun **chiqaruvchilar** va **hokimlar** suv muammosiga, daryolarning zaniga katta e'tibor berishlari zarur. Bir yerda suv ko'p **b lib**, birovlar suv bilan **ta'minlanib**, boshqalar suvga muhtoj **b lmasliklari** uchun **bu muammoga adolat** bilan yondashmoq kerak. **U, ekinzorlarni** su orish va kerak **b Isa**, muhtojlar uchun jamoat quduqlarini qazish **b yicha q shimcha** tadbirlar amalgalash uchun oshirish zarurligini ta'kidlaydi. Bu shaharlarda hayot kechirishning eng muhim omilidir. Aflatun, qonun **chiqaruvchilar** va **hokimlar** suv **inshootlariga** alohida **e'tibor** bilan qarashlari zarurligini **k p marta** **ta'kidlaydi**. **S ngra u, boshqa** bir fikr - **odamlar** dasturiyalma deb **bilishlari** kerak **b lgan**, shahar uchun zarur **narsalar - zakot**, xiroj, juzya kabi soliqlarni solish tartiblari haqidagi **fikr t risida** gapiradi. Soliqlar har xil **b ladi** va ular qonun chiqaruvchi bosh qotirishi kerak **b lgan** **narsalar** qatoriga kiradi.

Qonun chiqaruvchining hayot tarzi shahar aholisining hayot tarzi va **ularning qonunlariga** zid **b lmasligi** kerak.

Aflatun jinoyatlar va jazolar haqida gapirar ekan, jmoyatlar ikki xil **bo'ladi**, deydi. **Ulardan** birinchisi **qonunga vennmaslik**, boshqasi esa qonun ma'qul **k rmagan ishlarni q shdir**. Agar jinoyat fuqaro tomonidan **qilingan b Isa**, **u holda hokim** qonun tomonidan **k zda** utilgan jazoni **q Ilaydi**. **E** katta jinoyat - rahbar shaxs tomonidan **qilingan jinoyatdir**. Bunday holatda boshqa **hokimlar** uni tarbiyalash va unga **ta'sir tkazish** choralarini **k rishlari** kerak. Agar **hokim e'tibor berilmasa**, bunday jinoyatlar shahar illatlarini **i k** payishiga va shaharning inqiroziga sabab **b ladi**.

Afiotun, yuqorida aytib tilgan, ammo oldingidav umuman farovonlikni emas, balki shaxsan ziga farovonlik tilaydigan shahar aholisining hayot kechirishlari uchun zarur bo'lgan mabla lar t risida eslatib tadi,

Aflotun, musiqa san'atlariga aloqador b lgan hokimlar va mansabdorlar qanday ishlar qilishlari kerakligini eslatib tadi, chunki bu san'atlar faqat kerak lib qolgandagina emas, balki hamma vaqt ham zarurdir. Uning fikricha bu san'atlar ikki xil bo'ladi: ba'zilari kurash va harbiy ishlarga undaydi, boshqalari esa osoyishta hayot va quvонchga da'vat etadi. Qonun chiqaruvchi va hokimlar bu sa'antlarni tartibga solib, qonunlar vositasida odamlarni san'atlar (hunarlar) bilan shu ullanishga ra batlantirishlari kerak.

YETTINCHI B LIM

Aflotun bu b limni, sohibi qonunlar o'z asrining va kelgusi asrlarning odamlari murojaat etadigan ta'limot joriy etishlari zarurligi haqidagi masalani tushuntirish bilan boshlaydi. Bu eng muhim ish ekanligini eslatib tadi. TaMimotlar bosqichma-bosqich va davlat ishlaridagi boshqa tadbirlar bilan birga amalga oshiriladigan asosiy ish bo'lishi zarur. Bu ta'limot avvalan shu davrda urf b lgan odatlami soxtalashtirish bilan mash ul odamlarga nisbatan q llanishi kerak.

Bu soxtalashtirishlar qonunni yaxshi bilmaydigan odamlar va bolalarda muayyan bir illatlarni paydo qilishi mumkin. Agar ta'limot va qonularga riatish ishlari bosqichma-bosqich va izchil olib borilsa, u holda ular a'lo natija beradi.

Aflotun bu ta'limotlarni tahlil qiluvchi va k rib chiquvchilarga yozilmagan urf-odatlar xalaqit bermasligi kerak, deb eslatadi. U misol tariqasida qadimgi sohibi qonularning bu odatlarini r ganib chiqqan va b zil ahamiyatsiz s zlarning k p ma'nolarga ega ekanligini aniqlagan shoiriarning s zlarini keltiradi. U, qisqa yoki bayon qilinadigan nutqlardan iborat bir necha xil nutqlar mavjudligini va ulardan qaysi biri afzalroq ekanligini

zarurligini eslatadi. U yana pand-nasihatlar t risida gapirib o'tadi. Shahar aholisi bu nasihatlarga quloq solsalar, ularning ko'ngillari yumshaydi, ularda nazokat va qobillik paydo bo'ladi, o'zlarini itoatkor bo'lib mayin tortadiar. Aflotun, shahar aholisi, yo tib ketib nom-nishoni qolmagan odam terti yoki hayvonatni, yoxud ayriiddiy biror narsani tushunishni dildan xohlab e'zozlashlari haqida misol keltiradi. Bu ishlarning foydali tomonlarini aniqlaydi. Bu foydalardan biri o'z tabiatlariga k ra tajribasiz k pchilik odamlarning, yozilmagan odatlardan, ularning mohiyatlarini zo'rg'a tushunsalarda, biror narsa bilishga intilishlaridandir. Ikkinchisi, bu odamlar biror yangilikka hayratlanib qaraydilar. Nihoyat uchinchisi, ular bu aroyibotlarning mohiyatlariga yetish uchun qonunni saqlab qoladilar. Shu rinda Aflotun shaharlarning fuqarolariga ma'lum b lgan va ular tub ma'nosiga yetmoqchi b lgan kitoblar haqida eslatib tadi. O'z she'rlarida bularning hammasini tasvirlagan shoirlar tufayli bu voqealardan xabardor b lindi. Homer va boshqalar shunday shoirlardir.

Aflotun, sohibi qonun z shahrining aholisidan yozilmagan urf-odatlarni saqlash, r ganish va ularga itoat qilishni talab etisbi zarurligi haqida gapiradi. Hech qaysi sohibi qonun zidan oldingi sohibi qonun tomonidan amalga oshirilgan ishlarni rad etmasligi kerak. Lekin, oldingi sohibi qonunning qarorlaridan ba'zilarini zgartirish zarurati paydo b lsa, u holda shahar aholisi ulardan (ya'ni zgartirilishi kerak b lgan moddalardan) voz kechishlari zarur va bu o'zgarishlar qonularda z aksini topishi kerak. Bu, ulaming qonunlaridagi ma'nosi buzilgan moddalarga ham taalluqli. Ayni Aflotun moddalarni zgartirish haqida gapiradi.

Sohngra sohibi qonunlar mniga keladigan boshqa bir sohibi qonunlar t risidagi masala k riladi. Sohibi qonun bo'ladi i masala k riladi. Sohibi qonun zidan keyin qilsa, b.. bilan u shahar aholisining k ngliga, ayniqsa, ular n... odamlarning k ngillariga ul ila solib q yadi, ma b lar ekan, deb qalblari zirillab kutadilar va

ABU NASR FOROBIV

keyingi sohibi qonun joriy etgan qoidalarga itoat etishga xohish paydo b lishini (Tangridan) iltijo qiladilar. Aflatun, hayot sohibi qonunda, g yoki undan keyin boshqa sohibi qonun kelmaydi, degan fikr paydo bo'lmasligi uchun unga ehtiyyotkorlik bilan uqdirish zarurligini tushuntiradi. Agar u shunday ylasa va bundan xalq xabardor b lib qolsa, va tishi bilan uning rniga boshqasi kelganini k rgan xall uchun bu voqeа barcha qonunlarni: zining (hozirgi) sohibi qonunini ham keyin kclganining qonunlarini ham rad etishiga sabab b Iadi. Sohibi qonun xalq bilan birgalikda qonunlarni rad etish va tan olish orasidagi rta y Ini belgilab olmo i darkor. Buning uchun sohibi qonun gitlar, qonunlar va inson illatlarint rghanish borasida uzoq vaqt ishlaydigan yordam beruvchi odam paydo b lganligidan xalqni xabardor etishi kerak b ladi. Agar undan, xayrli ishlarda yordamchi shaxs uning ziga xshaydimi deb s rashsa u inkor etmasligi, aksincha xalqqa zarar keltirmasligi haqida ogohlantirishi zarur. Aflatun shaharlarning ahotisi va sohibi qonunlarning hayotidan misollar keltiradi.

U qonunlarning ikki xil bo'lishi haqida gapiradi. Birinchi xil qonunlarga, har qaysi sohibi qonunda uchravdig'an qonunlarni joriy etishda, shahar ahvoti va vaqt ziqligidan shoshma-shosharlik asosida paydo b ligan holdagilari kiradi. Boshqa bir xiliga esa zgarmaydigan va asl holini saqlaydiganlari kiradi, bular - tabiiy qonunlardir. Atlotun bu qarindosh-uru larga b ligan munosabat, xayrli ishlarni inkor etish va boshqa misollar bilan t ldiradi.

SAKKIZINCHI B LIM

Aflatun birinchi kitobda ham nishonlanadigan bayramlarning tashkil qilinishi haqida eslatadi. U bayramlardan foyda borligi haqidagi qiziq fikrni bildiradi. Bu yerda birinchi kitobda aytib tilgan foyda haqida emas, emas, chiqadigan e'zozlash va ularning nomlarini yangilashdan kelib foyda haqida ketadi. Chunki ularni e'zozlash ya mad orqali qonunlar ham e'zozlanadi. Xudolarning miqdorini

AFLOTUN QONUNLARI MOHIYATI

belgilash va ularning har biriga bayramlar hamda qurbanliq qilis rosimlarini tashkil etish lozim, shunda odamlar dilar. Xudolar ikki xil b ladilar: si iniladigan pok fl va e'zozlanuvchi yerliklari, ammo ularga osma sig'nmavdilar. Xudolarning har bir turini belgilash uchun, shuning uchun qonunlarda k zda tutilgan ishlar bilan ularning qur'on hnlid va qonunlarda k zda tutilgan ishlar bilan ularning mehrini orttirish zarur. Bu bayramlarda qurbanliq qilingandan sing yoshlari turli jismoniy mashqlar ushtirishlari kerak b ladi. Bayram shod, xurram tishi uchun madhiya va hazil-mutoyibadan iborat q shiq turlaridan foydalananlilar. Bu xursandchilik va shodiyonalarning hammasi qonunlar yo'rig'iga kirishga tar ibot etish uchun qilinadi. Madhiya va hazil q shiqlar, agar u qonun talab qilganiday haqqoniy b lsa, yoshlarning qalblariga jo b lib, kurash orqali xayrli ishlarga sazovor b lishga undaydi, ularning ra'yini kuchaytiradi, k ngillarini t q etadi vajasoratlarini oshiradi. Bayramlarda qatnashuvchi yoshlari bajaruvchi jismoniy mashqlar yoshlarning shahar uchun foydasi k p bo'lgan kurash mahoratlarini va kuchlarini oshirish uchun zarurdir.

Shahar hokimlari z ishlariiga beparvo b lishlari mumkin emas. Bu, qurbanliq qilishlar va shaharlarning ma'lum bir tarkibiy qismi bo'lgan bayramlarni bezatish san'ati bilan mash ul b ligan odamlarga taalluqlidir. Hokimlar shahar aholisidan haddan tashqari k p odamlarni san'atning bu turi bilan shu ullanishlariga ruxsat bermasliklari, shahar aholisini buzmaslik uchun ularga shaxsiy erk bermasliklari, bu san'atning yomon tomonlarini k rib odamlarda nafrat paydo bo'lishidan saqlash uchun uning yomon jihatlarini namoyish etmasliklari zarur. Bu yerda, zi asli tabiatan nafratlri va qonunlarga zarar keltiradigan narsalarga nisbatan b ligan nafrat tuy usi mustasnodir.

So'ngra Aflatun bayram kuniarida bo'ladigan jismoniy larning haqida eslatib, ularni nomma-nom sanab tadi va o'sha davrlarda ma'lum b ligan yinlarning har qaysisi suvorilik, jang qurollarini ishlata bilish hamda kurashning foydali monlarini k rsatib beradi. Ushbu bayramoma b lishini bayram kuni yoshlarning yuraklariga jo eslatib tadi. Yoshlar bunday yinlarga qiziqib

oddiy kunlari ham shu ullanib turishlari zarurligini va bu tadbirlar, toki yoshlar bayram musobaqalaridan olgan huzurlarini, qonunga xilof narsalardan olgan huzurlaridan afzal k radigan b lgunlaricha davom etishi keraklii uqtiradi. Sohibi qonun bu oyani, ayniqsa, huzurlar taalluqli oyani yaxshi esda tutishi kerak. Uning (huzur, k ngilxushlikning) foydasi qancha ko*p b lsa, zarari ham behad k p. Aflatun bu haqda batafsil gapiradi, so'ng yoshlarning oqilona, xayrli ishlariga t xtaladi. U, xayrli ishlarning yurakka qanday jo b lishi hamda qonundan tashqari k ngilxushliklarning illatl ekanligi haqida s zlaydi. Sohibi qonunning eng asosiy vazifalaridan biri yuqorida eslatilgan qonunlarga katta ahamiyat berishdir.

Aflatun, bu sohadagi qiyinchiliklar, ya'ni bu marosimlarni himoya va nazorat qilish haqida eslatadi. Smirlar va yomon niyatli odamlar faqat tashqi g zallikka oshiqdirlar, shuning uchun ularning bunday xohishlarini ta'qiqlashda hokimiari qiyin ahvolda qoladilar. Bunday smirlar to bir baloga uchramagunlaricha shunday qilaveradilar, oxir-oqibatda bu ahvol shaharni noxush falokatga olib keladi. Sohibi qonun bunday masalalarga doimo e'tibor berib turishi, ularni nazarda tutishi zarur. Shu qatori sohibi qonun, hunarmandlar, dehqonlar, chekkajoylarda yashovchiiarning gunoh ishlariga tegishli masalalarga ham e'tibor berishi, ularni t ri y Iga soluvchi qonunlarni ishlab chiqishi kerak b ladi. Nihoyat, sohibi qonun, tavof qilinadigan yerlar, ibodatxonaiarga katta e'tibor berishi kerak, toki ular nurab, buzilib ketmasin, ularning yomon ahvolga kelshi shahar aholisining yuraklarining, hamda shahar ishlariga mutasaddi odamlaming qalblarining buzilishi, qabihlashishiga olib keladi.

Odamlar hokimlar k rsatgan t ri y ldan borishlari va qonunlarining tuzilishi hamda mohiyati ularda azab uy otmasligi uchun sohibi qonunlar hokimlarni kishilarin boshqarishga rgtishlari lozim. Aflatun, ozod tu ilgan va qullar, asir, asiralar hayotidan misollar keltiradi, odamlar orasidagi munosabatlarga tegishli nuqtalarda u johil va odamlarni nazarda tutadi. U, bitta rahbar yoki boshqaruvchi hamma yozilmagan odatlar, qonunlar va an'analarining tala-

ehtiy jlarini bilishi mumkin emasligini ta'kidlaydi, chunki u, ~~bir our...~~ odamlar yoxud z mamlakatini boshqarishga molil bo'lishi mumkin, ammo unga boshqa xalqni, masalan uncha k pchilik b Imagan xaijni boshqarish topshirilsa, bu ishning uddasidan chiqolmaydi, negaki, ulardag'i mavjud taablarni, qonunlarni va ularning urflarini bilmaydi. Aflatun, dengiz davlatlari va quruqlikdagi davlatlarning hokimlari haqida ko'p misol keltiradi.

Aflatun rilik masalasini va mulk orttirish masalalarini ~~ki~~ rib chiqadi. Mulk orttirishda uncha xavf y q, ammo uni ehtiyoq qilib saqlash mumkin emas. Agar, boshqa birovlar hisobiga mulk orttirganlar jazolanmasalar, u holda shahar aholisidan insof va shuhrat y qoladi. **Mulkni** ehtiyoq qilib saqlab z ehtiyojiga ishlatsa, bu yomon ish hisoblanmaydi. Yuqorida aytilganday, birovning mulkini **olib** z mulkini ~~ko~~ paytirganlarni, biror qimmatga ega narsani irlagan ~~of~~ rilarni jazolaganday jazolamaydilar (ularning jinoyati barobar emasligi uchun b lsa kerak - **tarimon**.) Aflatun uzum va boshqa mevalar bilan bo liq misollar keltiradi.

Aflatun turli san'atlar (hunarlar) haqida gapiradi va ularning har biridan shu shaharga mansub b lgan san'atlarga muvofiq rayishda foydalinish **zarurligini** tushuntiradi. Kimki ermak uchun va yin uchun yoki **zaruratdan** emas, takabburlikdan yoxud xuddi shu san'at bilan shu ullanishga kuchi yetmaganlikdan yo boshqa biror sabab bilan shug'ullanayotgan san'atini zgartirsa, shahar rahbari unga bu ishni man etishi kerak, zaruriyat b lsa jazolashi darkor, chunki bu san'atdan bekordan-bekorga boshqa ishga tish, davlat tuzimiga chalkashlik va turli illatlar kirib qolishigakuchli sabab b ladi. Aflatun bu oya t risida va bunday hodisalar tufayli b ladigan zararning tovoni haqidajuda k p gapiradi.

Sngra Aflatun, shahar aholisiga zarur b lgan **oziq-ovqatlar** t risida gapirib tadi. Shaharning hokimlari ovqat masalasini boshqarib turishiari, sohibi qonunlar esa bu ishga bee'tibor bo'lmasliklari kerak. Aksincha, ular shahar aholisini, shu qatori qullar va hayvonlarni oziq-ovqat bilan ja minlash b yicha, s ngra **shaharliklar** bir-birlariga beradigan hadyalar,sov alar t risida **qat*iy** qonunlar joriy

etishlari kerak, deydi. Aflotun xudolarga si iniladigan joylarni shahar aholisi z manfaatlariga taalluqli masalalarini hal etish uchun yi iladigan saroy, koshonalarni tasvirlaydi. Shunda joylardan biri bozorlardir. Sohibi qonunlar va shahar hokimlari bularning hammasini hisobga olishlari zarur.

Aflotun oldi-sotdi masalalarini k rib chiqadi. Shu qatori odamlarga zarur b lgan asbob-uskuna bilan ta'miniash, qadamjolar, ibodatxonalar, koshonalar, urush haqida, s ngra, shartnomalar tuzish, chegaralar, dinlarga mansublik va dinlar haqida yozadi. Sohibi qonun butarning hammasi haqida jon kuydirishi, ylashi zarur. Aflotun bu narsalarni kitobning ushbu b limi oxirida eslatib tadi.

T QQIZINCHI BO'LIM

Bunda Aflotun qonunlarning asosiy qoidalari va sohibi qonun bu ishning hech bir tomoniga befarq qaramasligi, ularga rioya qilinishiga amx rlik qilishi zarurligi haqida gapiradi.

Keyin Aflotun qonunni va uning asosiy qismini takomillashtirish lozimligini aytib tadi. Ushbu shahar aholisining eng yaxshi qonunlarga yanada sidqidildan b ysunishlari uchun z ruhlarini tarbiyalashlari zarurligini ta'kidlaydi, chunki erkin bo'lib tu ilgan (odam) uiarga (qonunlarga) ixtiyoriy ravishda, qul esa buyuritgandagina b ysunadi. Yaxshi fazilatlarga ega b lgan shahar aholisi eng baxtiyor odamlar b lishlarini hamda qonunlarga ixtiyoriy b ysunishlarini ta'minlash uchun qonunlarni takomillashtirish va ulardagi qoidalarni mustahkamlashni ra batlantirish kerak. Aflotun muqaddas uylar va ehromlarni ziyorat qilish hamda d stlik eng oliv fazilatlardan biri ekanligi haqida misollar keltiradi. Ibodat qilinadigan uylarm e'zozlamaydigan johil odamlarga qanday munosabatda b lish zarurligi haqida eslatadi,

Aflotun ota-onalari va hokimlarini mensimaydiganlarni jinoyatchilarday jazolash zarur, deb hisoblaydi. Hokimiyat vakillari bunday ishlarni z zimmalariga olib, jinoyatchilarni

ularning jinoyatlariga qarab-tayoq bilan urib, jarima solib, qat etib jazolashlari kerak, deb hisoblaydi. Agar Ginoyatchi) jazoga norozi b lsa va uning ijro etilishiga qarshilik qilsa, bu bilan qonunlarga tashqi dushmanga qaraganda k proq zarar keltiradi, deydi u.

Keyin meros masalasi k rib chiqiladi. Agar shaharda katta avlodga mansub, foydali ishlar bilan mash ul b lgan biror okdomon shaxs b lsa, uning ishi davom ettirilishi zarur, biror amal sohibi vafot etsa, uning rniga boshqa bir odam o'tirishi kerak, Aflotun jazolar va pul jarimalari masalasini qisqacha bayon qiladi. rilik haqida misol keltiradi. Agar ri rilaganini ikki baravar k p qilib qaytarib bersa va tavba qilsa, u holda jazo, qamoqqa solishdan boshqa bir yengilroq jazoga almashtiriladi yoki bekor qilinishi darkor. Aflotun, agar odamlar oliv fazilatlarga ega b lsalar, u holda ular qonunlarga hech muhtoj emaslar va juda baxtiyorlar, deb tushuntiradi. U, shahar aholisi qadimgi qonunlardan ba'zi bir gitlarni topishlari haqida eslatadi. Bu gitlar, sohibi qonunlarga kamdan-kam ehtiyoj tu dirgani holda, ularga axloqni tuzatish borasida anchagina foyda keltiradi. Aflotun yana she'riyatda aks etgan yozilmagan urf-odatlar va umumiy qonunlar haqida ham esiatib tadi.

Aflotun, xohlab va bilib turib qilingan yovuzlik, hamda odat b lib qolgan va tushunmay qilingan yovuzlik, qonunlar nuqtai nazaridan bir xilda yomon, ular shahar ishlariga zarar keltiradi va buzadi, deb hisobiaydi. Aflotun (yovuzlik qilingani uchun) beriladigan jazolar haqida gapiradi, s ngra u shahar aholisining bir-biriga bilib turib yoki nogahon, bilmay turib keltiradigan zararlari haqida fikryuritadi. U, zlarida ma'lum bo'lgan (davlatni, shaharni) boshqarish shakllari, adolat va o'rijanoblik va shuiarga xshash boshqa fazilatlar, ularning bilib turib yoxud bilmay amalga oshirilishi haqida eslatadi.

Aflotun nihoyatda foydalib lgan bir fikrni tushuntirishga intiladi, bu - adolatning g zalligidir. Adolatning amalga oshirilishi va bu boradagi barcha qilinadigan ishlar g zalmi yoki v ami? Aflotun ch olish va jinoyatchini jazolashda adolatning mohiyatini tahlil qiladi. Agar qatl etish, urish,

jarima solish kabi xatti-harakatlarning zi ayrim olinsa, ular umuman g zal emas. Aflatun bunga misol keltirib aytadiki, ibodatxonalardan biriga rilikka tushgan odam yo kaltaklanadi yoki qatl etiladi.

Aflatun quyidagilarni tushuntirishni ziga maqsad qilib q yadi; qonunlar tufayli tarbiya topadigan, ulardan boshqa hech narsani bilmaydigan, faqat qonun y riqlarini bajarib, unga xi洛 ish qilmaydigan, tahsinga loyiq odam bormi yoki y qmi? Bu borada u odamlar orasida saqlanib kelayotgan ulkan qarama-qarshiliklar borligini aytib tadi. Keyin u idrok qilib, bilib turib emas, bilmasdan jinoyat qilgan shaxsni jazolash kerakmi y qmi, degan masala haqida gapiradi, chunki, u odam baribir qachondir, ertami-kech jazosini oladi-ku! Agar odam fahm va farosat quwatiga ega b Isa, illatlar keltiradigan ishlardan zini tiyadi, agarda u z insoniy ruhiyatini mensimasa, u holda tabiatan iilatli b Igan ishlarni qilishgacha boradi, erta yo kech u z qilmishlarining jazosini tortadi. S ngra Ailotun jazolar haqida gapiradi va o'z zamonasida ma'lum b Igan jinoyatlarga k ra jazolarni darajalarga b lib chiqadi.

"Muallim as-soniy" zigacha yetib kelgan kitob b yicha ushbu mavzuni yoritdi. Bu kitobni diqqat bilan o'rganib, fikr yuritganimizdan s ng, biz hakim (Aflatun) yozilmagan qonunlarning ma'nosini tushuntirib berishni ziga maqsad qilib q ygan, deb xulosa chiqardik. Kitobda bildirilgan fikrlardan g zal va nozik ma'nolar qimmatbaho oyalar durdonasini topdik bu ma'nolar va oyalar ikki marotaba foydali b ldi, chunki u (Aflatun) z oldiga q ygan maqsad bizning ham maqsadimiz b lib chiqdi. Bu kitobdan q lyozmalarning biz tayyorlamagan b limlari tushib qoldi. Bu kitobning b Iimlar soni (har xil nusxalarda – tarjimon.) har vil. Birovlar nta (b lim) bor desa, boshqalar o'n t rtta, deb ta'kidlaydilar. Q limizda faqat bayon qilib tilgan b limlarga bor.

ARASTU FALSAFASI

(*Falsafatu Aristutolis*)

BIRINCHI B LIM

Arastu inson barkamolligini xuddi Aflatunga xshab, ba'zan esa kengroq ham tahlil etadi. Ammo Arastu zi tushuntira oimaganida, yoki z mulohazalarini ilmi yaqiniyaga erishishga molik b luvchi dalillar yordamida osonlashtira olmaganida, Aflatun (odatda) boshlaydigan hollardan emas, balki ulardan awalgilaridan boshlash zarur, deb hisoblaydi. Shuning uchun Arastu, orzu qilinadigan b Jib k ringan va vaqt nuqtai nazaridan boshqa istakJardan ustun turuvchi egzulik deb bilinadigan va intilinadigan, (odamlarning) maqsadlari t rtta, deb tushuntiradi, bular: tan so lomligi, tuy ular (a'zolarning) so lomligi, turli narsalarni idrok etishga b Igan qobiliyat so lomiigi (bu qobiliyat borligi uchun ana shu so lomlik ham b ladi), intilishga bo'Igan qobiliyat so lomligi (bu qobiliyat borligi uchun ana shu so lomlik ham b ladi).

Rularning (hammasini) bilmoqlik zaruriy, foydali bilimdir. Zaruriy foydaii va faol intilish-bu avvalan shunday intilishki, unda sha intilish boshqa birovning intilishi bilan q shilib mazkur odam uchun b iadi yoxud (sha intilish) mazkur odamdag'i intilish bilan q shilib boshqa birov uchun b ladi bu intilish biror harakat yoki mulohaza b ladimi y qmi farqi yo'q. Agar intilish harakatning zi b Isa, u holda u d labki (birinchi) va foydali (intilish) b Iadi. Agar intilish mulohaza b Isa, u holda mulohaza sifatida foydali b ladi. Arastu aytadiki, ushbu t rtta intilinadigan maqsadlar inson salomatligining eng olijanob holatlaridir va ular shu bilan birga zgarib ham turadilar. (buzilish yoki barkamollik taraflari ga).

S ngra Arastu aytadiki, osrnon va yerdagi tuy u bilan his etiladigan narsalar va k zga k rinadigan holatlarni hamda ruhning zidagi tuy ularning mavjudligi sabablarini Vilishga rub doimo intilib turadi. Ruh yana, ruhiyatda paydo b ladigan bosbqa oyalar va xotiralarning haqiqiy mohiyatini, hoh ular mazkur odam ruhida paydo bo'layotgan b lsin, hoh boshqa bir odam ruhida paydo b lib, unga (mazkur odamga) ma'lum b lgan b lsin, baribir bilishga intiladi. Ammo bularning hammasi avvalgi istalayotgan maqsadiar (majmuasiga) kirmaydi. Ularni idrok etish bilan ruh na so lomlik va na boshqa biror narsa uchun foyda topmaydi, ulardan ruh faqat bilimni bilim sifatidagina zlashtiradi. Yuqorida aytigaln narsalardan bir nimani bilib olgan odam quvonch va huzur topadi.

Agar inson xayrixohlik, g zallik, olijanoblik va ulu vorlikka boshqa odamlar orqali emas, balki zi va z ruhi rtasidagi mavjud narsa orqali erishgan b lsa, ul (odam) haqiqatan ham xayrixohlik va barkamollikka erishadi. Buni uning zidan boshqa hech kim sezmagan taqdirda ham uning rubi ulu vor va olijanob b ladi va sha odam bu fazilatlarga erishganidan ba oyat xursand b ladi. Shu bilan birga u odam ma'lum bir darajada ushbu xayrixohliklarni unga xalq baxshida etgan deb ylaydi. Yoki zidagi fazilatlnmg barkamolligi, ulu vorligi va tahsinga sazovorligiga, ayniosha k pchilik odamlar erishib b lmaydi deb tasavvur qilgan xayrixohliklarga erishganiga xalq sababchi, deb olaydi.

Ammo k pchilik, yuqorida zikr etilgan narsalar va ma'lumotlarni bilish shart emas, istaluvchi maqsadlarga ularning foydasi tegmaydi, aksincha, zining zaruriyati va foydaliligi bilan ham ortiqchadir, deb hisoblaydilar, Shunga qaramay ular (bu bilimni) ulu vor va olijanob deydlilar. Inson intiluvchi bilimi ular awalan ikki xilga b ladilar: a)

sha istalgan t rt maqsaddagi so lomlikka erishishda inson foyda topishiga yoxud eng yuksak darajadagi so lomlikka molik b lishda yordam beruvchi, xohlanmish bilim; b) zi har qancha foydali b lsa ham ortiqchab lgan biror narsa nobin emas, balki z- zicha xohlaniladigan bilim. Bilimning bunday b lishi t ri, chunki u, ruhlar orasida aloqa

o'matilishidan ancha oldin ruhlarning o'zları (ayrim-ayrim) bilimlarga intilishlariga imkoniyat yaratadi. Ushbu o'sh bilimlardan biriga harakatni (uning yordamida) r yobga chiq ish uchun murojaat qiladilar. Boshqa bilimdan zlarini dilar Bilimning birinchi xili - "amaliy", ikkinchisi esa - "nazariy", deb ataladi.

Ammo odamlar, sha t rt istaiuvchi maqsadlardan nimalar foydali emasligini fahm etish uchun ba'zan z histut ularidan foydalanadilar. Ular sezgi-hissiyot orqali idrok etiluvchi narsalarni bilishga intiladilar, ammo ularni z sezgilarini tufayli idrok qilsalar ham masalan, haykaltaroshlik, inja rasmlar, orombaxsh kuylar, xushb y islar, nozik buyumlarni bilgan kabi bilsalar-da, ulardan istalayotgan maqsadlarga (erishish) uchun emas, balki faqat zavq olish uchungina foydalanadilar. Bu holda zavqning ma'nosi, xayrixohlikka erishishdan, xayrixoh (zavqqa) erishish ma'qul k rilganidan iborat b lib qoladi xolos. Huzurga erishmay huzurlanib b lmaydi, unga sezgi-tuyg'u orqali erishilgandagina u namoyon b ladi va sezmay turib tuy usiz huzur oiib b lmaydi. Boshqa sezgi orqali erishiadijan bilimlar ham shu yinda mavjuddirlar. Ba'zan inson idrok etishi va bilishi orqali zavq oluvchi sezgi-tuyg'u orqali idrok etiladigan narsalarning mavjudligi sababini (k rsatuvchi) bilimlarga nisbatan bu bilimlar (ya'ni faqat his etib olingen bilimlar) tashqi bilimlardirlar. Ammo inson afsonalar, latifalar va xalq rivoyatlarini bilishdan ham quvonib, huzur oladi. Buning (haqiqiy) quvonch olish uchun ahamiyati yo'q. Hikoya qiluvchi, afsonalarni aytuvchilar, she'riyat va xalq rivoyatlarini eshnuvchi, keyin bosbqalarga aytib beruvchilarga nisbatan bo'lgan fikr ham shunday. Odamga aytib berilgan va " qilgan" she'riyat hamda afsonalardan paydo b ladigan hissiyotlar u oladigan quvonch, halovat va huzurni vujudga keltiradigan hissiyotlardir. Eng yuksak, barkamol bilim (darajasiga) erishgan har bir mson eng yuksak huzurga molik b ladi. U ruhda barkamol biiimga erishgan cho da undan oladigan huzuri to'laqonli va barkamol bo'ladi. Bu bilimlar va kamolat ham faqat zicha bilim va kamolat b lib qoladitar va huzurni, ayungan istaluvchi t rt maqsadda emas, ularning zidan

(shu bilim va kamolatdan) oladilar. Shunga qararnay, odamlar ulardan foydalanadilar. Istaluvchi (t rt) maqsad uchun huzurlanishga erishmoq niyatida ulardan foydalanish tasodifly bir holdir.

S ngra, Arastuning fikricha, zaruriy bilimlar xuddi **odam** bilan dunyoga kelganday unga tu ilishidan beri taalluqlidir ular his-tuy u orqali erishilganidan ko'proq tabiatdan ehson qilingandirlar. Ba'zan inson sha istalayotgan maqsadlarning so lomliklariga yetishmoq uchun his-tuy udan olgan bilimlardan foydalanadilar. S ngra Arastu aytadi-ki, insonga erishilgan bilimlar yetarli b liganidan, u inson tu ma bilimlardan foydalanishga intiladi. Agar ziga zarur b ligan jihatlarga chuqurroq nazar tashlaydigan b Isa, u zi bajarishi zarur va ehtiyoj his etgan ishlarni r yobga chiqarishi uchun tu ma bilimlar ham yetarli emasligini tushunadi. Shunda inson bilimlarning (bosqqa) k p turlariga bam murojaat etadi va toki ular ustida fikr yuritmay, rganib chiqmay hech ishga qo'l urmaydi. U z tashabbusi bilan doimo boshqalar uchun naf keltirishini xohlaydi, boshqalarni savollarga tutadi, zi ylagan narsa t risida boshqaiar bilan maslahatlashadi, zining kashfiyoti va ehtirosi t rimi, y qmi bilgisi keladi. Buiarning hammasi bilimlarni boshqamvchi tu ma qobiiyat quwatining k rsatkichidir. Fikrlash va tahlil etish tufayli odam ziga avvaldan noma'lum bo'lgan bilimlarni topadi. K pincha u qayst xulosa foydali, qaysi biri zararli ekanligini bilmayxayratlanishi ham ehtimoldan xoli emas. K pincha u tahlil, tekshiruvlar natijasida kashfiyoti, avval zi sezmagani b Isa ham, xato ekanligini keyin bilib qoladi.

Fanlarga ra bat qilib, ularni rganib, tahlil etib inson ulardan ba'zilari ishonchli va haqiqiy, ba'zilari esa - bo'sh va ahamiyatsiz ekanligini bilib oladi. Ammo u z izlanishlari tufayli haqiqatga olib boruvchi yo'lda turgan b Isa, u idrok etmoqchi b ligan narsa haqidagi kamolot darajasi b ladi bu barkamollik, zining haqqoniyligi bilan imihosiga yetib bormagan bir chegara, zidan keyin yana bir haddi bor manzildir. Amaliy fanlarga erishish borasida insonning holati shunday tasavvur etiladi.

Arastu, amaliy fanlarga erishishning uchta usuli bor deb tushuntiradi, ular: 1) his-sezgi yordamida; 2) his-sezgi orqali erishilgan bilimlardan miqdor jihatdan k proq b lgan birinchi (tabiiy) bilim yordamida; 3) tahlil, tekshiruvlar vordamida. Nazariy fanlarda ham shular borga xshaydi. Erishishning uch usuliga idrok etishning uch usuli t ri keladi: 1) his-sezgHar; 2)his-sezgidan olingen bilim ma'lumotidan k proq bo'lgan birinchi bilim ma'lumotlari; 3) tekshiruv, tahlil natijasida olingen ma'lumotlar. Tekshiruv, tahlil natijasida olingen bilimlar dastJab, hali tekshirilmagan narsalardan olinadi. rganib, tekshirib chiqishdan awai ular izlanayotgan maqsad b lganlar va "idrok etish nuqtalari" deb atalgan. Fan talab etadigan jihatni aniqlash uchun foydalamiladigan dastiabki rna'lumotlar "muqaddimot" deb ataladi. Fan tekshiradigan narsalarni "matlub al-maqsad" deb, rganilganlarini esa — "xulosat" deb ataydilar. Shunday qilib, bu uch narsaning hammasi oldindan mavjuddir.

Arastu, inson foydali narsalar haqidagi bilim haqiqatiga yetisha olmaydi, deb tushuntiradi. [nson zining intilishi qanday ekanligini va foydali narsalardan qaysi biriga intiishi zarurligini bilolmaydi, intilishining chegarasi va bu chegara aniqlanganmi, uning sarhadi bormi, y qmi unga noma'lumdir. Ammo biz, insonning eslatib tilgan istalayotgan maqsadlarning so lomligiga erishishga intilishini bilamiz. Agar inson aniq bir maqsadga yetishish uchun foydali narsalardan qaysi biri kerakligini, k rib tilgan t rt maqsaddan qaysi birlari zarurligini aniqlashga harakat qilib k rsa, unda masalan, quyidagilarga xshash savollarga: his-sezgi sog'lomligi badan sog'lomligiga bog'liqmi, y qmi yoki badan sog'lomligini a'minlash uchun his-sezgi so lomligi zarurmi va his-sezgi tu feyli badan so lomligi barqrormi yoxud bularning hammasi ayrim bir foydali narsani saqlab turish uchun kerakmi, degan savollarga javob izlashga ahd qilganida u qiyin ahvolga tushib qolgan b lar edi.

Agar sezgilar maqsadning zi b lsalar, unda ulardan badanni sog'lomlashtirish uchun foydalanish kerak bo'imas edi, chunki badanni, his-sezgilarning borligini ta'minovchi bir uskuna, yoki vositachi yoxud ashyo deb hisoblash mumkin.

Badan so lomligi va intilishlar quvvati his-sezgilar so lomligining mavjudligi - bor b lishi uchun xizmat qiladi. Ba'zan sezgilar ta'siri va shu his-sezgilar tufayli b ladigan inson istagi va amali maqsadning zi b lishi mumkin.

Bu xulosalarning hammasiga e'tiroz bildirish mumkin. Ammo bilamizki, biz zimizning badanlarimiz va boshqa barcha narsalarni so lomlashtirish uchun yordam beruvchi narsaga erishish niyatida z his-tuy u sezgilarimizdan foydalanamiz yoki ulardan biri (ya'ni his-sezgi) boshqa biri (ya'ni badanni so lomlashtirish) uchun mavjuddir deb hisoblaymiz. Shunday qilib silsila aylanaveradi: ularning ba'zilari boshqalari uchun va boshqalari tufayli mayjuddir.

Inson, maqsadga yetib bormaslik yoki maqsadi b Imagan narsa oldiga yetishi uchun emas, aksincha zi intilishlarining ma'lum bir maqsadi b lishi uchun haqiqatga yetishishni xohlaydi. Zining ruhi tabiatan badan so lomligi va his-sezgi so lomligiga bo'liqHgini va so lomlikning bu holatlari isbot laiab qilishini inson tushunadi. Zlari haqida awallan tuga! Bllim bermaydigan, ammo bu bilimning arzimas ulushini beruvchi narsalarning borligi tufayli aytish mumkinki, inson kamolatga erishishga yo tabiatan yoki istagi va saboti ila intiladi.

Ammo badan so lomligi va his-sezgi so lomligidan olinadigan narsa odamning bolalik va smirlik davrlarida erishiladigan (narsalarga) xshaydi. Badan so lomligi va his-sezgi so lomligining qisqarishi bolalik va smirlik davrining qisqarishiga xshasa kerak. Ba'zan, badan so lomligi boshqa (bir) maqsadga qaratilgan b lishi ham mumkin, u holda his-sezgi sog'lomligi, badan so lomligiga sharoii yaratuvchi, shu so lomlikka erishish uchun foydalaniladigan maqsadga asos bo'lib qoladi. Agar inson, badan va his-sezgi so lomliklarini, shu his-sezgi va badan sog'lomligini ta'minSovchi farq etish kuchi sog'lomligini hamda intilish kuchi so lomligini chegaralaydigan b lsa, juda mushkul ahvoiga tushib qolishi mumkin. Keyin u, badan so lomligi holati yaxshimi yoki his-sezgi so lomligi holati yaxshimi, deb ylab qolgan b lar edi, garchi k pchilik aytganidek eng afzali his-sezgi, tuy u so lomligi b lsa ham. S ngra inson farq etish kuchi yaxshimi yoxud intilish kuchi yaxshimi,

deb ylashga tushar edi. Bularning hammasini tushunish nihoyatda mushkul ishdir.

Oyidagilarni ham inson mulohaza qilib tushunishi juda avjin Agarda izlanayotgan maqsadlardan eng zaruriylari cheklanib q yilsa yoiki ularni kamolat darajasiga yetkazilsa, ushbu istak-xohishlarda me'yordan o'tib ketadigan va insonga xos b Imaydigan narsani uning ruhi xohlaydimi, xohlamaydimi? Yoki, uning ruhi har bir izlanayotgan maqsadlarning bashariyat uchun barkamol va insonga xos b Igan eng yaxshi holatiga intiladimi?

Ruhiy haqiqitga erishishda nimalarga intilishini, ruhiyatida nimalar paydo b layotganini, k rinib turgan narsalarning asoslarini, mohiyatini bilishda, bu oddiy msoniy bilimga erishishga b Igan inlilishi yoki na fanlarga, va umuman odamga taalluqli b Imagan haddan tashqari xohishmi yoki sha izlanilvchi t rt maqsadga oid bo'lgan, haqiqatan ham chin insomy xohishmi, bunday masalalarni mulohaza qilishda inson k p qiyinchiliklarga duch keladi.

Ushbu, insonga xos, izlanayotgan t rtta maqsad hayvonlarga ham taalluqli. Chunki har bir hayvonning ham badani, his-sezgisi farqlash qobiliyati bor va shular tufayli ular zining badani va his-sezgisining so lomligini saqlab qolishga intiladi. Ammo hayvonda his-sezgi orqali idrok etiladigan narsalarning mavjudligi sababaiarini bilishga va yerdag'i barcha narsaning (mavjudligi) sabablarini bilishga b Igan intilish yo'q, mavjudligi sababiylarini bilishga b Igan intilishni paydo qiluvchi narsalarga hayvon hech ham hayratlanmaydi.

Quyidagi masalalarni mulohaza qilganda ham inson k p qynaladi. Insoning bilimga b Igan intilishining sababi nimada? Agar sof insoniy sifat bo'Imasa, insonni haqiqat tomon y naltiruvchi, bilish, idrok etishga b Igan intilish qobiliyati va birinchi, dastlabki bilirnlarunga nega berilgan? Balki bular (faqat) odamzotga xos xislatlardir?

Ehtimo, bashariyat ichidan ba'zi odamlar, yo zlarining as mohiyatlari yoki tasodif kuchi tufayli bo'lgan bilimlari bilan eng barkamol inson bo'lolsalar kerak. Balki bilish, inson mohiyati yoki inson mohiyatining ta'sirlaridan biridir. Agar-

da bilish, inson mohiyatining ta'siridan biri b Isa, uning mohiyati, bu ta'sir (harakat) r y berayotgan onda eng yuksak barkamollikka erishishga b lgan intilish uzra paydo b lgan uning (mohiyatining) ta'siri (harakatidan) iborat b ladi Shunday ekan, sha ta'sir (harakati)ni paydo qiluvchi narsaning zi nima va unga intiluvchi har bir inson uchun u, izlanuvchi maqsadmi yoki y qmi, bilib olish kerak b ladi.

Haqiqatan ham odamlar zarurat orqali zlari ehtiyoj sezgan holatlarini bilishga, idrok etishga intiladilar. Narsalarni idrok etish, bilish uchun zarurat tu ilmay turib bilim xayrli b lmaydi. Yana, bilim sifatining darajasi, zaruriy darajadan oshib ketmasligi kerak. Inson intilayotgan narsa haddan ziyodmi y qmi va insonga tabiatan xos bo'lgan bu haddan ziyod xohishni chegaralash va bosib turish kerakmi yoki umuman y qotish zarurmi? Bu savollarning barchasi mulohazalar yuritishni talab qiladi va ular b yicha k pdan-k p turli fikrlar mavjud. Bularning hammasi hayratga soladigan masalalar, qarama-qarshi fikrlar mavjud b lgan mulohaza mavzularidir.

Odam agar bulardan (turli fikrlardan) birontasini afzal k radigan b Isa, bu ishni u, yo zini qoniqtirish uchun, yoki boshqa birovni qoniqtirish uchun qilgan b ladi. Bu haqda turli fikrlar k p. Lekin odamning itkoniyatlari chegaralanib q yilsa, bu bilan unga xos turmush, hayot kechirish sifatini chegaralab q yilmaydimi?

Agar odam, badan va his-sezgi so lomligi, tabiat ehsoni b lgan farq etish va bilish qobiliyati, hamda erkin tanlashga b lgan niyat va qobiliyat haqida mulohaza yuritadigan b Isa, u holda insonga tabiat tomonidan, hayvonot, nabotot va tabiatdagi boshqa narsalarga ham beriladigan qibiliyatlar, badan va his-sezgi so lomligiga erishish uchun yetarlimi, y qmi, degan savol tu iladi.

Agar niyat va erkin tanlash maqsad b Isa, tabiatdan olingan qibiliyatlar badan va his-sezgi so lomligiga erishish uchun yetarli b Isa, u hoida nega insonga niyat va erkin tanlash (imkoniyati) ato etilgan? Balki, niyat va erkin tanlashni tabiat haddan ortiq bergandir, unda uni chegaralab q yish kerak b ladi. Ammo tabiat ato qilgan niyat va erkin tanlash

(imk nivatini) qanday chegaralash mumkin? Agar niyat (xomin...) va erkin tanlash odamga xos b Isa, ular tabiat bergen badan va his-sezgi so lomligiga erishishga xizmat qiladimi? Balki insonga tabiatan xos bo'lgan narsa, niyat va erkin tanlash tufayli insonda mavjud b lgan narsa uchun xizmat qilar? Yoki tug'ma odat va niyat birgalikda, inson bo'sha bir narsaga rioya qilishi uchun xizmat qilar? Inson erishgan eng yuksak kamolat, tabiat ato qilgan kamolat darajasining zimi yoki unga yetarli darajadagi (kamolat) emasmi? Inson erishgan barkamollik, niyat va erkin tanlov natijasimi yoki ular va yana, tu ma, tabiiy odat tufayli erishilgan, uning mohiyatiga bois barkamollikmi yoki bu barkamollik boshqa bir alohida sifatda namoyon b ladimi?

Qisqasi, insonning eng yuksak barkamolligi b lgan maqsad zi nimaligini bilish kerak b ladi. Bu eng yuksak barkamollik insoniy mohiyatmi yoxud inson asl mohiyatiga ega b lgandan s+ng paydo b luvchi ta'sir (harakat)mi, aniqlash zarur. Ushbu eng yuksak barkamollik, insonga tabiat ato qilgan narsami yoki tabiatdan olingen modda (materiya) bu barkamollik uchun asos va manba'ni tayyorlab beradimi va ularni (asos, manba'larni) inson o'zining niyati va iroda erkinligi vositalarida ana shu eng yuksak barkamollikka erishish uchun foydalananadimi? Odamning badan va his-sezgi so lomligi uning (odamning) mohiyatini belgilovchi narsaning so lomligimi yoki ular (badan va his-sezgi so lomligi) nuqsonlardan iboratmi? Bularning hammasi barcha hayvonlarga ham taalluqli b lgani uchun badan va his-sezgi so lomligi insonning o'z-o'zicha mohiyat kasb etishiga tayyorgarlik va manba b lib qoladi.

Inson narsalar, buyumlarini bilgani tufayli intilayotgani, hamda shu bilimga ega b lish borasida faqat haqiqatni bilish bilan chegaralanib qolishi, inson mohiyat kasb etishiga sabab bo'ladigan barkamollik uchun foyda keltiradimi? Yoki haqiqatni bilish inson mohiyatining ta'sirlaridan biri b Iib, u tufayli fco'ta mohiyati barkamollikda zining eng yuqori darajasiga iladim?

Bu savollarga javob topish uchun ham, insonning asl mohiyati nimadan iborat ekanligini, uning eng yuksak

barkamolligi qanday, odam mohiyat kasb etishiga va ana eng yuksak barkamollikka erishishga uning (mohiyatning) nimalardan iborat ekanligini tahlil qilishga odam maibur b ladi. Buning uchun u, insonning zining qandayligini, insoniyligi nimadaligini, bularni bilishga intilishi uchun shunday intilish b Isa uning mavjudligi nega yaratilgan va nimadan iborat ekanligini bilib olmasa, idrok etmasa u holda qanday maqsadga intilishi zarurligi mavhum b lib qoladi.

Arastu, haqiqiy insoniy faoliyat b lgan faoliyat (harakat), agar insonning koinotda yaratilishi sababi b lgan maqsad aniq ma'lum b Isa, u holda inson uning (koinotning) bir qismi ekanligi va shu koinot bilan bir umumiylikni tashkil etishi haqida xabar berishini tushuntiradi. Agar to'quvchi, kosib va shahar fuqarosining har biri zining nega yashayotganini bilmasa maqsad va manfaat darajasi mavhum b Isa, har birining ayrim-ayrim maqsadlari ham noma'lum b ladi, bu xuddi, agar b lakkardan iborat umumiyatning maqsadi noma'lum b Isa, uning bir b lagining maqsadini aniqlab b lmasligiga xshaydi. Shunga xhash, toki badandagi boshqa a'zolar orasida q lning mohiyati, maqsad va faoliyati noma'lum qolar ekan, bir barmoqning ham mohiyati, maqsad va faoliyati noma'lum b lib qolaveradi. Biz awalo butun vujudning oxirgi, eng yuksak maqsadini bilib olishimiz zarur. Shunday qilib voqeliklar umumlashmasi, har bir b lagining maqsadi yo shu b lakning zi yoki barcha umumiyyat erishadigan s nggi maqsadga sabab b luvchi muqarar, zaruriy foydali bir narsa b ladi.

Muqarrar, inson koinotning bir b lagi (qismi) ekan, va agar biz uning maqsadini, faoliyatini, foydaliligini va (butun borliqqa munosabatining) darajasini aniqlamoqchi b Isak, biz avvalo butun koinotdan kelib chiqadigan maqsadni bilib olishimiz zarur b lardi. Shunda bizga, butun koinot maqsadi b lgan maqsadga erishishda, shu koinotning bir bo'lagi b lishimiz zarurligi ravshan b lar edi. Odamga taalluqli narsani bilish uchun biz odamning maqsadini (undan paydo b luvchi maqsadini) va insoniy barkamollik (nima ekanligi) ni bilishga intilishimiz zarur. Buning uchun biz butun koinotdan kelib chiquvchi maqsadni bilishga majbur b lamiz. Ammo

bunga, butun koinotni tashkil etgan barcha bo'laklarni va ularning asoslarini bilmay turib erishib b lmaydi. Biz, bu nimadan iborat ekanligini, qandayligini, nima maqsa va nima uchun u mavjudligini bilishimiz kerak. Bu koinotni tashkil etgan barcha narsalar majmuasiga ham, har bir b lagiga ham taalluqlidir.

Insonga ikki narsa xos. Ulardan biri - tabiatdan olingan, boshqasi-niyat (xohish) b yicha. Agar biz tabiatdan olinadigan barkamollik va shu barkamollik mahsuli b lgan maqsad haqida bilishni xohlasak, u holda biz s nggi maqsadi b lgan tabiat umumlashmasi haqida bilishimiz kerak b ladi, (z navbatida) insonning zi ham shu koinot maqsadlariumumlashmasining fitriy qismidir. Darhaqiqit, agar koinot tabiatga taalluqli b Isa va uning k plab bo'laklari ham tabiat ashyolariga kirsa, u holda, tabiatan koinotni bildiruvchi hamma narsa ~ butuni yo b lagini va undan insonga tabiatan xos b lgani haqida, tadqiqiot, mulohaza va organish orqali ayrim fikrash kerak b ladi. Bunday tadqiqiot "tabiiy fikrash" deb ataladi. Insonga va boshqa narsalarga taalluqli niyat xohish orqali, hamda niyat hosilalaridan kelib chiqadigan xos narsalar tadqiqot, mulohaza va organish orqali k rib chiqiladi va u "irodaga asoslangan insoniy biiim" deb ataladi. Bu holat bashariyatga taalluqli b lgani uchun bir odamga ham taalluqlidir.

Agar inson yaratilishining maqsadi b lmish barkamollik insonga faqat tabiatan xos b lganida va faqat yaxshi niyat bilan amalga oshirilganida edi, u holda barkamollikka yetishtiruvchi faoliyat va hayot tarzi faqat chin insoniy fazilat, egzu ishlar va faoliyatlar go'zal hayot tarzi b luredi. Ammo insonni ushbu barkamollikdan mahrum etadigan holatlar ham bor, ular insoniy bo'Imagan faoliyatlar va hayot tarzi b lib, ular yaramas, xunuk va yomon ishlar hamda yomon faoliyatlardir. Biz uiardan qaysi birlarini qabul etishimiz va qaysi birlaridan zimizni olib qochishimiz kerakligini bilib olishimiz zarur b ladi.

Agar insonga tabiatan xos b lgan biror narsa vaqt tishi bilan niyat va erkin tanlovga ts'a, u holda awal unga tabiatan taalluqlisini, kcyin esa erkin tanlov orqali zlashtirganini

tahlil etish kerak b ladi. Demak, agar insonga niyat va tanlov orqali taalluqli b lgan yoki ular (niyat va tanlov) ning ikkisining hosilasini aniqlash mumkin bo'limasa, u holda dastlab insonga tabiatan xos fazilat tahlil etiladi. Inson yetishishi zarur b lgan va zi uchun uni bilishi shart deb qabul qilingan bilimni ilm al-yaqiniya (ishonch ilmi) deyiladi. Insonga tabiatan va niyat orqali mansub narsalarni, ilm al-yaqiniya tadqiq etganlarning barchasini inson dasturularnal etishi kerak b ladi.

Shunday qilib, Arastuning fikricha, inson avvalo ilm al-yaqiniyani, bu ilmning salmoq jihatidan qanchaligini, qanday xillari borligini, qanday mavzularni rghanishini, uning izlanayotgan maqsadlar bilan qanday qilib va nimalar tufayli munosabati borligini bilib olish kerak. Qayerda va qanday qilib va nimadan ular paydo b ladi? Ilm al-yaqiniyani tadqiq etish paytida qanday t siqlar, qarshiliklar b Iishi mumkin, bu qarshiliklarning zi nimalardan iborat? Ilm al-yaqiniyani rghanishning qanday shakllari bor, uni qitadiganlar bu shakllarning qaysi biridan foydalanadilar, haqiqiy, ishonchlikning qaysi daraja va turkumiari ishlatalidi, e'tiqod, ishontirishning hamda tasavvurning shakllaridan qitish davrida foydalniladimi? Ilm al-yaqiniyani rghanish va uni Idrok etish qobiliyatini baxsh etuvchi san'at, qanday san'at, u nimalardan iborat, bu san'atlarning qancha turlari bor, ularning har biri zi qanday? rghanishning boshqa hamma turlari b yicha qobiliyat beruvchi san'at nimalardan iborat?

S ngra Arastu, turli turkum, darajadagi odamlarni qanday, nimalarga, bilimlarning qaysi turlariga orgatish zarurligini tushuntiradi, toki har bir inson zi intilayotgan maqsadni yaxshi tasavvur etsin, k r-k rona jaholatda qolmay shu bilimni ziga rahnamo, dastur qilib olsin.

Keyin u, bahslardan kelib chiqadigan sofizmlar nimaligini, ular nimalar bilan uzviy bo liqligini, qancna turlari borligini, qandayliklarini tushuntiradi. Turli sofizmlar ta'sirida b lgan insonning yomon xislatlari va holatlari haqida misollar keltiradi, sofizmlarning qaysi turlari qanday xislatsi ar tu dirishini k rib chiqadi. Keyin u, bu xislatlar va holatlari

beshta ekanligini aytadi. Ulardan qaysi tarafdan ogoh b Iish zarurligini tushuntiradi.

Faqatgina "as-sana'yı mantiqiya" ("mantiq san'atigina") sofizmlardan saqlaydi, u ruhning oqil qismini t rilaydi, hini ilmi yaqiniya va fanlarni rghanish, tadqiq etishning foydalijihatari tomon y llaydi. Bu san'at vositasida ruhning il qismi, qitish silsilasida nutq va suhbatlardan qanday foydalishini, bahslar qanday qilib sofizmlarni keltirib chiqarishini biladi, ularning biridan foydalanib, biridan ogoh b lmoq uchun bilib oladi.

Arastuning fikricha, k pdan-k p fanlar orasida bir turi (Forobiy turni al-jins deydi) borki, u uch xilda namoyon b ladi, ular "mantiq san'ati", "tabiat haqidagi fan" fizika va "niyatlar haqidagi fan"lardir. Mantiq san'ati bu ikki fandan oldinroq, yuqoriroq turadi va bu ikki fanga erishgan har bir kimsani mantiq san'ati sinovdan tkazadi, bu ikki fan, ya'ni-tabiat haqidagi fan fizika va niyatlar haqidagi fanlarga kelsak, ular mavjud bo'lgan, z jinslari ila bir xil narsalarni qamraydi, mantiq fani esa, avvalo fizika va niyatlar haqidagi fanlar qamrab olgan narsalar t risida bilim berishga intiladi. Modda materiya va mavjud ashyolar bu uchta fan nuqtai nazaridan bir jinsdag'i narsalardir, degan fikr bor. Mantiq fani bu ikki fandan peshvoroq b lganidan, bu uch fanga mansub mavjud narsalarni birinchi bo'lib tekshiradi, hisobini oladi. Bu uch fan tabiatan barcha mavjud narsalarni va niyat b yicha barcha mavjud narsalarni rghanadilar. Tabiatan mavjud narsa, tabiiy narsalarni rghanuvchi fanga taalluqli b Jadi. Mavjudligi faqat niyatga bo liq narsalar, niyatlar haqidagi fan tasarrufiga kiradi. Agar ular birlashgan b lib, ularga tabiatan va niyat tufayli erishilsa, bu ikkala fanga taalluqli b ladilar...

Shuning uchun Arastu, muqaddimot beruvchi narsalarning jins turlarining izlanadigan maqsadlari bor va ularni tadqiq etadilar, ularga k pchilikka ma'lum s zlar ishora qildilar, hisoblaydi. Bu narsalarning haqiqatan mavjudligiga his-tuyg u (shu'ur) shahodat beradi, har bir aqlan idrok e'madi mohiyat esa, his-tuy u ila zlashtiriladigan narsa hisoblanadi.

Mavjud narsalarning ushbu xillari **n**jinsga-turga b_o'linadi va ular sinf-kategoriyalar, deb ataladi, ular "Kataguriyas" yoki "Kitob fi al-ma'qulot" nomli risolada tasvirlangan. Bu jinslar tabiiy fanlar rghanadigan narsalar b lib, shu bilan birga yo "mohiyatni" yoki "qancha"ligini, yoxud "qanday" va hakazo ekanligini bildiradi.

S ngra Arastu, mantiq san'atining ta'siri va undan qanday foydalanish zarurligini tahlil etadi.

U, mavjud narsalarning mazkur xillari, navlari qanday tafakkur etilishini, ulardan muqaddimot kelib chiqishini bu muqaddimot qancha xillarga tishini, ulardan izlanadigan maqsadlar qanday paydo b lishini, muqaddimot va izlanadigan maqsadlar qaysi nuqtada bir-birlari bilan tutatishlari va ajralishlarining sabablarini tushuntiradi. Har bir izlanuvchi maqsad umumiyati ila, zaruriyatdan haqiqat va **yol** onni bildiruvchi ikki qarama-qarshi mulohaza

rganadigan mavzudir. Ularni rghanishda bu ikki qarama-qarshi mulohazalarning qaysi birlari haqiqatligi noma'lum bo'ladi. Haqiqiy bilim izlaniladi va taxmin qilinadi. Ular(ya'ni qarama-qarshi mulohazalar) ikkita zaruriy muqaddimotga b linadi. Muqaddimotning har biri mavjud b lmay qolmaydi va mayjud b lib ham qololmaydi. Ular ikkalasi zaruriy muqaddimotlarga b linadilar.

Mumkin mavjud va mumkin nomavjud muqaddimotlarni mumkiniy imkoniy muqaddimotlar deydilar. Hozir mavjud va mumkin nomavjud shunga xshash kelajakda ham rnavjud b Iishi va mavjud b lmasligi mumkin b lgan muqaddimotlar - ehtimol b lishi mumkin muqaddimotlar deb ataladi. Bular "Boriminias" yoki "Kitob al-iboratu" nomli risolada yozilgan.

S ngra u, muqaddimotlar qanday bartaraf etilishlarini, ular bir-birlari bilan qanday yaqin, b lishlarini, ta'ayunligini, ulardan qanday qilib mulohaza paydo b ladi, bu mulohaza qanday qilib muqobil maqsad orqali muqobil mulohazalardan biriga aylanishini tushuntiradi. Biz qiyos deb taxmin qilganimiz har bir izlanadigan narsani qanday qilib haqiqatning zi deyishimiz mumkin, haqiqat mantiqan sha qiyosdan shu izlanayotgan narsa vositasida kelib chiqadi-ku.

Agar mulohaza biz uchun taxminiy b Isa, u holda bu muloz za mulohazaning zi uchun izlanadigan narsaga **t**iruvchi haqiqiy izlanadigan (narsa)**ni** mantiqan keltirib chiqaradigan mulohazami yoki y qligini qanday tekshirishimiz mumkin b ladi? Arastu, fikrash shaklini tekshirish o'z mavzusi b lgan mantiq san'ati tariqatidan birining usullarini tushuntiradi. U ruhiyatda fikr, haqiqiy yoki oxta b lmay turib va yana, agar albatta haqiqiy yoki soxta b Isa, qanday paydo b lishini tushuntiradi. Bu holatlarning barchasi uning yuqorida aytib tilgan "Kitob al-iboratu" risolasida ta'kid etib tiladi. Shu bilan birga Arastu, qitishda foydalaniladigan har bir san'atdag'i har bir suhabat-dialog shu qatori, yo qitishda yoki sofistik (sufstansiya)da va qitishni qabu! etilmaganida erishiladigan maqsadga bois b lishini tushuntiradi. Bularning hammasi yunoncha "Analitika", arabcha "Kitob fi al-qiyos" nomli risolasida aks etg'an.

Arastu, umuman olganda bilim nimaligini, ilmi yaqiniya nimaligini, uning zi qanday sifatlarga ega, uning qancha xillari borligini tushuntiradi, Arastu ilmi yaqiniya, narsaning buyumning mavjudlik uchun mavjud ekanligini va narsa zotining mavjudligi tufayli mavjudligi haqida hamda, bu bilim necha xilga bo'linishi haqida, gapiradi. U, bilimning zi nima, u nimadan paydo b ladi va u nima uchun zarur degan uch holni sanab tadi.

Arastu, ilmi yaqiniyaning xillaridan biri mavjud b lgan muqaddimotlar qanday bo'lishi kerak, ushbu izlaniladigan va muqaddimotlarni mujassam etuvchi moddalar va mavjud narsalar zi nimaligini, ularning holatlari xuddi shu holat, shart-sharoitlari xuddi shu shart-sharoitligini va ular, mumkin mavjud va mumkin nomavjud zaruriy muqaddimotlarni bartaraf etuvchi moddalarga borib mujassam b lishligini hamda imkoniy (ehtimoliy) va mumkiniy muqaddimotlar orqali ilmi yaqiniyaga erishib b lmasligini tushuntiradi. Shunday qilib narsaning mavjudligini tayyorlaydigan muqaddimotlar ulardan narsaning borligi sabablari, haqida yoki uning mayjudligi haqidagi bilimni organimiz uchun o'qitishning asosini tashkil etadi va narsaning "mavjudligi sabablari" yoki "narsaning mavjudiyoti asosi" deb ataladi.

U yana, izlanilayotganda bu moddalarning qaysi xillari va ilmi yaqinianing qaysi xillari borligini va zaruriy mavjud narsalarning biror xilida ilm al-yaqinianing har qanday xili b lishi mumkin emasligini aytib tadi. Agar narsanining mavjudligi asos va sababalrga ega b lmasa, bu narsanining nega mavjud ekanligi haqida ilm al-yaqiniyaga erishib b lmaydi, ammo narsanining mavjudligi bor ekan, ilm-al-yaqiniyaga yetishsa b ladi.

Arastu, ilm al-yaqiniani ziga jo etgan bu moddalar va mavjud narsalarni rghanuvchi san'atning mohiyati nimalardan iboratligini tushuntiradi. U, ilmi yaqiniyaga erishishga imkoniyat bermaydigan, mavjud narsalarni zida jo etgan zaruriy muqaddimotlar bilan, zaruriy va imkoniy (ehtimoliy) muqaddimotlarni bartaraf etishga vosita b lgan moddalardan foydalanib, ularni (moddalarni) tahlil etuvchi san'atlarning rtasidagi farqni k rsatadi. Arastu bu san'atni "falsafa" deb ataydi,

Arastu, falsafa deb ataluvchi bu san'atdan tashqari boshqa san'atlar ham bor va har bir shu san'atga (falsafaga) taqlid etuvchi, hamda bilimlarni, amallarni chuqur rghanishni qabul etgan boshqa san'at ham falsafa san'atiga xshashligi tufayli falsafa deyiladi, deb tushuntiradi. Bu xuddi farishta ismli odam, yoki fazilatli odam z xatti-harakatlari bilan farishtaga yoxud fazilatli odamga xshashni istaganiga xshaydi. Insonning z zotiga (mohiyatiga) va faoliyatiga b lgan munosabati, fazilatning z asl mohiyattiga va amallariga (faoliyatiga) munosabati sifatida k rilgani uchun z nomi bilan ataladi. Shunga xshab, boshqa san'atlar orasida falsafa ham z nomi bilan ataladi, chunki u, shu san'atga xshashligi nuqtai nazaridan va uning haqida shu san'at sifatida qanday fikrda bo'linsa sha darajada ataladi.

Arastu, bu san'atning qancha b lim va xillari borligini, har bir xili nimalardan iboratligini, ularning mohiyatini, uning har bir xili moddalar va mavjud narsalarning qaysi xillarini rghanadi, u bilan (falsafa bilan) maxsus bo liq izlaniladiganlari maqsadlari qanday, uning muqaddimotlari qanday, izlaniladiganlari va undagi muqaddimoti avvallari qanday b lishi kerak edi, bu san'atning har bir xilidan

paydo b luvchi izlaniladigan tadqiq etishning qanday usullari bor degan masalalarni lushuntiradi. Har bir nazariy sa u bilan maxsus bo langan mavzuda, izlaniladigan adlar va muqaddimoti avval mos keladi. Bularni u "f 1 afa" deb ataluvchi nazariy san'atlarning har biri misolida tushuntiradi.

Arastu, nazariy san'atlarning barcha xillarini qanday tartibda b lishini, ularning xshash va farq qiluvchi tomonlarini, ulardan, qaysi biri k proq, qaysi biri kamroq rivojlanganini, qaysilar boshqalaridan pastroqda turishini tahlii etadi. Ular orasida boshqalariga qaraganda k proq rivoj topgan san'at bormi yoki y q ekanligini k rib chiqadi. U, bir san'at boshqasidan qanchalik quyi turishini tushuntiradi. U yana, k proq rivojlangan deb oидин aytilgan san'at "falsafa" va "bilim", "ilm" degan unvonga eng loyiq san'at ekanligini aytadi. Uni odatda mutloq ma'noda "falsafa" va "bilim" deb ataydilar, yoki yana "falsafalar faslsafasi", "bilimlar bilimi" ham deydilar.

S ngra u, san'atda izlaniladiganini topish uchun muqaddimoti awaldan qanday foydalanishni tushuntiradi.

Arastu, nazariy suhbat-bahs (xivarun nazariyyun) qanday tkazilishini, uning qancha xillari borligini, suhbat-bahs xillarining nazariy san'atlarning biror xiliga xos har biridan qanday foydalanish zarurligini, qitish-ta'lim berishning zi nimadan iborat, uning qancha xillari borligini, qitish nima bilan bo liq, qitishning qaysi xili nazariy san'atlarning qaysi xiliga bevosita taalluqli ekanligini tushuntiradi.

Arastu, ushbu san'atga qobiliyat kasb etish uchun inson o qish- rghanish jarayonida zini qanday tutishi kerakligini tushuntiradi. Bu san'atni egallah yoki bu san'atga malaka hosil qilish uchun inson qanday tabiiy ruhiy qobiliyatga ega b hshi kerak? Tabiatdan olinadigan ruhiy qibiliyatlar zi qancha? Kimda-kim tabiat ato qilgan ushbu qibiliyatlarga ega bo lmasa, u ushbu san'at bilan shu ullanaolmaydi, churli bu san'at bilan shu ullanishning zi uning barcha shi daybo'lsa, u holda san'at bilan birlgilikda inson holatini yaxshilaydigan narsalarni, uning irodaga asoslangan tabiatan

berilgan xislatlarini boshqa bir qitish usuli va boshqa xiliga asoslanib bilib olish kerak b ladi. Hamodamlar ham haqiqatni turli y llar bilan zlashtiri qodirlar, ular turli vositalar bilan z ruhiyatlarida turli xil ilmlar orttirishga intiladilar va unga erishadilarham. Tabiatan tu ma xislatlari va qobiliyatları borlar, shu kitobda tasvirlanganiday, tabiatan alohida odamlardir. Alohida qobiliyati b lman odam esa, tabiatan oddiy odamdir. Bularning hammasi "Ikkinchি analitika" ("Kitob fi al-Burxon") risolasida bayonetilgan.

S ngra Arastu, boshqa bir san'at haqida gapiradi. Bu san'at tufayli inson, har qanday izlanadigan maqsad haqida ehtimoliy axborot beruvchi har bir qiyos (sillogizm)ni zudlik bilan olish qobiliyatiga erishish b yicha mashqlar qiladi. Bu san'at mayjud bo'lgan barcha nazariy san'atlarning har qaysisi bilan mos keladi. Tadqiqotchi bu qiyoslardan topgan narsa, yuqorida eslatilgan kitobda Arastu ayтиb tgan ilmiy qonunlarni topishga qandaydir tayyorgarlik vazifasini tashi zarur. Arastu ularni (ilmiy qonunlarni) tekshirib chiqadi, o ziga ma'qullaridan foydalanadi va ulardan nima paydo b lishini tushuntiradi. U, odamning kelib chiqishini, ongingin sarchashmalarini avvalidan boshlab tahlil etadi, zining qarashlari va fikr- ylarini dalillar yordamida izohlab beradi. Dalillar tufayli u izlanilayotgan narsa haqidagi ilmi yaqiniyaga ko'p qiyinchiliklar bilan erishadi. Shuning uchun u, ilmi yaqiniyani zlashtirishni tayyorlashga vosita b lib xizmat qiluvchi amaliy san'at qobiliyatiga zarurat sezadi. U, inson z tadqiqotlari va mulohazalarida foydalanishi mumkin bo'lgan barcha qonunlar haqida gapiradi: ularning ba'zilaridan zi va ruhiyati orasida b lganni tadqiq etish paytida, ba'zilaridan zi va boshqa odam orasida b lganni tadqiq etish uchun foydalanadi. Bu san'at, insoning zi va boshqa birov rtasidagi mavjud narsani rghanish jarayonida tezda qiyoslar (sillogizm) topish qobiliyatiga erishishga tayyorgarlik k rishda bir vosita b ladi. Bunday tayyorgarlik z mohiyati b yicha bu san'atdan inson va uning ruhiyati orasidagi holatni tadqiq etishda foydalanish qobiliyatini beradi.

Inson va uning ruhiyati orasidagi holatni tadqiq etishda, inson o'z qobiliyatidan juda ehtiyojkorlik va nazokat bilan foydalanadi chunki odam zi va ruhiyati orasidagi tadqiq etayotgan holatni tasawur etayotgan cho ida uni xuddi birov kuzatayotganga, tekshirayotganga xshaydi, aqlming nazokatini va tahsinga sazovor ehtiyojkorlikni namoyon etadi. Shuning uchun bu san'at insonni, o'zi va boshqa bir odam idagi mayjud holatni tadqiq etisbda foydalanishga, savol orasidagi shaklida tayyorlaydi.

Ushbu mashqiy, fanni rghanishga tayyorlovchi va tadqiq etuvchi san'at "sana'i jadaliya" "dialektika san'ati" deb ataladi. Bular haqida Arastu "Kitobi Tubiqa" yoki "Kitob al-jadal" risolasida fikr yuritadi.

Mashqlarga asoslangan san'at, birinchi tadqiqot mavjud bo'lganligiga sababchi san'at b lganligidan, savol va javob shaklida tadqiqotda foydalanish uchun tayyorlovchi vosita b lib qoladi. Negaki, insonning o'zi va ruhiyati orasidagi holatni tadqiq etishda, uni t ri y ldan o dirib, boshqa tomonga boshlovchi, izlanilayotgan maqsaddan kelib chiqadigan haqiqatga nisbatan adashtiruvchi bir narsani topishiga ishonchi komil b lmaydi. Chunki, mashqqa asoslangan tadqiqot, haqiqatni izlashga avvalidanoq faqatgina undaydi xolos, har holda u tufayli inson t ri y lda b ladi. Ammo, shu vaqtning zida u, mashqqa asoslangan san'at uni dallillardan foydalana oladigan b lishiga tayyorlaganiga qaraganda k proq adashishga moyil b ladi. Dalillar q'llanilganida odam adashmaydi yoki deyarli adashmaydi. Toki u tashqqa asoslangan san'atdan foydalanar ekan, (ba'zan) adashayotganini bilmaydi, chunki u t ri usullar deb hisoblanuvchi dalillar va usullardan foydalanib tadqiqot olib boradi.

Xuddi shunga xhash, agar bularning hammasi insonni bu usullarni zi va boshqa birov orasidagi munosabatni, bor narsani aniqlash uchun tkaziladigan tadqiqotlarda savol va javob shaklida foydalanishga tayyorlaydigan b lsa, u holda ou usullarni gitish- rgatishning shakllari deb b lmaydi. U, bahslashuvchilarning be araz b lish qobiliyatlarini namoyon etish uchun bir mashq b lib, agar

bahslashuvchilardan biri boshqasining **fikrini** rad eta olsa ilojsiz qolib **z** maqsadidan voz kechadi. Shunga xhash sofizmlarni (quruq safsatani) rad etuvchilarning imkoniyatla ancha k **p** ladi. Shuning uchun Arastu mashqqa asoslangan faqat ushbu san'atnigina emas, balki zi va boshqa biro, orasida mavjud b **I**gan narsani tadqiq etishda t **r**i y **I**dan ozdiruvchi barcha narsalardan, haqiqatga erishishga mone va t **r**i yol' haqida aldovchi tasavvur beruvchi **bahslar** haqida ogoh etuvchi san'atni ham bayon etishga majbur b ladi. Bu san'at ham, shu san'at vositalari ila insonning **ziga** emas boshqa birovga mansub **fikrni** rad etish uchun tayyorlaydigan bir san'at b lib qoladi.

Mashqlarga asoslangan san'at, uning usullaridan bahslashuvchi ikkala taraf foydalanishiga tayyorlaydigan b **I**gani uchun, bu san'at uning vositasida sofizmlar va haqiqatga erishishga monelik **qiluvchi** va shu y Idan ozdiruvchi narsalarga shubha uy otuvchi san'atga aylanadi. Bu san'at z vositalari bilan boshqa birovda namoyon b luvchi **fikrni** rad etishga tayyorlaydi.

Arastu ikkita san'at haqida gapirayotgan **k** rinadi: ulardan biri - mashqlarga asoslangan san'at **tufayli** yetishiladigan t **r**i y **I**dan ozdiruvchi, boshqa birov tomonidan bildiriluvchi **fikrni** z ta'siri bilan rad etuvchi san'atdir. Haqiqatga erishish va mashqqa asoslangan san'atni tadqiq etishda undan foydalanish uchun emas, balki mashqqa asoslangan san'atdan foydalanishga, sha inson va boshqa birov rtasidagi mavjud narsani tadqiqotiga hamda butunlay mashqlarga berilishga qarshilik **k** rsatuvchi narsalarni namoyon etish uchun foydalilanidigan san'at — ikkinchi san'atdir. Arastu ayтиб тган айъорликка асосланган бу сан'ат унинг фикрича одамни hamda boshqa birov tomonidan bildiriladigan **fikrni** rad etish va mashqlarga asoslangan san'at vositalaridan chal ituvchi, san'at b lib uni u "as-sufstaniya" ("sofistika") deb ataydi.

inson, boshqa birovning **fikrini** rad etishi uchun nimanidir **zlashtirishi** mumkin b **I**gan san'at, mashqlarga asoslangan san'at bilan sufstaniya san'ati rtasidagi oraliq bir san'atdir. Bu san'atni, birinchi maqsad foydasi uchun (ya'ni, haqiqatni

top... h uchun), inson va uning ruhiyati orasidagi mavjud ni va uning zi va boshqa birov orasidagi mavjud narsani narsa **tadqiq** etish uchun ishlatib b lmaydi. U, sufstaniya yaratadigan maslakni zlashtiruvchi **qobiliyat** b lmay, balki inson irodasi intiladigan narsani aks ettiruvchi va inkor etuvchi bir qobiliyatdir.

Ushbular yo tadqiqotchiga, yoki bahsda olib kelayotgan tarafdan, yoxud sha yerda b **I**gan faylasufdan agar u yakka b **Isa** yo faylasuflardan (ular bir qancha b Isalar) foydalanuvchi boshqa somelarga (bahsmi eshituvchilarga) taalluqlidir. Bu yerda sofistikbahslar t **risida** gap ketayotgan **k** rinadi. Shuning uchun some (eshituvchi) faqat tomoshabinlarvajamoahuzurida sofistning(sufstaniyunning) **fikr-mulohazasi** qanday b lishiga e'tibor berishi kerak, toki, kim eshituvchi-jamoayu, kim faylasufligiunga ravshan b **Isin** (ya'ni, savol-javoblardan kim faylasuf ekanligini ajratib olish zarur, deyilmoqchi b **Isa** kerak). U, yo haqiqat baqida z **fikrini** bildirmay sukut saqlashi yoki tamoshabinlar va faylasuflar huzurida **fikrini** bildirmay sukut saqlashi yoki tomoshabinlar va faylasuflar huzurida **fikrini** aytishi kerak b ladi. Ushbu san'at, mashqlarga asoslangan san'at va usullari bahsdan iborat b **I**gan boshqa san'atlarga kirmaydi.

Sufstaniya san'ati b yicha bahsda qatnashuvchilarning har birlari quyidagi olti narsani q llashadi:

1. tanbeh; 2. sarosima, dovdirash; 3. tuhmat va qat'iyat; 4. nutqda duduqlanishga majbur qilish; 5. bema'ni s zlardan foydalanish, safsata; 6. sukutga majbur etish, hatto bahslashuvchi, gapirishga qodir, **qobiliyatli** b **Isa** ham gapirishni man etish. Bahslashuvchi odamni, **gapirmagan** ma qulroq, degan xulosaga keltirish uchun shunday qilinadi.

Tanbeh shunday narsaki, unda birinchi holatga nisbatan chal ituvchi narsalar **tufayli** yaratiladigan muqobil holat **rcingga** singdiriladi. Bu narsalar mohiyatan **shundayki**, agar odam, **z** va ruhiyati rtasidagi mavjud narsani tadqiq etishda ulardan foydalananigan b **Isa**, u holda ular odamni adashtiradi va haqiqatdan muqobil tarafga burib yuboradilar, natijada haqiqat inkor etilib, haqiqatga muqobil biror nima ma'qullanadi.

Sarosima bunday emas, ikki qarama-qarshi *fikr* (tushuncha) mavjud b lganida paydo b luvchi sarosima inson tabiatiga xos *narsadir*, bu holatda adashayolgan bir odam zi ishontirmoqchi b lgan *fikrni* inkor etadi va zi ham unga qarshi *tarafning* ishontirmoqchi b Igan fikrini *zicha* inkor eradi. Ushbu holat, "bu narsa shundaymi yoki shundav emasmi?" deb s ralganda paydo b ladi. Qanday javob bersalar ham tanbeh oladilar. Shuning zi sarosimaga solish usulidir.

Tanbeh bir muqobil tarafdan boshqasiga zlashtirish orqali tadi. Sarosima (taraddud) esa, qarama-qarshi *taraflarning* sarosimali fikrlari birinchisidan ikkinchisiga tadi, ikkinchisidan yana birinchisiga s ng yana birinchisidan ikkinchisiga tib, bu hol toki ikkala muqobil *tarafning* ikkala tushunchasi (fikri) ham bir xii boMmagunicha davom etaveradi.

Tuhmat va *qat'iylik* (mulih)ka kelsak, ulaming ta'sirida taraflardan biri butunlay aniq narsalarni inkor etadi va z mohiyati b yicha tushunarli va ravshan holatlarga shubha bildira boshlaydi. Bu holat to boshqa taraf adashib, haqiqiy narsaning borligiga shahodat beruvchi dalillarni hamda ma'lum narsalar va haqiqiyligi ayon bo'lgan narsalar haqida xato tasavvur hosil qilmaguncha davom etaveradi. Bu, sufstaniya sofistik san'atining usullaridan biridir. Shuning uchun bu san'atning maqsadi haqiqatga va aniq *dalillar* yordamida biror narsaga erishishga t siqinlik qilishdan iboratdir.

Bu uch (tanbeh, sarosima, tuhmat) xislat eng yomon ruhiy sifatlar b lib, ularga sufstaniya san'ati vositasida erishiladi. Qolgan *uchtasi* esa ongga ta'sir etmay faqat tilni kishanlaydi. Avvalgi uchtasi esa ongni jarohatlaydi.

Bahsda duduqlanishga majbur b lgan odam yo t ri ma'noda tabiatan va odad b lib qolganidan duduqlanadi yoki boshqa xalqning tilida bahs yuritayotgan b lsa, majburan duduqlanadi. Shunga xhash, duduqlanish yo t ri ma'noda tabiatan yoki *talaffuzga* putr yetkazuvchi yol ondan tashkil etilgan narsalar sababli *insonga* xos b ladi. Bu holat biror boshqa xalqning tilidagi s zlardan kelib chiqsa, ikkala bahslashuvchi ham sha xalq tilida s zlashishlari kerak.

Safsataning ishlatilishi ham shu tarzda r y beradi. *Duduqlanish*, ishlatiladigan iboraning ma'noni ifodalash uchun yetarli b *Imaganligidan* paydo b ladi. Buning uchun es a ma'noni shunday darajaga keltirish kerakki, ibora ham isaa b lsin (bu yerda Forobiy ishlatiladigan iboralarda-lafzda q a'noni t la aks ettirolmaslik natijasida, ma'noni ifodalovchi ibora va ma'no mavqeい mutanosib bo'lmaganda duduqlanish paydo b ladi, degan *fikrni* bildirayotgan k rinadi). Safsata esa iboraning manosini k paytiradi buni, kuchaytirishdan farq qilish kerak (ya'ni, turli ma'nolar silsilasini keltirib chiqaradi, deyilmoqchi shekilli), shuning uchun ma'no jihatidan ta'sir tkazuvchi holat zarur b lib qoladi. Bunda k p ma'nolar b lib, ular faqat qaytarishlar (k p ta'kidlar)dagи iboralarga taalluqlidirlar. K p ta'kidlar esa, yo amal (ish-harakat ma'nosida) yoki qobiliyat tufayli b ladilar. Bu qaytarishlar ta'kidlar bema'nigarchilikdan iborat b lgan ma'no ifodalariga nisbatan insonni chal itadi. Sufstaniyun (sofist) shu misollarga xhash ravishda va shu misollar vositasida safsatani q llashi mumkin.

Sukutga majbur qilishga kelsak, u sufstaniyunlarning eng pastkash usullaridan biridir. Bunga q riqitish, uyaltirish yoki hayajonga soluvchi boshqa bir narsa bilan erishiladi. Arastu bahs tarkibini va sufstaniyun maqsadiga qanday erishishini bat afsil bayon qiladi.

S ngra u qonunlar t risida s z yuritadi. Agar inson ularga rioya qilsa, ular tufayli, z vazifasini bajarishdan chal ituvchi yuqorida aytigan biror narsada adashgan odamga imkoniyati boricha yordam berishi mumkin. Bular uning "Sufstaniya" ("Sofistika") nomli risolasida bayon etilgan. Bularni bayon etishdan maqsad, haqiqatga erishishda hali ham foydalaniladigan mashqlarga asoslangan san'atni ta'kidlab korsatishdir (bu yerda s z jadaliya san'ati-dialektika san'ati haqida ketmoqda). Sufstaniya san'ati mashqlarga asoslangan jadaliya san'atiga qarama-qarshi turadi. Sufstaniya san'ati, dialektika san'atini haqiqatga va ilmi yaqiniyga erishish y li bo lgan usullardan chal itadi. Bu y lda (tariqatda), Arastu o'zmmg "Kitob al-Tubika" ("Topika") asarida bayon etgan san'at turadi. Bu san'at haqiqatga olib borgani uchun

haqiqatning bir quroli, xizmatkori b lgani hamda ilmi yaqiniyaning quroli va xizmatkori b lgani uchun harn foydalidir.

Shunday qilib, Arastu ilm al-yaqiniya bilan bo liq masalalar majmuasini bayon qiladi, unga (ilm al-yaqiniyaga) olib boruvchi yo'lni k rsatadi, ilmi yaqiniyaga erishishga mone b Igan narsalar t risida s z yuritib ogohlantiradi.

IKKINCHI B LIM

Arastu ilm-al-yaqiniya masalaiarini tugatganidan s ong u, ilm al-yaqiniyaga erishisb uchun mantiq ilmidan foydalanmaydiganlarni rgatishga insonni qodir etuvchi san'atlarning tahtiliga tadi. Ular ikki guruhga b linadilar. Birinchisiga tabiatan alohida qobiliyatları b lmaganlar kiradilar. Ikkinchi guruhga xuddi shunday tabiatan aiohida qobiliyatga ega b lmagan, ammo betinim mash ulotlar orqali

z say'i-harakatlari bilan ilm aj-yaqiniyga yetishishga intiluvchilar kiradilar. Arastu, insoniy maqsadga, shu maqsadni mukammal biluvchi, bu maqsadga erishsa, u bilan nimalar sodir b lishini tasavvur qiluvchi va ilm al-yaqiniyaga erishishga tabiatan tayyor odamlarga intilishlari zarur, deb hisoblaydi. Ammo Arastu, bu maqsadga intiluvchi boshqalar ham, idrok etganlaricha shu maqsadga intilishlari (ya'ni maqsadni zlari ham idrok etib, shunga yarasha intilishlari zarur degan oya ilgari surilayotgan k rinadi), ular mayjud narsalar haqida i!m-al-yaqiniyaga erishishning z usuliali b Igan odamlardan qish jarayonida olgan bilimlari bilan chegaralanib qolmasliklari kerak, deb hisoblaydi.

Arastu, barcha nazariy va amaliy narsalarga xalqni ishontirish mumkin b Igan san'at haqida hikoya qiladi. Xaloyiq, odatda, umuminsoniy munosabatlarni zida aks ettirgan ayrim hollar bilan qanoat hosil qiladi. Ular shunday narsalarki, ular tufayli, odam yaratilishining boisi b lmish maqsadga intilishda odamlar orasida zaro yordam mayjuddir.

U, nazariy san'atlar yordamida idrok etiluvchi hollarni inson xayolan tasavvur etishiga k mak beruvchi san'at haqida s z yuritadi. Bu san'at yana mayjud k rgazma nusxa orqali

taqlid etish va boshqa ayrim narsalarni tasavvur qilish va soxta tasvirlash qobiliyatini uy otadilar, bunda asosan mulohaza yoki damida tasavvur va taqlid usullaridan foydalilaniladi.

xhash narsa vositasida tasavvur va taqlid — xalqni ina nazariy narsalarga rgatishdagi usullardan biridir. Oddiy xalq uchun narsalarni tabiiy nusxalari orqali xayolan tasavvur etish qiyinligidan, ular uni tasavvur etmay, sha narsa haqiqatan ularga qanday namoyon b Isa, shunday tasavvur etadilar va idrok qiladilar. Agarda xayolan tasawur etilayotgan narsaning mohiyati uning haqiqiy tnavjudligi b yicha tushunilsa ham bu ish juda qiyinchilik bilan r y beradi, bunday fikr, bilish, idrok etish usuli faqatgina nazariy fanlarni bilganodarnlargaginataalluqliemas.

Inson, zi va ruhiyati orasidagi hamda zi va boshqa birov orasidagi mavjud narsani tadqiq etishda bor imkoniyatni ishiatib muntazam ravishda mashq qilib turishi kerak.

Buni u haqiqat vositalarini egallahda sabot bilan yo qitish va murabbiylilik usullari yoki bahs va himoya usullari bilan amalga oshirishi zarur. Ushbu san'at tufayli erishilgan qobiliyat "mantiqiy qobiliyat" deb ataladi.

UCHINCHI B LIM

Bu masalalarni k rib chiqqach, Arastu tabiiy fan haqida gapiradi va "Kitob fi al-jadal" risolasida turlarini bayon etgani mayjudnarsalarga qaytadi.

U, mavjud narsalarning borligiga his-sezgi shunday shahodat berishi mumkinki, ulardan hosil bo'lgan turlar (kategoriyalar) dan biz z ixtiyoriy irodalarimiz orqali biridan boshqasiga nisbatan foydalanamiz, ularning birlari boshqasi orqali bizga ma'lumot beradilar, ba'zilari boshqalarini tufayli, yoki insonning zi va ruhiyati, yoxud boshqa birov bilan bahsi orqali idrok etiladi, deb hisoblaydi.

Tabiatan mavjud b Igan narsalarning borligi bizning idrok e ish qibiliyatimizga bo liq, deb hisoblash mumkin emas. Bi tabiatan mavjudlik-tabiiy sifat va mohiyatlardir. Bu-ularning bi idrok qiladigan va his etadigan belgisidir. Biz tushunchalar

ila t ldirgan sha holat - y riqlar mantiqiy holat y riqlardir. Mantiq t ri fikr yuritishga alohida qoidalar, usullar va y sinlar beradi, uning ixtiyorida mavhum tushunchalar bor, u insonni (uning aqlini) adashishlar va xatolardan ogohlantiradi, muhofaza qiladi.

Mavjud narsalar holatiga nisbatan his-sezgi shahodat beradigan narsa - beedadlik (ko'plik) dir. His-sezgi bilan biz biladigan beedadlik ikki xilga b linadi. Birinchi xiliga beedadlikni turli holatlarda ajratish yordamida his-sezgi tomonidan erishiladigan narsalar kiradi, ya'ni bir xil narsalar boshqalaridan ayrim holat bilan farq qiladilar. Bu-k proq ma'lum b lgan, birinchi xil beedadliklardir. Ikkinci xiliga bir narsa (buyum) dan va bir xildagi his-sezgi tufayli bilib oladiganimiz ko'p narsalar kiradi, ba'zan bu narsalar (buyumlar) bir-biriga zid b Imagan narsalar b lishi mumkin. Bunga ushbu misolni keltirsa b ladi: biz bir jismga qo'1 tekkizib k rib, uning issiq, sovuq, qattiq, yumshoqligini bilamiz.

Ba'zan narsalar bir-birlariga zid b ladilar, masalan, issiq va sovuq, qattiq va yumshoq, da al va mayin kabi. Shunga xhash, ba'zan shuurimiz orqali bilganimiz mavjud sifatlar beedadligi farqli b Iadi. Masalan, ushbu narsa issiq va oq. Ulardan birini quwai lomisa (ushlab, qo'1 tekkizib sezish) tuy usi bilan boshqasini nigoh (k rish) orqali bilinadi. Shunga xhash, ushbu holat boshqa sezgi a'zolariga ham tegishli.

S ngra Arastu, shuur orqali bilinadigan har bir narsa t risida sezgidan olinadigan bilim darajasi haqida va ulardan birini boshqasidan farq etuvchi belgilari haqida gapiradi. Shuur, mavjud narsalarning hammasi yoki k pi zgarishi va bir joydan boshqa joyga tib turishi, bir holatdan boshqa holatga tishi haqida shahodat va bilim beradi. Masalan, oq narsa qanday qilib qora b lgani haqida.

Beadad ziddiyatlar bir-birlarini almashtirib turadilar. Ushbu tanovoblarda (almashinib turishlarda) bitta zgarmaydigan doimiy narsa bor. U, ushbu tanovoblarni saqlab turadi va ularga singib ketadi. Narsalar bir-birlariga ergashib va zgarib turganlari holida doimiy b Iib keladigan narsa "javhar"

(“substansiya”) deb ataladi, almashinib va zgarib turuvchi narsalar “oraz” (“aksidensiya”) deyiladi.

Ez his-tuy u bilan biladigan va ular tasdiq etadigan narsalar tabiatan mavjud narsalardir. Mavjud narsalarning rutbalar (kategoriyalari)-xabardor etuvchi (narsalarga) kelsak, rutbalar bizga zga bir narsa haqida emas, faqat ha narsa haqida axborot beradi, ular bizga sha narsa qanchaligini (miqdor jihatidan), qandayligini bildiradi, yoki his-tuy u ila bilinayotgan narsaga nisbatan tashqarida b lgan boshqa narsa haqida axborot beradi. Bu holat, qachonki, birlaridan boshqalari orqali foydalansha, qachonki, birlari boshqalari orqali aniqiansa r y beradi.

Biz fikran tasavvur etadigan ma'qulot-aqlan tushunsa b ladigan mohiyatlar sifatlarining k pligi bilan ajralib turadi, bulardan his-tuy u ila bilinuvchi narsaga xshatib, ularni holatiga qarab xayolan tasavvur etiladiganlari mustasnodir. Bizning tasavvurimizda ma'qulotlar qanday holatda ekanliklarini sezganimizda, biz fikr qilgan beedadlikni xayolan tasavvur etamiz. Chunki biz ma'qulot deb xayolan tasawur etadigan va sezadigan vohid (bir) narsa, biz beedad sifatida xayolan tasavvur etadigan va fikrlaydiganimiz, sifatlarning k pligidan tuy ular ila bilinadigan narsalarning beedadligiga xshamaguncha beedad (k plik) b lib qolaveradi. Chunki bir narsa t risida, bir holatda u beedad sifatlar va mahmullar (predikat)ga ega, deb axborot berilsa, u holda o'sha narsaga shu sifatlardan har qanday bir sifat mansub, deb tushuniladi.

Shunday qilib, yuqorida aytib tilganidek, ushbu (odam) zayd, unga tiriklik, oqlik, (b yi) balandlik sifatlari xosligini ta'kidlab tsak bo'ladi. Biz zehnimiz bilan unga beedad mavjudlik (sifatlari) mansubligini tushunamiz.

Ammo biz, bir narsaning beedad ma'qulotlari b lmish beedad ashylarning har qaysisi bergen axborotni farq etadigan b lsak, biz shu narsaning zehnini bilolgan taqdirimizda uning “nimalikligini” belgilovchisini aniqlay olamiz. Shu, sha narsaning javhari - substansiya b ladi. Bu narsanining javhari (substansiya) deb ataganimiz zi haqida quyidagilarni bildiradi: “nimalik”ning o'zi nima, u zi

qancha, qanday, yoki "zi nimaligidan" boshqa bir holat haqida xabardor etadi. Ushbu narsa haqida va sha ma'lurnotla haqida biz ularni haqiqatan ham javhardir deb aytarniz chunki uiar "nimaligi haqida" axborot beradi va ular oraz (aksidensiya)dirlar, negaki zlari haqida "nimalik" dan tashqari, boshqa aniqlovchilarni ma'lum qiladilar.

Agar yuqorida ayтиb tilgan narsa tuy u ila idrok etiladigan narsa b lsa va k pgina ma'qulotlarga ega b lsa, ular orasida ushbu tuy u ila idrok etiladigan narsaning "nimalikligi" haqida ma'lumot beradigan ma'qulot bor b lsa va agar bizga boshqa bir narsa haqida hech narsa — na uning qanchaligi (miqdor hisobida), uning zi va holati qandayliklari -- ma'lum bo'lmasa, u holda biz shu narsani s zning tom ma'nosi ila javhar deb atagan b lur edik, ammo aslo biron-bir narsaning javhari va boshqa narsaning orazi b lish uchun qabul qilingan javhar, deb atalmas edi. Modomiki, shunday ekan, biz barcha labiatan ma'qulotlarni s zning tom ma'nosidagi javhar deb ataymiz. Unga tabiatan taalluqli bo'lмаган barcha narsalar esa, mutlaq javhar deb ataluvchi narsaning, tabiatiga muzof munosabatdor bo'lgan orazi (aksidensiysi) deb ataladi. Va niyoyat, muzofiy javhar deganimizni, agarda u bizga narsaning "nimaligi" haqida ma'lumot bersa, haqiqatan ham, ushbu javharga b lgan xshashlik ulushiga k ra uning javhari deb ataymiz. Mutlaq ma'nodagi javhardan boshqa javhar mavjud emas. Boshqa hammasi umumiy nom bilan "javhardagi orzular" deb ataladi.

S ngra Arastu ushbu holni, awallari mantiqda q llamigan da'vo bilan quwatlaydi: javhardagi mavjud orazlarning, javhardagi mohiyati "nimalikni" oraz yordamida aniqlovchilari ham b ladi. Zotiy, ya'ni aynan narsaga kelsak, undan birinchi tartibdagи "nimalik" kelib chiqadi. Ushbu javhar shunday javhardirki, uni orazdan na his-sezgi va na fikr bilan ajratit b ladi. Ammo aql, har holda javharni orazdan va orazlarni bir-birlaridan, ularjavharga xos ekanliklari uchun emas, balki faqat birgina javharni idrok etish orqaligina ajratib olis hi mumkin. Uning mavjudligi his-tuy ularimiz va zimizning shaxsan bu narsalardan foydalanishimiz orqali tasdiqlanadi, cbunki bizga insoniy barcha narsalar xosdir.

Arastu bu narsalarda, bizda birinchi javhar kabi qabu! qilinganni nazarda tutadi. Borligi inson irodasidan tashqari mavjud b lganni u tabiatan mavjud narsalar deb ataydi. Inson irodasidan tashqari mavjud b lgan ushbu javharning har bir xiliga bir javhar xosdir va u tufayli javhar z asosiga ega b ladi hamda u tufayli javhar mohiyati uning barcha xiilaridan (sinflaridan) ajralib turadi. Z- zidan javhar b lgan ushbu har bir sinfning mohiyatini u javharning "tabiatan xislati", deb ataydi. Mohiyatlarning ushbu farqlanishlarijavharlarning tabiatan xislatlari bilan aniqlanadi deb tushuntiradi. Har bir xilning mohiyati shundayki, shu xil narsaning z- zidan kelib chiqqan harakati ila unga ta'sir qilishi aniq ravshandir, shu xil narsada mavjud b lgan boshqa aynan zotiy orazlarning xoh harakat, xoh miqdor, xoh sifat, holat va boshqa orazlari mavjudligiga sabab b ladi. Masalan devorning mohiyati ustida shiftni tutib turishidir va u devorga taalluqli xislatlarni zlashtiradi. Chunki shu xil xislatlarga ega b lish uchun ham devordir. Tabiat tufayli mavjud javharlarning xillaridan har birini u "tabiatan javharlar" deb, ularning aynan (mohiyatli) orazlarini esa u "tabiatan orazlar" deb ataydi. Arastu z oldiga maqsadni q ygach, unga histuy u tufayli yetib borganday yetib bormadi va tu ma odat tufayli ma'qulotlarni bilganday bilmadi, balki zi mantiqda eslatib tgan narsalarni tadqiq etish usuli tufayli muqaddimoti avvalni aniqlab, maqsadga erishdi.

T RTINCHI B LIM

Arastu bularning hamasini tushuntirmoqchi b lganida, u shuur uchun ravshan narsaning zidlari b lgan va amalda foydalanish ishida oqil hisoblangan narsaning ziddi b Jgan mulohazalarga duchor b ladi. Ushbu mulohazalar shundayki, ular mavjud narsalarning zgarishi va ularning farqlanishlarini shak-shubhaga q yadi. Ushbu mulohazalar, mavjud narsalar orasidagi farqlar va zgarishlar, mavjud narsalarning mavjudligiga bo liq b lmay, balki narsaning mavjudligidan tashqari b lgan boshqa bir narsaga bog'liq ekanligini k rsatadi. Ushbu boshqa bir narsaning zi nima? U mavjudlik mahrum b lgani uchun shunday holatga keladi.

Ushbu, tuy u bilan idrok etiluvchi narsalarda, ma'lum bir yakka narsalardan ajralib turuvchi alohida narsalar y q Agar mavjud narsani mutlaq ma'noda olinadigan b lsa, u holda biror qisqa muddat mobaynida, javhariyni nojavhariy

zijavhariydan tashqari Igani tufayli, farq eta oladi. Ammo javhariy b Imagan narsa umuman b Imasligi mumkin mavjud b Imagan narsa esa, umuman hech narsa emas. Farqlanadi, deb, ylaydigan narsa umuman mavjud emas. Shunday ekan, haqiqatan mavjud b Imagan va mavjudlikdan tashqari b lgan narsa umuman mavjud emas.

Beadadlik (k plik) faqrlnish tufayli mavjuddir. Demak, ahadiy -- birlik nimadir mavjud. Asartu, birlik (tanho) narsaning turli sifatlarini bayon etishgacha boradi. Ularning (shu sifatlarning) har biri, shu narsaga nisbatan, boshqa sifatlari k rsatmagan xususiyatlarni k rsatadi. Beadad s z birikmalari - iboralar yordamida narsa haqida ifodalangan xususiyatlar miqdor jihatidan bir butun b lib qoladi, ammo bir s z va bir ibora bo'lmaydi. Shu qoida b yicha, shuur — hissiyot shahodat beruvchi narsaga va ushbu shuur ila idrok etiladigan narsalarning ma'qulotlaridan aql bilan tushunsa b ladigan mohiyatlaridan foydalanganimizda erishadiganimiz holatga zid turuvchi aqliy xulosalar qilinadi.

Arastu ushbu mulohazalarni avvalidanoq mu litot, alat (sofizm) deb rad etadi.

U, haqiqatan t ri fikrga kelish va ixtilofli (bir-biriga zid) aqliy xulosalarni inkor etish uchun ular hech qanday foyda bermaydi deb tushuntiradi (s z sofizm haqida ketmoqda). Haqiqiylikka faqat shuur va ong (aql) tufayli erishiladi.

S ngra Arastu z tadqiqotlarini davom ettirib, fazoda namoyon b lgan javhar deb ataluvchi har bir narsaning eni, b yi va qalinligi bor degan fikrga keladi. Rostki javhar fazoda ch ziq deb ta'riflanadigan b lsa, shuning uchun u ba'zan "jismlar", ba'zan esa "jismiy javharlar" deb ataladi. Tabiatan mavjud narsalar, jismlarga orazlar, jismiy javharlar va ularga xos belgilarga ega. Bularning hammasi tabiat haqidagi fan (fizika) ning mavzusidir. Arastu bu narsalarni isbot talab qilmaydigan muqaddimotlardan oladi va ularni tahlil qilishda jadaliy (diaiektik) vasilani (usulni) q illaydi. Jadaliy hivora

(dialektik dialog) ga qobiliyat paydo etuvchi holatga olib keluvchi narsani tushuntirish uchun u shunday yo'l tutadi. Demak u, ushbu narsalarga ilmiy qonunlarni tadbiq etadi va ular tufayli ularning mohiyatini rghanadi. Ilmi yaqiniyani heruvchi va tasodifan uchraguvchi ulardagi mavjud muqaddimotlarning shart-sharoitlarini u dalil keltirish orqali topadi. Ushbu shart-sharoitlar zlarida b Imagan narsalarni Arastu o'z holida qoldiradi.

Bu uning, undan keyin ushbu masalaga yana qaytishni istagan va ilm-al-yaqiniya talab etgan cho larda madaniy ma'qulotlardan foydalanish haqidagi tavsiyalarida aytib tganlarini rghanishga zlarini bag'ishlovchilar uchun yozgan kitoblarda z tasdi ini topgan. K rilayotgan har bir narsani u ikki-jadaliy va ilm al-yaqiniya tarafidan solishtiradi. Buni unga xos barcha narsaning haqiqiyiigiga yetishish uchun qilgan. Avvalo Arastu ushbu uslubdan foydalanadi: mavjud narsalarni ta'riflovchi umumiylasdi, ma'qulotlar b lgan umum asoslarni aniqlaydi. Va bular o'z-zicha ravshan ma'quloti awallar emas, balki birinchi holdan boshlab noma'lum eng umumiylasdi, ular z zidan ma'lum birinchi ma'qulotlardan kelib chiqadigan dalillar yordamida aniqlash vositasi b lib xizmat qiladilar. Ular haqida tadqiqot olib borilganida u jadaliy vasilalardan foydalanadi.

Jismiy javharlarninghammasida b ladigan mavjudiyatning dastlabki asoslarda mavjud qonunlarning umumiylasoslarni bayon etadi. Ulardan har biriga ayrim holda hamroh, ikkita dastlabki asos (asli mutorifat)lar bor, ular: bilquvvati (potensial) mavjud dastlabki asos - u "modda" - "materiya" deyiladi, muhimmona (aktual) mavjud asli mutorifat esa "shakl" - "forma" deyiladi.

Arastu bilquvvat holatdan muhimmonaga tish uchun, bilquvvati mavjud asl mutorifatning (dastlabki asosning) zi yetarli emas, deb tushuntiradi. Buning uchun, bilquvvatdan muhimmotga tkazuvchi uchinchi bir asl mutorifatning bo'lishi zarur. Ushbu asl mutorifat (dastlabki asos) "mafuli asli mutorifat" "amaldagi dastlabki asos" - deb ataladi.

U, harakatda b lish uchun, harakatlanuvchi va zgaruvchi barcha narsa qandaydir hududga "oxiriga" va "maqsadga" qarab boradi, deb hisoblaydi. Va zicha jismiy javhar b lmish barcha narsa yo "maqsadga" va "oxiriga", yoki qanday b Isa ham biror maqsad va hadga olib boruvchi narsaga borishi zarur. Shunday qilib "maqsadga" ham, oxirga ham asl mutorifatlar erishishlari va z mavjudotlari b yicha asl mutorifat b lmish barchalariga, k p ham emas, oz ham emas t rtta jins hamroh b Iishi unga ravshan b ladi, ular-modda, javhari soniy (ikkinchi javhar)-substansiya, faoliyatidagi sabab va maqsaddir.

Arastu yana, tabiatning nimaligini, uning haqida barcha s z yurituvchilarga qanday b Iib tuyulishini tushuntiradi. Uning mohiyatini umum k rinishda tasvirlab, tabiat haqidagi fan (fizikadan) xabardor qadimgilar tabiat haqida nimalar deganlari va ularning zlarda-yunonlarda tabiat haqida shu dastlabki asoslar majmuasida nimalar deyilganini bayon etadi. U, tabiatning mohiyatini "tabiat" deb ataladigan asl mutorifatning qanday vazifani bajarishini, "tabiiy narsalar" degan iboraning ma'nosи qandayiigini, "tabiatan birlamchi" iborasida mavjudiyatning ushbu dastlabki asosları haqida qanday tushunchada s z yuritiJadi, "tabiiy jarayon b yicha", "tabiat b yicha", "tabiiy jarayon b yicha emas" iboralarining qanday ma'nolari borligini tahlil etadi. Ushbu tushunchalarning majmuasini, mavjud narsalar haqidagi bilim va ularni xato tushunish qanday farqlanishlarini k rib chiqadi. U yana t rtta dastlabki asoslar qanday qonunlar b yicha bir-biriga nisbatan joylashganlari, ulardan qaysi birlari k proq, qaysi birlari kamroq rivojlanganlari haqida gapiradi va ular mavjud narsalarga mohiyat ato etishlarini ta'kidlaydi. Bu mohiyatni uning zi tadqiq etadi, buning ustiga bu holat maxsus tabiiy narsalarga taalluqlidir. Shuning zi birinchi asosfar va birinchi sabablar, maxsus tabiiy narsalardir.

Arastu jismiy javharlarda z- zlaricha mavjud qonunlar va asos'ar haqida gapiradi. U, jism fazoda ch ziq turishi nuqtai nazarid n nimadan iboratligini, jismning fazoda ch ziq turishining mohiyatini, ch ziq turish ch ziq turishlarning qismlaridan iboratmi, ularning holatlarini zaro

yaginlashishiga bo liqmi yoki boshqa biror usul tufayli mavjud ekanligini tushuntiradi.

U. jismiy tabiatan javharni, javhar mohiyati uning fazoda ch ziq turishi bo liqmi yoki y qmi, tahlil etadi. Barcha ziga xos orazlar (aksidensiya) bilan javhar (substansiya) b Isa, u narsa jism va ch ziq turgan b la oladimi? zida shakllar va orazlar almashib turuvchi va undan javharlarning xillari paydo b Iuvchi modda b lgani uchun yo u jism va ch ziq b Iadi yoki u narsa moddiy javhar bo'ladi, negaki uning ch ziqligi b y, en va qalinlikka ega.

Arastu, bu ch ziq narsa javhar emas, boshqa nimadir, deb tushuntiradi. Ch ziqlik, uzalganlik uning javharligi nuqtai nazaridan javharning mohiyatini bildirmaydi. Bizning iboramizdagи "ch ziqlik", "uzalganlik" xuddi "oq" iborasidagi kabi ma'noga ega va javhar haqida gapirayotganimizda biz mutlaq ma'nodagi javhar haqida gapiramiz, bunda biz uning ch ziqligi, uzalgani va b y, en, qalinligi bor narsaligi haqida gap yuritmoymiz. Javhar ziga xos bo'lgan boshqa narsalarga ega. "Uzalgan" va "uzalganlik" tushunchalarijismliyjavharning na moddasiga, na uning shakiiga XOS, modda esa z mohiyati b yicha jism emas, shakl ham shunday — jism emas, ammo modda va shaklning birlashib uy unlashuvi (sintezi) fazoda uzalganlik k rinishini paydo qiladi. Ushbu ch ziqlik, uzalganlik shu birikish - sintezda mavjud, chunki u z mavjudiyatida z shaklining mavjudiyatiga ergashadi va javharning shak! mavjudiyati tufayli u ya'ni ch ziqlik, uzalganlik haqiqiy va barkamol javohir b lib qoladi. Tabiiy javohirning moddasi (materiyasi) ziga xos bo'lgan shakdan xoli emas, shuning uchun javohir qandaydir uzalganliklardan tarkib topgan emas. Uzalganlik, uzunlik, kenglik, qalinliklar esa eng avvalgi (birinchi) orazlar (aksiyadensiya)dir. Ushbu orazlar, tabiiy javharlarda mavjud b Igan boshqa oraziarga xshab unda Paydo bo'lib, zgarib, k payib yoki kamayib turadilar. Arastu s ngra, miqyosi b yicha benihoya (la-nihoya) fazoda uzalgan, ch ziqlijismiy javhar bormi yoki y q ekanligi haqida so z yuritadi. Va u benihoya fazoda uzalganjismiy tabiiy javhar

ABU NASR FOROBIY

y qligini va har bir jismiy tabiiy javhar fazoda cheklanganligini tushuntiradi. Arastu, tabiat narsalarida **b** lgan cheklangan benihoyatlik, tabiat narsalari haqida gap yurituvchilar benihoyalik haqida **ylaganlaridek** ahamiyatdan butunlay boshqa ahamiyatga ega, deb tushuntiradi. Arastu, ushbu **ahamiyatni qisqacha ta'riflaydi** va uning **qandayligi**, nimaga taalluqligi haqida aytib tadi.

S ngra u harakat darajasini, rutbasi (kategoriya)ni, u qanday namoyon **b** lishini va mohiyatini tahlil etadi. Harakat, uning benihoyaligini **k** rsatuvchi mohiyatga egalik uchun, harakat, fazo va vaqt ichida bir narsadan boshqa narsaga **tg'anligi** uchun, harakat jismiy javharning orazi **b lib**, harakatlantiruvcbi sababga ega **b lganligi** uchun uni tadqiq etishga zarurat **bo'ladi**. Shu qatori harakat bilan birga uning mohiyatining tartibi bilan, hamda uning zi nimadan iboratligi, nima uchun kerak va u qanday, uning mavjudiyati qanday ekanligini va niroyat uning mohiyat hosilalarini aniqlash zarur. Ushbu **k pdan-k p** sharoitlar hosilalarining har birini **harakat z ichiga** olgani uchun, bu sharoitlarning har qaysisiga harakat xos va **harakatlantiruvchi jismlarga** harakat hosilalari sharoitlari xos **b lganligi** uchun, Arastu yuqorida sanab **tilgan** har bir sharoitni harakat **z ichiga** olganligini va sharoitlardan **har biri** harakatga xosligini tadqiq etadi.

Buning uchun Arastu makon rutbasini (kategoriyasini) tahlil etadi, makon zi **nima** ekanligi haqida **fikr** yuritadi. Makon mohiyatiga xos **b lgan** narsalarning ta'rifmi keltiradi va jismning makoni **bo'laturib** qandaydir orazga ega **b lishiga** zarurat **b lgan holda** **jism** uchun makon zarurmi, y qmi, shularni **k rib** chiqadi.

Arastu, harakatlantiruvchi sabab, harakatning **b shliqqa** **b lgan** ehtiyojining oqibatimi yoki y qmi, degan masalani tahlil qiladi. Va uning (**harakatlantiruvchi sababning**) na **uy otuvchi** sababga, na vakuumning y **qligiga**, na **har qanday** tabiiy vasilalar majmuasiga ehtiyoji buning **ustioga deb** **b shiiqdagi** — na javharga va na orazga ehtiyoji y q

ta'kidlaydi. U, mutlaq **b** shliqning yo'qligini chuqur bo'lmasa-da, tushuntirib beradi.

S ngra Arastu "vaqt" rutbasi nimaligini tushuntiradi va tabiatdagi mavjud narsalar va harakat, vaqt va fazoning **borligiga** muhtojmi degan masalani **k rib** chiqadi. Arastu harakat va sharoitlarga tegishli asos va qonunlarni bayon etadi.

S ngra u, jismlarda mavjud **bo'lgan** va ulaming harakati va bu harakatning boshlanishiga zarur **bo'lgan** behisob sabablar haqida s z yuritadi. Bir-birlariga tegib turuvchi va yonma-yon turuvchi boshqa jismlardan harakatlanadigan mutaharrik jismlar **b lishi kerak**, ular esa **z navbatida** boshqa jismlardan harakatlanadilar va hakazo. Bunday holatda bir jismning boshqasiga nisbatan harakati **zaro yaqinlashgan** va **yondoshgan**, bir harakat ikkinchisidan kelib chiquvchi va umuman olganda benihoyat **b ladi**.

Arastu, tabiiy jism **z tabiatiga k ra** boshqa bir jismni qanday qilib harakatga **keltirishini** va harakatdagi oldingijismdan harakatga kelgan jism **Jar o'z navbatida boshqalarini** qanday harakatga keltirishini **k rsatadi**. Bunda harakat shakli faqat mexanik (al-hayal) harakat **bo'lib**, boshqacha **b lishi mumkin** emas. Atrofdagi **boshqa jismlarni** harakatga keltiruvchi ushbu harakat **t ri chiziqli b lmay**, balki **aylanma** harakatdir. Boshqa bir jism orqali harakatga keltirilgan jism **shajismning** harakat **ta'siridan** tashqari **b lmaydi**. Arastu, ushbu jism mutlaq miqdorga ega **bo'lishi mumkin** emas, deb tushuntiradi. Demak, barcha tabiiy jismlarni harakatga keltiruvchi **boshlang'ich jism b lishi zarur** va yana **shajismdan** harakaini qabul qitib boshqa hamma jismlarni aylanma harakatga keltiruvchi boshqa bir jism **bo'lishi kerak**.

S ngra u **aylanma** harakatlanuvchi jism haqida s z yuritadi, sha jism **z-zicha** harakatlanadimi yoki uni **harakatlantiruvchi** sabab bormi? Va uni harakat manbai bor **b lishi kerakligini** tushuntiradi. Arastu tabiatan aylanma **harakat qiluvchi** jismlar harakatlarining **asoslarini k rsatadi**, ular jismlarmi yoki jism **emasni**, ular modda va jismlari (**tanalar**) **b lmag'an** jismsiz mohiyatmi yoki y qmi, degan masalani oydinlashtiradi.

BESHINCHI B LIM

Arastu bularning hammasini diqqat bilanрганин чиққандан синг аylanma harakatning eng chetida turuvchi jismlar, mavjud narsalarning qandaydir mohiyati ekanliklari va hech vaqt u mohiyat na tabiat hodisasi, na jism b lishi rnumkin emasligi, u najismda va na moddada bo'lishi mumkin emasligi unga ravshan b Iadi. Ularni, tabiiy narsalarga nisbatan q'llaniladiganga xhash usulda tadqiq etmay, balki butunlay boshqacha uslub biian tadqiq etish kerak b ladi.

Yuqorida aytib tilganlar, Arastu tabiat haqidagi fanga mansub degan asoslarning majmuasini tashkil etadi. Ular haqida Arastu "Fizik garmoniya" nomli kitobida s z yuritgan.

U zining "Fizik garmoniya" kitobida batafsil yoritgan mavzuni yana boshqa bir kitobida ham davom ettiradi. Bu kitobni u, zarurat nuqtai nazaridan, shunday bir jism b lishi kerakki, ujism o'z atrofidaturuvchi, boshqajismlarni harakatga keltirishi zarur, degan fikrbilan boshlaydi. Ammo bu jismlar mutlaq b shliqda emaslar. Yana ushbu jism boshqa yondosh jismlarga tutashishi va tegib turishi kerak, chunki ular orasida hech vaqt b shliq y q. Bir-biriga yaqin va yondosh jismlarni z ichiga olgan majmuani Arastu "koinot", deb ataydi.

Arastu, koinot rab olgan ushbu jismlar majmuasi ichra koinotni tashkil etuvchi eng birinchi jismlar b lmish jismlar bormi yoki y q ekanligini, hamda ular koinotning eng birinchi bo'laklari bo'lsalar va olamni y q qilib yoki inkor etib yuborish uchun ulardan biror b lagini bartaraf etilganda koinot y q b lib ketadimi, degan murakkab masalani

рганади. Va u, koinotni tashkil etuvchi eng birinchi jismlar bor va ular koinotni tashkil etuvchi qismlar b lgan birinchi mavjudiyatlardir, deb tushuntiradi.

OLTINCHI B LIM

Arastu, koinotni eng awalidan tashkil etuvchi birinchi jismlarning ba'zi sifatlarini bayon etadi. Ushbu jismlar majmuasida boshqa hamma jismlarga aylanma harakat beruvchi jism b Igani uchun zaruriy ravishda ikki makon b lishi kerak,

ular o'rtadagi, markazdagи makон va markazning atrofini qurshagan makон. Shu bilan birga mexanik harakat, tufayli harakatlanuvchi jismlar b Hshi zarur ularning uchta eng oddiy xili bor: aylana b ylab harakat rtaga (markazga) intiluvchi harakat va rtadan (markazdan) chetga tomon harakat. Harakatning bu uch xili yondoshishning turli xillari b ladi, chunki ularning orasida hech qanday b shliq y q.

Arastu rtadan (markazdan) chetga tomon harakatni k rib chiqadi, U harakat miqdori jihatidan bittami, yoki k proqmi? Va bu harakat uch turli deb tushuntiradi. Bu harakatlarning har birini ayrim ta'riflaydi, har bir xilning mohiyati va ularga xos b lgan mohiyatiy orazlarni tushuntiradi. Arastu harakatning bu xillarini rganib, ularning zi qandayligini, nimadan va nima uchun b lishlarini k rib chiqadi. U, ushbu harakatlar cddiy jismlarga xosligini tushuntiradi. Koinotni tashkil etgan ushbu jismlar bir qanchadir. U, ushbu jismlarning koinotdagi joylashishlari, hamda bir-birlariga nisbatan holatlari va tartibini aniqlaydi. Yana ularning har bir qismini va ushbu qismlarning joylashish tartiblarini ta'riflaydi. Oddiy qismlardan biri "birinchi jism"dir va u, umumiy moddaga ega va shak! ila farqlanuvchi boshqa to'rt jism tuproq, олов, havo va suvdan farqlanadi. "Birinchijism", boshqa t rtta jismdan ham modda, ham shakl jihatidan farqlanadi. Ushbu t rtta oddiy jismlar, birinchijismidan quyida turuvchi boshqa jismlarni yaratuvchi unsurlar (elementlar)dir. Ushbu unsurlarning birlari boshqalaridan, unsurlarning zlaridan oddiyroq qimslardan yaratiladilar, ammo "birinchi jism" dan paydo b lmaydilar.

Bular haqida uning "Kitob al-samo va al-olam" asaridan ma'lumot olsa b ladi. Arastu "Kitob al-samo va al-olam"ning oxirida bayon etgan mavzuni, boshqa bir risolasida davom ettiradi. Bu asarda z- zlaricha paydo bo'lgan ushbu t rt unsur, birlari boshqalaridan yaratiladilar, deb yozadi. Yana, uning yozishicha, ergasbish uslubi b yicha bir javharning moddasi, boshqa javharning ham sha moddasi b ladi, deb tushuntiradi. Darhaqiqat, har bir unsur boshqa unsur orqali yaratiladi, boshqa yaratiluvchi jismlar esa, ushbu unsurlardan yaratiSadilar. Unsurlar asoslar va kuchlarga egadirlar va ular

tufayli unsurlarbir-birlaridan paydo bo'ladilar, hamda zlarj uchun zga jismlarni yaratadilar. Paydo b lish va fasodga kelsak, ular haqida bunday fikr bildirilgan: bir holat boshqa holatga tadi, paydo b lish-rivojlanish, fasod (barbob b lish) — inkorni bildiradi. Paydo bo'lish - al-kavn nimaligi ravshan ekan, demak, bir jismning boshqasidan paydo b lishi, biri boshqasining ta'siriga uchrashi, biri boshqasiga ta'sir etishi uchun ular bir-birlariga tegib turishlari kerak. Buning uchun avvalo paydo b lish va fasod jarayonini rghanish zarur b ladi, ularning zi nimadan iborat, qanday va nimada mavjud ekanliklarini bilish kerak. Yana, paydo bo'lish va fasod oddiy birlashishdan yoki ajralishdan iborat emasliklarini, bir holatdan boshqa holatga tish, na paydo b lish va na fasod emasligini k rsatish kerak b ladi.

S ngra Arastu, sifatlari ta'sir etish va ta'sirlanish (harakatlantirish va harakatlanish)dan iborat jismlarning talomusini (bir-birlariga tegib turishlarini) k rib chiqadi. U yana, biri boshqasiga ta'sir tkazuvchi va boshqasi zi ta'sirlanuvchi jismlarning xislatlarini k rib chiqadi.

S ngra u, ta'sir (harakat) nima va ta'sirlanish (harakatlanish-boshqa bir kuch ta'sirida) nima ekanligini, ular ushbu tuy u ila idrok etiluvchi sifatlarda b lishlarini tahlil etadi, bu qanday r y berishini tushuntiradi.

Arastu yana birikish (sintez), qorishish va boshqa tabiiy jismlar mayjudligi sababi b lmish t rt unsurning q shilishi natijasini tahlil etadi.

ETTINCHI B LIM

Bularni k rib chiqqach. Arastu shat rt (tuproq, olov, bavo va suv) jismning tahliliga tadi. Bu unsurlar qanday xislatga ega, ularga qanday mazmun singdirilgan, ularda shunday b lishiariga yordam beruvchi asos va kuchlar bormi, ular z mohiyatlariga k ra unsurmilar yoki tabiiy sabablar tufaylimi, ular birinchi eng oddiy jismiarmi yoki ulardan avval boshqa zarralar bormi, ularga ularni benihoya etuvchi kuchlar hamroh b ladimi yoki ular nihoyali (chegaralangan)mi. Bu yerda Arastu, avvalgi ayтиб

o'tganlaridan farqli ravishda unsurlarni benihoya deb hisoblab bolmaydi, deydi. Awalida z tadqiqotlarida u, har qaysi ayrim olingan unsur fazoda benihoyami yoki chegaralanganmi, koinotni tashkil etgan birinchi jismlar benihoya ko'p miqdordami yoki y qmi, degan masalaarni q ygan edi. Endigi tadqiqotlar esa ushbu masalalarni yoritish uchun olib borilgan: ular (ya'ni unsurlar) qandaydir yo'l bilan sha unsurlarni benihoya k p unsurlar bo'lishlariga yordam beruvchi kuchga ega bo'ladilarni, y qmi, unsurlar abadiymi yoki ular ham paydo b Iib yana barbob bo'ladimi?

Ular abadiy (boqiy) b lolmaydilar, chunki havo, suv, tuproq va olov b linadilar, birlari boshqasiga aylanadilar va balki har bir unsur har bir boshqasida mavjuddir. Misol tariqasida havoni olaylik, chunki u t rt unsurning biridir. Unga qandaydir bilquvvat (potensial) imkoniyat hamroh b lishi mumkin. Shu bilquvvat imkoniyat tufayli u unsur bo'lib qolishi mumkin va unga ham z navbatida uni unsurlarga ajratib yuboruvchi zga bir kuch hamroh b lishi mumkin. Bu hol ushbu vaqtda r y berishi mumkin: yo suv benihoyat k p qismlarga (b laklarga) b linib ketadi yoki suvning har bir qismi - b lagida shunday kuchlar borki, ular tufayli suv, shu har bir kuchga ega bo'lgan unsur b la oladi. Arastu bularning hammasi boqiy b lishi mumkin emas, chunki unsurlar soni benihoya emas va unsurlar mavjudligini ta'minlovchi sabablar mutlaq boqiy bo'lib qololmaydilar, deb tushuntiradi.

Arastu bilquwat imkoniyatlar bor, ular tufayli bir jismlar boshqalariga ta'sir tkazadilar, birlari boshqalaridan ta'sirlanadilar, deb tushuntiradi. Chunki har bir paydo b ladigan jismning paydo b lishi awalo jismning ba'zi tuy u bilan idrok etiladigan sifatlariga ta'siri sabab bo'ladidi. Natijada jism javhari va yuqorida aytilganidek, jismlar ushbu to'rt jism unsur bo'lishlariga sabab b luvchi shu sifatlar, sifatlardan ta'sirlanishlari uchun zaruriy sabab b ladi, deb tushuntiradi.

S ngra Arastu, har bir ayrim unsur boshqasidan paydo b ladimi yoki uchta unsur bittasidan paydo b ladimi, degan masalan i k rib chiqadi. U, bir unsurning boshqasidan paydo

b lishini va bu hol qanday r y berishini bayon qiladi. Keyin Arastu boshqa jismlarning paydo b lishlarini **tahlil** qiladi: ular qanday paydo b ladilar, qanday aralashadilar, birikish jarayoni qanday kechadi, yangi jismlar qaysi jarayon natijasida paydo **bo'ladilar** degan savollarga javob beradi.

SAKKIZINCHI B LIM

Bu masalani nihoyasiga yetkazib Arastu, bir **xil** jismlar boshqalarigata'siro'tkazabosplashlari, **ikkinchilari** esa **ta'sirlana** boshlashlarining boisi b lmish sha sabablar va asoslar yetarlimi, y qmi degan masalani tadqiq eta boshlaydi. Har bir narsa **ham** imkoniy, ham haqiqatan mavjud b lganligidan, ularning har biri harakatlantiruvchi (**ta'sir** tkazuvchi) va harakat **ta'sirini** zida sezuvchi (**ta'sirlanuvchi**) b lishi mumkin. U, bir-birlariga nisbatan joylashgan jismlar koinotga xos birinchi imkoniyatni, **kuchni tashkil** etishlari uchun, bir (**xil**) jismlardan boshqalari paydo b lishlari uchun ushbu holat yetarlimi, y qmi yoki ular boshqa **kuchlar** yordamida bir-birlariga yaqinlashishlari uchun, bir-birlari bilan qo'shilishlari uchun k maklashuvchi va ulardan yangi jism paydo b lishiga asoslar beruvchi **biron-bir** lashqi **ta'sir** etuvchi **kuchga** **muhtojmilar** degan holatlarni bayon qiladi. U, na yuqorida aytib tilgan narsalar, na ularning asoslari, na ularning javharlari, na boshqa xislatlari buning uchun (ya'ni, yangi jismlar paydo b lishi uchun, birlaridan boshqalari paydo b lishlari uchun-deyilmoqchiga xshaydi) yetarli emas, buning uchun qandaydir boshqa tashqi **ta'sir** etuvchi sabab b lishi zarur, deb tushuntiradi.

Shu bilan birga Arastu **ta'sir** etuvchi harakatdagi kuchlarning asoslarini **tahlil** etadi. Bu **kuchlar** yordarnida bir **xil** jismlar boshqalariga **ta'sir** etadilar va ularning **birlashishlari** uchun uiarni **bir-birlariga** yaqinlashtiradi. Shu qatori Arastu, moddalarni, hamda ular **tufayli** paydo b luvchi va barbob b luvchi jismlarni tekshiradi qaysi asoslar umumiyligini va unsurlardagi mohiyatlar qanday ekanligini tadqiq etadi.

U, ushbu paydo b luvchi va barbob etiluvchi jismlar sifatlari tomonidan **belgilanuvchi** maqsad va orazni **tahlil** etadi.

U yana, bir jismlar boshqalari tomonidan yaratilishlarining, qavtarilishlarining va paydo b luvchi jismlar tanovab (navbat bilan rin almashtirish) qoidasi b yicha muttasil almashinib turishlarining sabablarini bayon etadi.

S ngra Arastu, butunlay halok b luvchi va paydo b luvchi biror narsa bormi yoki aslida bunday b lmaydimi va doimo nimadir nimadandir paydo b lib turadimi, degan muammoni k rib chiqadi. Shu munosabat bilan u barbob b lishga mahkum narsalarni tadqiq etadi: bu narsalar yana qayta tiklanadilarmi va ular shundan keyin avvalgi hollarida mavjud b ladilarmi yoki ular mohiyatsizlikka aylanib hech narsa saqlanib **qolmaydimi?** Mobiyatsizlik esa-y qlik demakdir. Yoki ulardan nimadir qayta tiklanib, nimadir y qb ladimi? Agar biror narsa qayta tiklansa, u holda qay darajada tiklanadi va necha marta, paydo b luvchi va fasod narsa benihoya ravishda qayta tiklanadimi yoki bu jarayonning haddi chegarasi bormi?

Bularning hammasi haqida uning "Kitob fil kavn valfasod" risolasida yozilgan.

S ngra Arastu, unsurlarni tadqiq etadi. Chunki ularga muhimmona xos z mohiyatlari va unsurlarning shunday b lishlari boisi b lmish kuchlar b yicha ular bir-birlariga ziddirlar. Ulardan bir xillari boshqalariga **ta'sir** (harakat) **tkazib**, yana zgalar uchinchilaridan **ta'sirlanib** bir-birlariga tegadilar, aralashadiar, barbob b ladilar, yangilari paydo b ladi. Shuning uchun, haddiga yetayotgan yoki yetib b lgan unsurlardan har birida, ularga mohiyat beruvchi qandaydir barkamollik b lishi uchun, mohiyat kamolati, unda zaruriydan ortiqcha b lmasiigi zarur. Shunga xshab, unsur mavjudiyatining boisi b lmish sabab, eng s nggi hududiy mezonga ega, chunki ortiqcha ziyodalik har qanday barkamollikni buzadi.

Kamolat va kuchda kichraya borib unsur, uning mohiyatiga xos eng kichkina miqdorga (hajmga) ega b ladi, kamaya borib esa, ushbu unsurning mohiyati eng adno (minimal) miqdorda boshqa unsurning mohiyati b lib qoladi. Bu mohiyat boshqa unsurning mohiyati b lishi mumkin. Unsuming mohiyati eng kam miqdorga ega b lsagina shunday hol yuz berishi mumkin. Bu ikki uslubda r y beradi. Ularning biri **bo'yicha** qabu!

etuvchi modda, tashqaridagi zid mohiyatdan mohiyati allaqachon nimanidir qabul qilgan unsurda b ladi. Amrno u nimadir (narsa) tashqi ta'sir (ta'sir etuvchi harakat) emas va shu bilan birga teng ravishda mohiyati zid ushbu unsurda mavjud b Igan (ta'sir) kuch, harakat b lib ham qolaveradi va nihoyat u nimadir narsa ziga zid unsurning haddini chegaralab turuvchi b ladi, lekin buning uchun awal u haddini chegaralagan b lishi zarur. Bu holat, zid mohiyatdan oldinroq nimanidir qabul etgani uchun r y bermaydi. Arastu bu holni - haddi b Imagan narsadagi kuchlar tufayli ro'y beradimi y qmi k rib chiqadi.

Arastu, unsurlar bir-birlariga qaysi usul ila yondoshishlarini har bir ayrim unsurning tashkiliy qismlari boshqalariga singib, sochilib ketgan juda ham k p kichkina mayda qismlarmi yoki jismlar majmuasi, boshqa jism makoni b Imagan makon bilan farqlanib turadimi, degan masalani yoritadi. Markazga joylashgan va t rt jismdan biri b lmish jism, agar uning qismlarida (b laklarida) boshqa jismning b laklari b lmasa, erkin jism b ladi. Koinotning (Olamning) yuqori qismidagi jism ham markazdagi (rtadagi) jismga xshagan holatda b ladi (ya'ni uning erkinlik shartlari ham shanday deyilmoqchiga xshaydi). Shunday qilib, fazoviy jismlarga tegib turgan jism qandaydir bir unsur b lib qoladi, unga yaqinlashgan, yondosh va undan pastda joylashgan jism esa, qandaydir boshqa bir unsur b ladi. Agarda bu holat mumkin b ladigan b lsa, u holda zaruriy ravishda, har bir ayrim jismning qismlari har bir ayrim boshqa jismning qismlarida, birlarining qismlari esa, boshqalarining qismlarida b lishlari kerak b ladi. Arastu buni ikki usulda r y beradi, deb ta'kidlaydi.

Arastu, fazoviy jismlarga talomis (tegib turuvchi) jismning holati qanday b lishi kerakligini tushuntiradi. Uning bayonicha, bu holat z mohiyati b yicha ancha erkinroq va

z mohiyatining hamda z kuchining (ortiqchaligiga) ancha yaqinroq b lishi kerak, u zi bilan aralashuvli jismlarga qaraganda ancha past yoki ancha yuqori harorat va quruqlikka (kam namlikka) ega bo'lmo i zarur.

s ngra, unga tolmis unsur, mohiyat tomonidan zid va kuch jihatidan b shroq b lish uchun unga qaraganda kamroq mohiyat va kuchga ega b lmo i kerak bo'ladi. Markazga yaqin bo'lgan barcha jismlar eng kam darajadagi kuch va mohiyatga ega bo'lishlari zarur, - faqat shunday kuchki, bu kuch ositasida unsur, unsur b la olsin xalos va faqat shunday mohiyatki u mohiyat vositasida unsur, javharlasha olsin.

Yana, markazdagi boshqa bir unsurga intilayotgan unsurning harakatchanlik qobiliyati va boshqa unsur bilan aralashish qobiliyati yana kuchliroq b lmo i zarurdir. Boshqa uchta u bilan aralashgan unsurlar aralashishni behad k p xillaridan iborat bo'ladi. Arastu buiarga sabab ta'sir tkazuvchi (harakatlanuvchi) sabab b lmish fazoviy jismlar ularning moddalari va ularga xos b Igan narsalardan kelib chiqadi deb aytadi.

S ngra, u ushbu unsurlarni nom q yib belgilash zarur, deydi. Chunki ular qandaydir yo'l bilan z ziddiyatlari bilan aralashishdan emas, ayrim va erkin mohiyatlarga egadirlar. Chunki ular (unsurlar) unsur b lishlarining boisi b lmish zaruriy mohiyatlarga egadirlar. U ularni belgilash uchun ularga yangi nom bermaydi, balki shu unsurlarning boshqa unsurlar bilan aralashuvlari (muxtalit) natijasida olingan jismlarning nomlarini saqlab qoladi. Shuning uchun u unsurlarning nomlari ma'lum b Igan xillarini k rib chiqadi. Masalan, mexanik harakat xiUaridan qaysi biri, qandaydir bir unsurning xuddi shunday harakati b lmo i uchun eng yaqin turadi yoki tuy u bilan idrok etiluvchi qaysi sifatlarning qaysi xili biron-bir unsurda mavjud b Igan sifatlar b lib qolishga yaqinroq turadi? Unsurlarning bir xillarining nomini Arastu shu unsurlar majmuasining nomiga k chiradi.

Fazoviy jismlarga tutashuvchi jismni u "olov" deb ataydi va bu olov, bizda bor b Igan olov emasligini tushuntiradi, chunki xalq nazarida olov, alanga va yonayotgan ch ma'nosinigina kasb etadi.

Madomiki alanganing harakati, alanga to havoni qamrab olgunga qadar, havoning yonishining boisi b lmish narakatning qandaydir xislatini kasb etar ekan, boshqa unsurlarni aylanib tib va fazoviy jismlarning bironta egma

sathiga tutashuvchi jismni "alanga" deb ataydilar. Alangasi b Imagan (alangadan mahrum b lgan) jismni "havo" havosi b Imagan jismni "suv", markazda turgan jismni esa "yer", deb ataydilar. Unda barcha unsurlar mujassam b lganlar va bu kuzatuv va tajribalar orqali tasdiqlanadi.

Unsurlarning aralashuvlari turli xillarda sodir b ladi: tuproq boshqa unsurlar bilan ikki xil aralashadi, suv ham tuproq va havo bilan shu yinda aralashadi. Olov bilan aralashish qanday tgani esa sezilmaydi. Havo suv ketidan, olov ular ketidan ergashadi. Bularni Arastu chuqur tahlil etadi.

S ngra Asartu, barcha qorishmalardan birinchisini tahlil etadi. Bunda aralashuvchi unsurlardan biri z mohiyatini y qotmaydi. Arastu qorishmalarining xillarini k rib chiqadi, Qorishmalar deyarli benihoya b lganlarida, ularga nomlar ham, ularni bir-birlaridan aniq ajratadigan narsa ham yetishmay qoladi. Faqat bir-birlaridan ozginagina farq etishlari mumkin, bu , tutun, alanga va hokazo kabi.

T QQIZINCHI B LIM

K p qorishmalar nom olishlariga zarurat paydo b lganidan keyin Arastu har bir ayrim qorishmani, unsurlarning mohiyatini eng yaxshi aks ettiruvchi nom bilan atashga majbur b ladi. Havoning mohiyatini "havoli" nomi, olovni "olovli", tuproqni "tuproqli", suvni "suqli" s zi eng yaxshi aks ettiradi. Ularni Arastu turli sinflarga ajratadi: ba'zilarini u mexanik harakat b yicha boshqalarini tuy u orqali idrok etiluvchi sifatlar b yicha aniqlaydi, agarda ikki unsurdan iborat qorishma uchrasa, u holda uning nomida ham ikki tashkil etuvchi aks etadi, masalan: "tuproqli-suqli" va hokazo.

U asosiy sifatlar va bu t rt unsurda r y bergen uncha ahamiyatli b Imagan sifat infiolini (zgarishini) tahlil etadi va boshqa jismlar ta'siriga uchragan jismlar olgan mohiyatlar va moddalar haqida s z yuritadi. Ularga ta'sir etuvchi asosiy sabablarni aniqlaydi, fazoviy jismlarga tutashuvchi unsurlarda ulardan (shu sabablardan deyilmoqchi) qaysi birlari borligini,

ulardan qaysi birlari havoda, suvda va tuproqda mavjudligim aniqlaydi.

S ngra u, unsurlarni tadqiq etadi. Mayjudiyat kamoiot kashfetishiga zarur b lgan narsa b lmo i uchun unsurlarning mavjudiyati z- zi uchungina kerakmi, degan masalani k rib chiqadi. Ular yo ularning zidan boshqa paydo b luvchi narsalar kelib chiqishi uchun yaratilganlar. Yoki yujudning yaxlitlikka q shimcha b la oladigan qismlaridan biri uchun doimo mavjud biror narsa bo'lish uchun va yana unsurlar aralashishi tufayli birin-ketin paydo bo'luvchi jismlarni yaratishlari uchun yaratilganlar.

U yana, ushbu unsurlardagi xislatlarni ham k rib chiqadi: ular biror asosiy maqsad uchun yaratilganlar yoki ular qandaydir boshqa maqsad uchun yaratilgan narsalarga bo liq va ular uchun zarurmilar, yoki ular maqsadga xos b Imagan butunlay ortiqcha xususiyatmi va ulardagi ziyodalik qo'lda ortiqcha barmoqning borligi, yetishmaslik esa - yelishmagan barmoqni eslatadimi?

Bular borasida uning "Fazoviy ramzlar" risolasining uchta maxsus bobida yozilgan.

S ngra Arastu, ushbu t rt unsurning aralashishi natijasida bir-biridan tashkil topuvchi jismlarni k rib chiqadi. Aralashish natijasida hosil b luvchi jism ikki xil b ladi: bir xili xhash jismlar bilan, boshqasi – farqlanuvchi jismlar bilan hosil b lish. Farqlanuvchi qismlardan iborat xili, birlari boshqalariga xhash, jismlarning qorishishi natijasida paydo b luvchi jismlar qorishma yaratgan paytda b ladi. Bu qorishma eslatilgan jismlardan har bir ayrim jismning mohiyatini saqlab qolgan b ladi. Ushbu qorisbmaga, bir-biriga tutash va bir-biriga tegib turuvchi jismlar kiradi. Qismlari bir-birlariga xhash jismlarga kelsak, har bir ayrim qismining mohiyati saqlanib qolmaydigan aralashuv natijasida hosil b ladi. Bu aralashma, bir jismlar harakatni yaratganlari (ta'sir tkazganlari), boshqalarini esa harakat ta'siriga uchraganlari (ta'sirlanganlari) natijasida r y beradi.

Qismlari xhash jismlar ikki xildir; birida asosiy xususiyatga ega unsurlarning bir qismi k proq b ladi, bu hol ma'lum bir jins va xilning saqlanishi uchun zarur. Boshqa

bir xilliga esa sobiq (oldingi) narsadan juda kam xislatga ega b lgan jismlar kiradi, ular yangi jismlarning paydo b lishi uchun zarurdir.

Arastu awalan, unsurlardan qismlari xhash jismlar paydo b lishini tadqiq etadi va ushbu masalalarni k rib chiqadi: bu qanday y beradi, unsurning unsur ila q shilishi qanday kechadi., q shilgan unsurlardan qaysi biri ta'sir

tkazuvchi-harakatdagi sabab (f il) vazifasini taydi, qaysi kuch vositasida unsurlarning qanchadir qismi hayuliy - birinchi modda vazifasini taydi? Qanday kuch tufayli unsurlarning qanchadir qismi juz'i f il b lib qoladi, yangi jismlarning paydo b lishi qanday xislatlarning aralashuvi natijasida ro'y beradi, Arastu xuddi shu tartibda y qolib ketish masalasini k rib chiqadi. Jismlarning paydo b lishida va y qolishida zgarishlarning qancha xillari b lishini va bu qaysi makonda ro'y berishini tushuntiradi. Uning fikricha, bu makon (joy) rталик b lishi zarur, rталик esa yerga, uning sathi va ba riga tutash.

S ngra Arastu, his etiluvchi sifatlarning tasnifiga tadi. Bu sifatlarning xislatlari shundan iboratki, ular qismlari (juz'i) xhash jismlarda va birinchi kuchlarga b ysungan aralash qismlarda b ladilar. Bu kuchlar vositasida bir unsurlar harakat paydo etadilar, boshqalari harakatlanadilar. uchinchilari harakat ta'siriga uchraydilar ya'ni harakatni qabul etadilar (ta'sirlanadilar). Bularning hammasi unsurlarning aralashuviari va bir-birlariga tishlari sababli ro'y beradi. U, his etiluvchi sifatlarni k rib chiqadi. Bu sifatlarning aralash jismdag'i mavjudligi unsurlarda bir b lgan harkatdagi kuchlarga b ysunadi. Bu kuchlarga esa, jismlarning loqayd (passiv-harakat ta'siriga uchraguvchi) b lib qolishlariga ra bat beruvchi kuchlar k mak beradilar.

S ngra Arastu, boshqa sezgi a'zolari ila his etiladigan zga sifat va qismlarni tadqiq etadi. Lekin, ba'zi unsurlar boshqalariga ta'sir etishlariga vosita b luvchi kuchlar xhash b lishlari uchun ular yetarli emas, degan k pgina fikrlar mayjuddir. Ya'ni, tashqi kuchlardan kelib chiquvchi yoki bilquwat mavjud bo'lgan boshqa qandaydir kuchlarga ehtiyoj seziladi. Shuning uchun, bu holatlarni r ganish tabiat

haqidagi fanning (fizika) boshqa b limiga taalluqli deb hisoblaydilar. Fizikaning bu b limi basariy (k rish), sam iy (eshitish) va boshqa his-tuy u a'zolarining mavzuiga taalluqli narsalarni tadqiq etadi, negaki, mavjud ranglar muhrlanib, qolishiga muxtojdirlar, tuy ular ila idrok etiluvchi narsalar, shu qatori his etiluvchi narsalar ham, shularga xhash kuchlarga muhtojdir.

Bularning hammasi yuqorida aytib tilgan "Fazoviy ramzlar" kitobida z ifodasini topgan.

S ngra Arastu, jinsdosh narsalardan paydo b lgan, xhash qismlarga ega jismlarni k rib chiqadi. Ularga toshlar, hamda toshlar bilan jinsdosh toshli jismlar kiradi.

Arastu, yer (tuproq) qismlari, bu qismlarning xillari va ularning holatlarini, hamda mavjud bu lanishlarning navlariiga batapsil t xtaladi. U, qaysinisi olovli, qaysinisi — havoli, qaysinisi esa — suvli ekanligining farqini k rsatadi va ulardan nimalar yerdagi (tuproqdag'i) beqiyos k p narsalar bilan allaqacbon aralashib b lganini aytib tadi.

U, issiq bu lanishlarni k rib chiqadi. Ushbu bu lanishlarning ba'zi qismlari quruqlikka, ba'zilari namlikka, bir qismi ancha toza va nozik, boshqasi ancha tutunli b lishga moyil. Bu lanish g yoki tabiiy harorat bilan birlashadigan (narsa) b lib, u tufayli yer ostidagi va ustidagi jismlarning balo ati mavjuddir. Bu jismlar suv va tuproqlarning yoki namlik va quruqlikning qorishmasidan iboratdir. Va ular zlariga ta'sirni qabul etuvchi moddalardir chunki, ularga harorat, va sovuqlik ta'sir tkazgan, z navbvtida bular harorat, sovuqlikka xhash qismlarga ega b lgan jismlarning, foillari ta'sir tkazuvchi sabablaridir. U yer osti bu lanishlari paydo b lishining birinchi sabablari awalan fazoviy jismlardir, s ngra bunga, fazoviy jismlar orqali isiydigan, yerga tutash havo imkoniyat yaratadi, deb tushuntiradi.

S ngra Arastu, yerdagi aralashgan unsurlarning ayrim qismlari yer ostida va ustida b lgan tosh va ma'dan jismlarni tuzuvchi navlarni tushuntirishga tadi. Arastu tushunchakategoriyalarning tasnifini tuzishga hamda shu navlarning keyingi shahobchalarini aniqlashga harakat qiladi. Agar ular

zaro farqlansalar u holda har birining ayrim moddasi va shaklining mohiyatini va shu navlardan qaysi biridadir mavjud b lgan ularning harakatdagi ta'sir etuvchi asoslarini yoki ular orazlarining mohiyatini k rsatib tish kerak b ladi. Shu qatori yana ushbu navlardan qaysi **birinidir** yaratilishining boisi b lmish maqsadlarini ham k rsatib tish zarur. Ushbu maqsadlarni aniqlash va koinot majmuasi **maqsadini** bilmasdan oldin bilish mushkul ish b lgani uchun Arastu ushbu maqsadlarni k rib chiqishni fanning boshqa b limiga havola qiladi. Fanning bu b limi koinotdagi eng s nggi chegaradagi asoslarini tadqiq etish bilan shu ullanadi,

Bularning hammasi **uning "I!m al-ma'odin"** "Mineralogiya" risolasida bayon etilgan,

Hayvonotni k rib chiqquniga qadar u nabotot (simliklar)ga t xtaladi. Bu ishni u his **tuyg'u** va kuzatish orqali ma'lum b lgan narsalarni tasnif etish masalasidan boshjaydi. U navlarni birma-bir sanab tadi va sanab tilgan har bir navdan k rinib turganini tasnif etadi. Shu bilan birga u, bironta navda yoxud har **bir navning** biron qismida namoyon b lmish oraz (aksidensiya) larni tasnif etadi. Shu asnoda u ziga ma'lum barcha **narsani** bayon etgan.

S ngra Arastu simliklarning har qaysi qismi paydo b lishining boisi b lmish maqsad haqida eslatib tadi.

U yana simliklarning biron bir xili paydo b lishini tahlil etadi va ularning har biriga ular paydo b luvchi modda va shu **xilning** paydo b lishiga vasila b Iuvchi f il (harakatdagi sabab) xos ekanligini k rsatib tadi. Shunday qilib u nabotot mohiyatiga taalluqli barcha masalalarini bayon etadi.

S ngra u hayvonot haqidagi muammolarga t xtaladi va ularni kuzatuv hamda his-tuy u orqali bilish y llarini k rsatadi. U hayvonlarning xillarini sanab tadi va ular haqidagi ma'lum narsalarni tushuntiradi.

NINCHI B LIM

Hayvonot va nabototning m tadir holatlari uchun tabiat va tabiiy asoslar yetarli emas. Bu sabablardan tashqari yana ular boshqa kuchlarga ham muxtojdir toki, hayvonot va

nabototda ushbu asos **fitriy** (tabiiy) narsalarda **mavjud b** lgan tabiatga xhashi zarur b ladi. Buni k rib chiqqanidan s ng Arastu, **hayvonlarda** tabiatdan boshqa narsalardan olgan behad asoslarini borligini k rsatishga majbur b ladi. Bu zga asosni Arastu "**ruh**" (Farobiy "**nafs**" s zini ishlataladi), deb ataydi va **hayvonning** ham simlikning ham ruhi bir deb eslatadi. Ruh bilan hamjins asoslarni u "**ruhiy asoslar va kuchlar**", deb ataydi.

Awalo Arastu tabiatan **hayvonga** xos **narsani** tadqiq qiladi. U, **hayvonga** xos b lgan barcha narsalarga e'tibor beradi. Avvalo u, **hayvonlar** xillarining **shoxobchalarini** va **hayvonotning** tabiatan yaratiluvi har bir ayrim xili yaratilishining boisi b lmish tabiiy **maqsadlar** ustida tadqiqot tkazadi. U, **hayvonotning** har bir xilida mohiyatni qabul etuvchi asos bor hamda bu asos-qanday b lmashin **hayvonotning** qandaydir xilini paydo qiluvchi moddadir, deb ta'kidlaydi. U, **Fitriy fa'ol asoslar** **hayvonotning** har bir turida bor, deb **tushuntiradi** va ushbu tur tabiiy javhar b lishiga vosita b la oladigan sababni, hamda unga (**fitriy asosga**) tabiatan xos **bo'lgan** barcha narsa mavjudiyatining boisi b lmish maqsadni k rsatadi.

Bularning barchasidan Arastu zi uchun **fitriy jismlar** ikki **xilga b** linishlarini aniqlab **oladi**. Birinchi xili eng s nggi nuqtaga yetgani b Hb, uning vositasida shu xil mohiyat kasb etadi. Bu - har bir ayrim tabiiy javharning rnohiyati b lmish tabiatning **zidir**. Ikkinci xili - aslida tabiatning zi b lgan javhari moddani tayyorlash, bilquvvat imkoniyat yoki boshqa bir asosga qurol b lmo i uchun tabiatan mohiyat kasb etganidir. Ushbu xil (**fitriy jismlar**)ning, bir vaqtning zida shakl ham b lgan tabiatga, z moddasiga yoxud uning quroli b lmish kuchiariga nisbati, bir asos b lib, u-"**ruh**"dir.

O'N BIRINCHI B LIM

Shu munosabat bilan Arastu "**ruh**"ni tadqiq etishga, **ruh** zi **nimaligini** bilishga, tabiatni tadqiq etganidagi kabi zarurat sezadi. U, ruhiy kuchlar va ruhdan paydc b luvchi harakatlar holatini tariflaydi. S ngra u ruh zi nimaligini,

uning mavjudiyati nima sababdan va qanday bor b lishini, simlik, hayvon va odamdag'i ruh qanday ekanligini tushuntirishga tadi. U, beedad ruhlar mavjudmi yoki ruh bittami, agar ular k p bo'lsa, u holda bu holat qanday namoyon b ladi: qismlarning k pligi bilanmi, yoki kuchlarning k pligi bilanmi kabi (murakkab) masalani tadqin etadi. Agar qismlar beedadligi b lsa, u holda ular qanday k rinishda b ladi, makon (joy), moddalar va turli joylarga sochilib ketgan jismlar k pligi bilanmi yoki uning miqdori, qismlari xhash yo farqlanuvchi bir jismning qismlarining k pligiga bo liqmi yoxud, beedad qismlar boshqacha bir usulda hozir b ladilarmi. U yana ruhiy kuchlar va ularning asoslari nimalardan ekanligini tushuntiradi. Arastu tabiatga tabiiy javhar xos b lganidan, ruh - bu tabiiy ruhiyat javharining mohiyatiga (zot) xos b lgan narsadir, deydi. Ushbu mohiyat vositasida ruh, ruhiyat javhariga erishadi, ya'nii hayotni idrok etish qobiliyatiga ega b lib qoladi. Javhar esa, ruh uch xil asos mushtarak b lishiga yordam beradi. Ular: f il asoslari, shakl uchun asoslар va xuddi tabiatda b lganidek maqsad uchun asoslар. Tabiatda nimaiki aytilgan b lsa, ularni ruhga taalluqli desa b ladi, chunki u ham asos, ham javhardir. Ammo u (tabiat), moddalar mavjudligi qoidasi b yicha javhar b ladimi? Bu rinda shubha bor, ammo Arastu keyingi masalalardan hech nimani tushuntirmaydi. Avval u, tabiat t rt asosga ega, deb aytgan edi. Endi b lsa, tabiatning zi mohiyatdir va bu mohiyat vositasida javhar jismni muhimmona (aktual) zlashtiradi, hamda u mohiyat yana ruhning ham moddasidir, demoqda.

S ngra Arastu, harakatlari ta'sirlari tabialda mavjud b lgan fitriyjismlar nimaligini va oldin, tabiat harakatni paydo etishiga bois b luvchi tabiat kuchlarini nimadan iborat ekanligini tushuntirgani kabi, ruhiy kuchlar zi nimadan iboratligini tushuntiradi, Demak, ziga bir ch ri va qurol b lib xizmat qiluvchi tabiatdan foydalanuvchi asosiy mohiyat mavjuddir.

Ikki xil tabiiy jismlar paydo b ladilar: birinchisi eng s nggi, yuksaklari b lib, ularning vositasida mohiyatga ega b linadi - bu tabiatdir, ikkinchisi eng s nggi yuksaklari b lib, ularning vositasida tabiat zining mohiyatiga erishadi.

Tabiatan mohiyat kasb etishga vosita b luvchi narsa — ruhdir va ruhning holati hayvonotning tabiiy xislatlariga uzviy bog'liqdir. Ruhning ziga qabul qiluvchi — kasbetuvchi tabiiy nohivati modda b lib qoladi. Ruh z faoliyatida (harakati, ta'sirida) foydalanishi uchun tabiat yo modda, yoki qurol b lib xizmat qiladi. Ruhiy javharda mavjud bo'lgan tabiat ikki navga ega: ulardan bir — modda, ikkinchisi — qurol. Ruhiy javharda mavjud b lish tabiatning o'z mohiyati uchun emas, balki ruhiyat uchun mavjuddir. Tabiatning asosiy fitriy xislati biian asosiysining ch risi va quroli b lmish uning zuhuri orasida farq bo'lgani kabi ruhlar orasida ham farq mavjud. Arastu awal, tabiatdan kelib chiquvchi harakatlar (ta'sirlar) va tabiiy javharga bo liq b lgan orazlar haqida qanday so'z yuritgan bo'lsa, xuddi shunday ravishda ru dan kelib chiquvchi harakat (ta'sirlar) va ruhiyatjavharida mavjud ruhiy b lganlari nuqtai nazaridan — ruh hosilasi orazlar haqida s z yuritadi.

Tabiiy (tabiat) javharlarda mavjud ba'zi orazlar moddalaridan (materiyadan), ba'zilari esa shakldan chiqqanlari uchun, ruhiy javharlarda mavjud, - orazlar maxsus xislatlar beruvchi modda va shakl oqibatidir.

Avvalo Arastu, ruhning eng birinchi xislatlaridan biri b lmish izo (oziqa)ga xos narsani tadqiq etadi. U, izo nima tufayli ruhning kuchiardan, qobiliyatlaridan biri b lib qoladi va qaysi bir kuchga yoki ruhning qaysi qismiga taalluqli, degan masalani yoritadi. U, asosiy ruhni, ch ri (yordamchi) va qurol b lmish ruhdan farq qiladi. U, ruh va ruhiy kuchlar z faoliyatlar (harakatlari)da foydalanishlari uchun xizmat qiluvchi belgi va qobiliyatlarini tadqiq etadi. Yana ularning ta'sirlarini - harakatlarini ham u k rsatib tadi: harakat (ta'sir)larning necha turi bor, har bir ayrim harakat zi nimadan iborat. Hayvonlarning xillaridan biri va shu ruhning biror harakatida foydalaniladigan qandaydir bir a'zo zi qanday b lmo i zarur.

S ngra Arastu oziq-ovqat va ishlab chiqarish muammolarini k rib chiqadi. Uning fikricha, oziq-ovqatdan mahrum mavjudot yashay olmaydi; ovqat hayot faoliyatini ta min etadi. Ovqatning bir qismi bevosita tabiatning zidan

olinadi, ba'zi qismi esa boshqa narsalar bilan aralashish vositasida tashkil topadi. U, simliklar nimadan oziqa olishirti va hayvonlar nimadan oziqa olishini tushuntiradi. Hayvonlarda birlari boshqlarini yeb, ikkinchilari simlik yeb, uchinchilari taxminan simlikiar qanday oziqa olsalar shu yinda oziqa oladilar.

Arastu yana, oziqa b luvchi narsa, jismlarning navlarimi, dastlabdan ular oziqa sifatida foydalanishga tayyor b lganmi yoki ular koinotning bir qismi b lganlari uchun bu jismlar faqat zlari uchungina yaratilganmilar, shularni tushuntiradi. Agar jismlar oziqa uchun yaroqli b lsalar yoki ulardan oziqlansa bu holat ma'lum mavjudotlar mavjudiyatiga yordam beradi. Bu masalalar tadqiqoti, bundan oldingi tahlilga xshaydi. Va unda: unsurlar z zlari uchun mavjudmilar yoki ulardan boshqa hosila jismlar yaratilishlari uchun mayjadrnilar, degan masala k rib chiqiladi.

Bu narsalar Arastu tomonidan avvalidan k rib chiqilgan, ammo ushbu sohada u kamolatga erisha olmadi, chunki, koinot holatlarida nima muhimroq, degan savol yuzasidan unda har xil zid fikrlar bor.

Arastu so iomlik va kasallikni hamda ularning har bir ayrim xilini tekshiradi.

U, so lomlikning qandaydir bir xilini va kasalliklarning bir xilini k rib chiqadi. Ular qanday sabab ila, nega, nimada va nimadan paydo b lishini rghanadi. Bularning hammasini ruhiy javhar tabiatdan va maxsus ruhiy javharlarga xos tabiat kuchlaridan oladi. Shuning uchun, birinchi asos ruhga aylanib ketishi ehtimoli bor, chunki ruh - tabiat tufayli bor b lgan, ham z maqsadi ila - zi ruhni moddaga erishtiradigan narsaning sababidir. Tabiat ham, moddaning tayyorlanishiga bois b lmish xoslik ham, tabiatning zida b lib moddani tayyorlovchi tabiat kuchlari ham ~ hammasi, ruhga ega b lmish narsaga taalluqlidir.

Shunday qilib, amaldagi (harakatdagi) asos va maqsadga aioqador barcha narsalar, bir butun holda ruhni tashkil etadi.

Bular haqida uning "Salomatlik va kasallik haqida" risolasida yozilgan.

Arastu tabiatdan olingan ruhiy javhar erishgan narsani tekshiradi, tabiat hayvonni yoshdan-yoshga tish vaqtida bu narsa bilan maxsus ta'minlaydi.

U yana, **mavjudotlarning** tabiatdan olingan har bir yoshga xos holatini va ruhiyjavharlarning ayrim xususiyatlari bo'lmish tabiiy *kuchlarni* k rib chiqadi. Bular uning "Yoshlik va keksalik haqida" risolasida bayon etilgan.

Arastu umrning qancha davom etishini, qandaydir bir xil hayvonning umrini nima uzaytirishini, hamda qanday sabablar uning umrini qisqartirishini rghanadi. Ularning tabiyy (tabiatan) va ruhiy sabablari va asoslarini k rsatib beradi, hayot va limni, ularning har biri zi nimadan iboratligini tahlil etadi. U, ruhiyat sohibi b lmish hayvonning paydo b Hshi va barbod b lishini, bu hol nimadan, nimaga va nima munosabat bilan r y berishini tekshiradi.

Arastu, buiarning hammasi simliklarga ham, hayvonotga ham taalluqli ekanini ta'kidlaydi. Lekin, ayni vaqtida simliklar, hayvonlar bilan tosh jismlar orali idagi qandaydir ziga xos joyni egallaydilar, deb hisoblaydi, Oddiy odamlar, ularni nimaga ruhiy yoki tabiiy jismlarga taalluqli ekanligini bilolmay shubhalanadilar. K pchilik simliklarni hayvonlar sinfiga (qatoriga) kiritish zarur deb hisoblaydi. Shuning uchun ruh yoki ruhiyatga taalluqli qandaydir kuchlar tabiatga yaqinroq b ladilar.

Arastu yana shuur va sezgi a'zolarini k rib chiqadi va ular rub yoki ruhiy kuchning bir qismi deydi. U yana, sezgi a'zolarining holati va bu a'zolar ta'siridagi mavzularni tadqiq etadi. Bular - his-tuy u uiar orqali idrok etadigan narsalar: har bir his-tuy u orqali idrok etiluvchi narsa zi nimadan iborat, ularning har biri necha xil b ladi, bu xilning zi qanday, ular nimada, nimadan va nima uchun mayjudlar degan savolga javob beradi.

S ngra u, sezgilar mansub b lmish tabiiy a'zolarni va ular nimalar vositasida his etishlarini tekshiradi. Ba'zi a'zolar sezgi uchun modda, ba'zilari esa qurol b lib xizmat qiladi. Ushbu a'zolarning har birini tabiat qanday b lishi zarur va ularning har biridagi tabiiy kuchlar va orazlar (aksidensiya) qanday b lishi kerak? U, his-tuy ularga mos keluvchi

a'zolarni va ularning vazifalarini birma-bir tekshirib chiqadi. Ularda (a'zolarda) mavjud ruhning kuchlaridan biri yoki biror qismi tomonidan b'lgan sabablarni k'rsatib tadi.

Bular uning "Tuy u ila idrok etiluvchini his etish" risolasida bayon etilgan.

Arastu, jonli jismarda mavjud b'igan va ruhdan chiquvchi harakatlar (ta'sir etuvchilar)ning xillarini, tabiiy jismarda tabiatan mavjud b'lmish hiyaliy (mexanik) harakatni tekshiradi. Chunki tabiat, harakat va rohat (sukun, harakatsizlik) ning qandaydir ibtidosi va sababidir. Uning fikricha harakatning zi nimaligini oxirigacha aniqlamay qoldirish mumkin emas, harakatning qanday xillari bor,

zgarishning yoki sukunatning yoki harakatning boshlanishi qayerdan paydo b'ladi, bularni bilish kerak. U, hayvonlarning har bir xilidagi shu harakat uchun moslashgan a'zolarni aytib tadi va hayvon a'zolarining har birida mavjud b'lmish asoslarni va ruhiy kuchlar yoxud ularning qismlari oqibati b'lgan sabablarni k'rsatib tadi. Bu harakatlar shundayki, ularning vositalari ila hayvonlar nimalarnidir xohlaydilar, nimalardandir zlarini olib qochadilar.

Yana, biron-bir xil hayvonning yashash joyini, nima uchun unga shu joy zarurligini, u qanday joylarda yashashi mumkinligini tadqiq etish kerak b'ladi. Hayvonlar ba'zi joylarda ovqat qidirish bilan mash ul b'ladilar, boshqa joylarda dushmanlardan zlarini saqlash uchun berkinadigan joy istaydilar, yana bir joy esa ularga avlodiarini stirishlari uchun xizmat qiladi. K'p hayvonlar oziq-ovqat saqlaydigan joylarga muhtojlar. Ba'zi hayvonlar oldindan yi ib q'ylgan ovqatdan foydalanadilar, ba'zilari esa uni har kuni izlab topadilar.

Bularning hammasi uning "Hayvondagi hiyaliy (mexanik) harakatlar" risolasida bayon etilgan.

S'ngra Arastu, nafas olishni tadqiq etadi va halqum nafas olish a'zosi b'lib xizmat qiladi va halqumning mavjudligining boisi esa pkadir, deb tushuntiradi.

U, uyqu, bedorlik va tush k'rishlarni tahlil etadi. Ular zlari nimalardan iborat, nimada va qanday b'ladi, ruhiy kuchlardan qaysi biri sabab bo'lib, ular r'y beradi? degan

savollarga javob izlaydi. U, uyqular va tushlaming sababiari, xillari va asoslarini tekshiradi, endi r'y beruvchi voqealardan ogohlantiruvchi tushlarni tushuntiradi. Arastu, "nima bo'lishi" dan ogohlantiruvchi tushlar haqidagi masala, bиргина ruhning tabiiy kuchlar bilan qironi (birlashgani) bilan chegaralanib qoladi, deb tushuntiradi. Buning uchun bunday tush, yana ruh mavjudiyatidan yuqoriq darajada turuvchi boshqa asoslarga ham muhtojdir. Shuning uchun, Aarstu ushbu masalani chuqur r'ganishdan voz kechib z izlanishlarini shu yerda t'xtatadi.

S'ngra Aarstu, uch xil-ongsiz, aqlsiz hayvonning xotirasini tekshiradi, qanday ruhiy kuch vositasida unga erishilishini va bu qanday r'y berishini bayon etadi.

N IKKINCHI BO'LIM

Insonni mustasno etilganida, hayvonga xos narsalarni tekshirganda Arastu ruhiyat va ruhiy kuchlar oqibati b'lmish ularning sababalari asoslarni k'rsatish bilan cheklanadi.

N UCHINCHI B LIM

Insonda sha narsalarning zini tadqiq etganida Arastu, ularning hammasining sababini tushuntirishda faqat bиргина ruh bilan chegaralanib qolmaydi. Chunki, insonda biz kuzatadigan narsaga t'ri keluvchi narsalar ruh harakatlari (ta'sirlari)ga qaraganda k'proq miqdordagi va kuchliroq harakatlar (ta'sirlar)ga moslashgan Arastu insonda, hayvonlarda b'lmagan boshqa imkoniyatlar, ruh va ruhiy kuchlardan paydo b'lolmaydigan sabab va asoslarni topadi. Inson tabiatini va unda mavjud b'lmish tabiiy kuchlarni tushuntirish borasida ular, faqat ruh faoliyati (harakatlari, ta'sirlari)ga qaraganda yuksakroq faoliyat (harakatlar) uchun moslashgan, degan fikrga keladi. Insonning mhi va ruhiy kuchlarini tekshirish borasida Arastu inson faqat ruh va ruhiy kuchlar vositasida z mohiyatiga erishishi uchun ular yetishmasliklarini va buning uchun yana zga nimadir zarurligini aniqlaydi. Bu rinda Arastu, nega bunday b'lishini r'ganishga majbur b'ldi va

inson nutq egasi ekanligini topdi, nutq esa aql bilan **bo** liqdir. Shu munosabat bilan Arastu aqlni, aql zi **nima** ekanligini tahlil etdi. Buni u mh va tabiatni qanday tadqiq etgan b Isa, shu y sinda tadqiq etdi. Ruhning qismlarga b linishiday aql ham qismlarga **bo'linadimi**, unda qismlar va kuchlar bormi? Aqlning holati xuddi ruh va tabiiy holati kasb ekanligi, aql qismlarga yoki kuchlarga b Hnishi, **inson** mohiyat kasbetishiga vosita b luvchi faol (**ta'sirchan**) asos ekanligi xuddi tabiatda b lgani kabi u - aql z maqsadi (arazi)ning sabab va asosi ekanligi **Arastuga** ravshan b ladi.

Tabiiy javharlar ikki xil b ladi: birida nimadir eng oxirgi, s nggi narsa b lib, uning vositasida mohiyat kasb etiladi, bu tabiiydir, ikkinchisida bir nimadir bor **bo'lib**, uning vositasida ruhni **tayyorlovchi** mohiyat kasb etiladi, bu yo modda yoki quroldir. Xuddi **shunga** xshab **ruhiy** javbarlar ham ikkiga b iinadi: biri nimadir so'nggi-haddiga etgan bir narsaga ega b lib, uning vositasida ruh mohiyat kasb etadi, ikkinchisida - ruhga bir narsa hamroh b lib, uning vositasida u, **aql** va oqil kuchlar uchun yoki bir qurol b lib borib mohiyat kasb etadi. Arastu aql va **fikrlovchi kuchlarni**, ular ruh va tabiatdagi **kabi** asosiy qism va xizmatchi (yumushdag'i) qismlarga b **linadilarmi**, y qmi degan savolga javob izlab k rib chiqadi. U **fikrlovchi** kuchlarni tekshiradi. Ularning qaysi birlari qaysi birlari uchun mavjud, degan masalalarni tahlil etadi. Shu munosabat **bilan** Arastu **fikrlovchi** kuch harakatlarini (faoliyati, ta'siri) va aqtning harakatlarini yaxlit holda tahlil etadi. Agar nimanidir mohiyati z- zicha harakat (faoliyat, ta'sir) **bo'lmasa**, u **holda** u, z mohiyati uchun emas, balki harakat uchun mavjud b ladi.

N T RTINCHI B LIM

Fikrlovchi kuchlarning harakatlari (**ta'sirini**) va aqlning harakatini tadqiq etish borasida Arastu ular ma'qulotlarga erishishga qaratilgan, degan fikrga keladi. Ammo Arastu, ba'zi ma'qulotlar shunday darajada idrok etiladilarki, inson ularning tabiatan fitriy narsalarda aktual mavjudligini topadi, darrov payqamaydi, shuning uchun

uni idrok etish ancha qiyin b ladi, deb hisoblaydi. Inson biatan aktual mavjud sifatida payqashi, bilishi mumkin **ta** **lgan** va agar aniplansa foydalilanadi, deb **ylaydigan** mavjud narsalarni idrok etadigan kuchni Arastu "aqli amaliyyun" (amaliy aql) deb ataydi. Inson aniq narsalardan muforiq b lib, mavjud narsalarni mayhum **fikrlab** bilib oiishiga, idrok etishiga vosita vazifasini taydigan narsani Arastu "aqli nazariy" deb ataydi. "Aqli amaliy" idrok etib b lgan tabiiy narsalardan biron bir narsani payqashga, topishga vosita b la oladigan kuchni Arastu "irodiyyun va ixtiyoriyun" ("erkin iroda va erkin tanlash") deb ataydi.

N BESHINCHI B LIM

Aqlning ushbu ikki amaliy va nazariy kuchini rghanib, Arastu ular ikkalasi ham xizmatkor, ularning harakatlari (faoliyatlar; ta'sirlari)ni esa xizmat harakatlari, degan fikrga keladi. Ular-aytib tilgan kuchlar **xiz-matda** b lgan narsalarni tekshirish borasida Arastu, bu narsalarga avvalan tabiatdagi (tabiiy) narsalar va ruhiy kuchlar taalluqli degan xulosaga keladi. U yana aqlning turlari xizmat qiluvchi sha narsalar, insonda z- zi uchun mavjud b luvchi narsalar b lmay, balki ular insonning aql bovar qilmaydigan barkamolligiga erishishi uchun mavjuddir, deb hisoblaydi.

Arastu insonning ruhiy kuchlari birinchini navbatda tayyorlanishining boisi b l mish aqlni tekshiradi ushbu kuchlarga xizmat qiluvchi aqlning bir qismi **uchun** ular (ya'ni, ruhiy kuchlar) mavjudmilar yoki bu xizmatni bajo keltira turib, aql ularda **xizmatda** turgan boshqa bir narsami, degan savolga javob izlaydi. Xizmatda b lgan sha qism z mohiyati b yicha **xizmatda** b lish maqsadiga ega **bo'lgani** uchun xizmat qiladimi yoki u qism xizmatida b lishiga majbur etadigan kuchlar borligidanmi. Va u tushuntirib aytadiki, unda (ya'ni **xizmatkor** qismda) sha kuchiarga xizmat qilish maqsadi yo'q. U (ya'ni, xizmatkor qism) xizmat qiladigan kuchlardir, aniqroq aytganda, ulardan modda yoki qurol sifatida foydalilanadi va u sha zi foydalanadigan kuchlarga nisbatan **bosh**, yctakchi b ladi.

Arastu aqlning yetakchiliginin tekshiradi. Va aqlning vositasi ila xizmat qilish mumkin b lagan narsami, y qmij ekanligini aniqlaydi. Arastu ushbu yetakchilikning barcha harakatlari (ta'siri) shunday harakatlarki, uning vositasi ila xizmatda b imaslik ham mumkin b ladi, degan xulosaga keladi.

Arastu nazariy aqlni tekshirar ekan, nazariy aql erishadigan ma'qulotlar, z vositasida hech ham xizmatda b lish mumkin b lagan mohiyatlar emas, degan fikrga keladi (ya'ni bu ma'qulot nazariy aqlning xizmatda b lishiga mon'e b lmaydigan mohiyatdir). U yana, ushbu aql zining oliv darajadagi kamolatiga erishgani taqdirda ham, zi bilquwat b lgandan s ng (uni) oliv darajadagi kamolatni faol aql sifatida qabul etadi, deb hisoblaydi. Ma'qulotlarga yetishishgandan so'ng faol aqlga erishiladi. Arastu, faol (aktual) mohiyat b lmish nazariy ma'qulotlarga nimaning vositaligida yetilishini k rsatib tadi va q shimcha qilib aytadiki, ular (nazariy ma'qulotlar) anchagina t laroq shaklda idrok etiladilar va bu aql (nazariy aql k zda tutilmoxda) zining oliv kamolatiga erishadi, undan ziyodaroq kamolati b lishi mumkin emas. Uning fikricha, bu holda aql shunday javharga ega b ladiki, u javhar zidan uning (aqlning) harakati va yoki uning harakati b lishga yaqin b lib qoladi.

N OLTINCHI B LIM

Arastu aqlning ushbu mavjudiyatidan barkamolroq mavjudiyat b lishi mumkin emas, degan xulosaga keladi. Va zga nimadir borki, sha tufayli, u, ya'ni aql mohiyat kasb etadi, mohiyat kasb etish borasida esa, sha zga nimadir insonning aqlga (ongga) erishishiga ionat - yordamchi b ladi. Agar inson zining bundan ortiq barkamol b lolmaydigan oliv kamolatiga, (ya'ni aqlga) erishsa, uning mohiyati, insonning (asl) mohiyati b lishiga yaqinlashgan bir qismi bo'la boshlaydi va bu mohiyat uning faoliyati (harakati)dir. Bundan ma'lum b ladiki, nazariy aql b lmish xayrli narsaga ega b lishi uchun insonga xizmat qilish maqsadi b lagan kuchlar zarur ekan. Inson mohiyati

aqlda namoyon b ladi. Aqlning mohiyati uning (aqlning) harakati (faoliyati) b lishiga yaqin b lganida aql egalik iluvchi faoliyat (harakat) b la boshlaydi. Buning uchun insonning faqat tabiiy (tabiat ato qilgan) avloddan-avlodga tib vorislik y li ila erishiladigan fikrlash qobiliyatidan tashqari yana amaliy mahoratlar b lmo i zarurdir. Aql fikrlash vositasida faoliyat k rsatadi. Shu munosabat ila Arastu, aqlning kamolatga erishmo i uchun tabiiy (tabiat) va ruhiy kuchlarning zlari yetarlimi, degan masalani rghanadi va ular yetarli emas, deb tushuntiradi. Xullas, inson eng oliv kamolatga erishuv uchun unga (yana) inson tabiatini va faoliyatiga q shimcha ikkita — amaliy va nazariy fikriy kuchlar zarurdir.

N YETTINCHI B LIM

Ushbu masalalarni tekshirishni tugatib Arastu awal tadqiq etib b lgan narsalarga qaytadi. Tabiatan inson zi qanday zot, unda ruhdan nimalar mavjud. U ushbu sabablarning, agar ular yo modda tomonidan yoki qurol-vosita tomonidan tayyorlovchi bo'lsalar mavjudliklari shart-sharoitlarini k rsatib tadi, toki aqlning amaliy kuchlari nazariy aqtga erishishda ulardan imkonim boricha t la foydalana olsinlar.

S ngra Arastu insonga xos ruhiy mohiyatlarni tekshirishga tadi. Ularning borligi insonning kamolatga erishishiga yetarlimi yoxud ular faqatgina ionat — yordamchi b lib qoladilarmi? Ushbu tadqiqot mavjudiyat unsurlari haqidagi nizomning zidir. Bu unsurlar zlarining vositasida paydo b luvchi narsalar uchun yetarli deb hisoblaydilarmi, y qmi? Fitriy (tabiiy) javharlar oqilona faoliyatni tayyorlay oladilarmi, y qmi, degan masalalarni Arastu tadqiq etadi.

O'N SAKKIZINCHI B LIM

Ammo ushbu masalalarni rghanishda Arastu ma'lum bir mushkulliklarga duch keladi. Uning ruh va ruhning qibiliyatlarini tugaganidan s ng boshlagan tadqiqoti bilquvvat va bilquwatning boshqa kuchlarga bog'liq tomonlariga

ba ishlangan. Arastu kamolatga ya'ni haqiqatga erishishda faqat ruhiy mohiyatlarning zi yetarli emas fikriy kuchlar yana boshqa asosga muhtojdir, deb tushuntiradi. Hur iroda va fikrlash tufayli fikriy kuchlar tomonidan idrok etiluvchi mavhum mohiyatlar (bilimlar) tabiiy asoslari b lmish mohiyatlardan avval mavjud b lganligi uchun, ulardan boshqa ma'qulotlarga erishishda foydalanadilar.

Shuning uchun oldin bilquwat aqlga ma'qulotlar qanday ta'sir etishlarini rghanish ma'qul b ladi. Bilquwat aql nega abadiy emas. Buning uchun hur iroda b yicha emas, tabiatan taalluqli b lishi zarurdir. Demak, albatta bilquwat aqlda birinchi faol harakatdagi sabablarni yaratuvchi va boshqa ma'qulotlarga tabiiy qobiliyat beruvchi qandaydir mavzu (ob'ekt) b lishi kerak.

N T QQIZINCHI B LIM

Ushbu aqlni (n yettingi b lim s ngida s z yuritilgan aql nazarda tutilmoqda) Arastu tadqiq etar ekan, uni bilquwatga hech ham ega b Imagan, faoliy (aktual) ekanligini aniqlaydi va mutlaqo bilquwatga ega b Imagan narsa modda qatoriga kirmaydi, deb tushuntiradi. Inson aqli zining s nggi kamolatiga yetishgan taqdirda ham faqat zining mohiyatiia faol aql mohiyatiga yaqinlasha oladi, xolos. Arastu inson z mohiyatining kamolatga yetishishi borasida shu aqlga taqlid etishini va taqlid usuli bo'yicha eng s nggi holat va f il (ta'sir etuvchi sabab) ekanligini zi uchun aniqlab oladi. Ushbu aql zehnning asosidir, chunki u f il va uning vositasida inson zining aqliy mohiyatiga erishadi. Ushbu aql yana maqsad ham, chunki u inson eng s nggi holatga (kamolatga) erishishiga vosita b luvchi asosni hozirlaydi. Inson aqli uchta xislatga ega asosdir. U f il (ta'sir etuvchi sabab), u - maqsad va u - faol aqlga yaqin b lishga intiluvchi barkamollikdir. Inson aqli shakl, maqsad va f ili bilan farqlanadi. Inson zehn ila qandaydir bir on faol aqlga (aqli fa'ol) yetishgach, unga talomus b ladi. Shu narsa ma'lum b ladiki, tabiatan inson mohiyatida mavjud b lgan nimadir (narsa) aqlning zidir. Fa'ol aqlga yetishish borasida, inson zi va uning

(fa'ol aqlning) rtasida b lmaydi va shu y sinda odam ruhi (nafsi insoniy) ushbu aql egasi b ladi. Inson ruhi (nafsi insoniy) shu aql uchun mavjud b lganidan, tabiat esa odamning tabiiy mustahkamligini bilish uchun, ruh (nafs) b Isa — bor narsalardan eng mukarnmali nazariy aql uchun mavjud ekan, bularning hammasi mavjudiyatning, hayotning ma'lum bir darajasiga k tarilishda insonga xizmat qiladi.

Ba'zan Arastu, avvallari ziga tushunarsiz b lgan masalalarga yoki inkor etgan k p narsalarga qaytadi.

S ngra u faol aqlni k rib chiqadi. Bu aql tabiat va ruh (nafs), tabiiy va ruhiy mohiyatlar mavjudiyatining sababimi, y qmi degan savolga javob izlaydi. Natijada u, unsurlar va boshqa narsalarning harakatiga (haraktlanishiga) moyil etuvchi asoslardir, degan fikrni ma'qul deb topadi. U, ziga samoviy jismlarni ham olgan mavjud narsalarga mavjudiyat ba ishslash jarayonlarida aql samoviy jismlarga ionat b ladimi, y qmi degan masalam k rib chiqadi. Ularda (narsalarga mavjudiyal ba ishslash jarayonlari nazarda tutilayotgandir) tabiat, ruh va aqlga erishish uchun fazoviy jismlarga kamolat baxsh etadi va ushbu fazoviy jismlar yetarli emas deb tushuntiriladi, faol aql fazoviy jismlar yordamida tabiat va ruhiyatni harakatga keltiradi. K p ruhiy mohiyatlar zlariga munosib moddalarga erishadilar, bu moddalar esa, aqlni qayta yaratish uchun ularda mavjud b lgan tabiatni tayyorlaydilar, bu hol xuddi odam zidan oldingi odamda, unisi esa yana oldingisidan tu ilganiga xshaydi. Hayvonot va nabobotda ham xuddi shu tarzda r y beradi. Ma'danlar esa zlariga xhash xillardan paydo b lmaydilar.

Shunga xshab, mazkur xilning shakllanishiga ionatlik etuvchi narsani ham tekshirib chiqiladi. Qisqasi, xillarga shakl beruvchi narsa fazoviy jismlarmi yoki faol aqlmi yo faol aql fazoviy jismlarga shakl berib, ular z navbatida moddalarni harakatga keltiradimi? Shunisi aniqki, fazoviy jismlar tabiiy jismlarni harakatga keltiradi. Shuning uchun fazoviy jismlarning javharlarini ham tadqiq etish zarurati paydo b ladi. Ular tabiatmi, ruhmi yoki aqlmi, yoxud boshqa bir barkamolroq narsami? Ularning tadqiqoti, faqat tabiat tadqiqotiga qaraganda umumiyoq, kengroq b Imo i darkor. Arastu

fizikada bu masalalarni tadqiq etar ekan, tabiatni tekshirishdagi eng s^onggi nuqta — aqli faol va fazoviy jismlarning harakat manbaidir, deb ta'kidlaydi. Inson tarafidan qobiliyatga erishishda ruhlarning kuch va harakatlari amaliy fizikiy kuchlar bilan birgalikda nazariy aql kamolati uchun xizmat qiladilar. Faqatgina fitriy mayllar va his-tuy uning zi, amaliy aqlga tobe b^olmish niyat va hur iroda b^oyicha mavjud b^olgan harakatlar (faoliyatlar) yetarli emas.

Shu munosabat bilan amaliy aqlga tobe b^olmish niyat va hur iroda b^oyicha mavjud b^olgan harakatlarni rghanish zarurati paydo bo'ladi. Inosniy niyat shularga taalluqli. Boshqa tirik jonzotlardagi nimagadir bo'lgan intilishga kelsak, ular insoniy niyatga aloqador emaslar va nazariy kamolatga erishish ishida foydasizdir, chunki unga erishishda inson va hayvonning qobiliyatlari bir xilda emas.

Shuning uchun, irodaviy (hur iroda) va niyat ilo mavjud b^olmish barcha faoliyatlarni (harakatlarni) rghanish zarurati paydo b^oladi, Ezgu iordaning mohiyati amaliy aqlga mansub b^olgan hur irodadir. Shu sababdan uni boshqa tirik mavjudotlardagi, masalan, hayvonlardagi "ezgu irodaga" xshatib b^olmaydi. Demak, ushbu harakatlarni bilish va s^onggi maqsaddan olinadigan sud (foyda) va zararning farqini bilib olish kerak bo'ladi. Arastu yana, bu harakatlardan paydo b^oluvchi foydali tabiiy narsalarni ham rghanadi. U, hayvonlar va simliklarning ruhiy mohiyatlaridagi tabiiy asoslarni ham k^orib chiqadi va insoniy kamolatga olib boruvchi harakat faoliyatlarning majmuasi uchun ularning (ruhiy asoslarning) qaysi biri foydali ekanligini aniqlash zarur, deydi. U, boshqa tabiiy (labiatga oid) narsalarni ham, ya'ni toshlar, ma'danlar va unsurlarni tahlil etadi va ulardan qaysi birlari foydali ekanligini aniqlaydi, ulardagi tosh, ma'dan, unsurlardagi mavjudiyatga fazoviy jismlar sabab bo'luvchi holatlarni k^orsatadi. U, hayvonlar va simlikiarga nisbatan ham xuddi shunday tahlil tkazadi.

Shuning uchun narsalarning hammasini rghanish, tabiiy mohiyatlar haqida barkamol bilim olishga ionat b^olmo i zarur va ular haqida fizikaviy va fuqaroviy falsafadan

(fatsafatun madaniyatun) yetarlicha ma'lum b^olmagan holatlarni t^oldirish kerak.

Shu munosabat bilan Arastu zining "Kitob al-rububatun" ("Metafizika") risolasida mavjud narsalarni, tabiiy mohiyatlarni rgangan va tadqiq etgan usulidan zgacharoq usulda rgangan va tadqiq etganini tushuntiradi.

* * *

Yuqorida aytilganlardan shu narsa ma'lum b^oladiki, bevosita badan va his-tuy u salomatligi uchun bevosita foydalanmaydigan ma'qulotlarni (aql bovar qiladigan mohiyatlarni) rghanish va tadqiq qilish zaruriy ishdir va inson bilishi zarur b^olgan ilmlarga nisbatan inson qalbi (nafsi insoniy) ruh intiladigan k^orinib turuvchi narsalar mavjudligining sababi haqida ma'lumotni bilishga insoniy mohiyatning ehtiyoji k^oproqdir. Ulardan eng foydalilari inson mohiyatining shakllanishida va insonning eng yuqori kamolatni egallashida zarurdir.

Fanda Arastu tomonidan birinchi marotaba rghanilgan donishmandlik (hikmat) masalasi (ya'ni, falsafa) va haqiqatni tiklash b^oyicha tkazgan tadqiqoti, inson aqli-zakovatini boyitishda birinchi zaruratga aylandi, zero inson yaratilishining boisi ham shudir. Boshqa fan, ya'ni mantiqqa kelsak, Arastu uni ikki maqsadda tadqiq etadi: ulardan b^oiri, inson yaratilishining boisi b^olmish inson aqlini barkamol etishga xizmat qiladi, boshqasi-fizika (tabiat) va metafizika al-ilohiyot (al-rububat) fanlarida yetishmayotgan bilimlarni t^oldiradi.

Shunday qilib, falsafa-hikmat imkoniyat boricha haqiqatga yetishish uchun, albatta zarurdir.

2000c

MUNDARIJA

Fozil odamlar shahri 1–21 boblar Abdusodiq Irisov tarjimasi, <i>28–34 boblar Mahmud tarjimasi.....</i>	3
Aflatun qonunları mohiyati (Talxişu navomisi Aflatun) <i>Urfon Otajon tarjimasi.....</i>	57
Arastu falsafasi (Falsafatu Aristutolis) <i>Urfon Otajon tarjimasi.....</i>	97

ABU NASR FOROBiY

FOZIL ODAMLAR SHAHRI

"zbekiston milliy ensiklopediyasi"
Davlat ilmiy nashriyoti
700129, Toshkent Navoiy k chasi, 30.

Muharrir *Muhiddin OMON*
Badiiy muharrir *A. BOBROV*
Texnik muharrir *M. OLIMOV*
Sahifalovchi *H. SAFARALIYEV*

20.12.2004-y.da bosishga ruxsat etildi. Qo'oz bichimi 84x108 1/32.
8,4 shartli bosma tabo i, 8,37 nashri hisob tabo i, Adadi 10100 nusxada.
Babosi shartnoma asosida. Buyurtma № A-6020.

"bekiston" nashriyot-matbaa ijodiy uyi bosmaxonasida bosildi.
Toshkem 700129, Navoiy ko'chasi, 30-uy.